भारतांतील भूमिहीन
आणि
भूदान

लेखक
बाबूलाल पांधी

प्रस्तावना
प्रा. धनजयराव गाडगीळ

परंधाम प्रकाशन, पवनार

प्रकाशक :
भाऊ पानसे
परंधाम प्रकाशन,
पो. पवनार (वर्धा)

प्रथम संस्करण, : १०००
सप्टेंबर १९६२
सर्व हक्क लेखकाचे स्वाधीन
किंमत ३ रु.

मुद्रक :
भाऊ पानसे
" मुद्रणालय,
पो. पवनार (वर्धा)

लेखकाचा परिचय

काव्य असो, कादंबरी असो किंवा प्रबंध असो, त्याचे महत्त्व किंवा स्वारस्य कळायचे तर कवीची किंवा लेखकाची ओळख असणे अगत्याचे असते. लिखाण आणि वाचक यांच्यामधला लेखक हा अपरिहार्य दुवा आहे. तो साधण्यापुरताच परिचय या ग्रंथाचे लेखक श्री. बाबूलाल गांधी यांचा करून देण्याचे मी य जिले आहे. भूदान-यज्ञाची चळवळ १९५२ साली सुरू होऊन १९५७ साल अखेरपर्यंत तिचा योजनाबद्ध असा एक टप्पा संपला. त्या काळात महाराष्ट्र-भूदान-यज्ञ-समितीचा मी कार्यवाह होतो आणि त्या नात्यानेच प्रथम श्री. बाबूलाल यांच्याशी माझा संबंध आला तो उत्तरोत्तर वाढत जाऊन 'कार्यकर्ता बाबूलाल' पासून 'घरचा बाबूलाल' पर्यंत त्या परिचयाला अत्यंत निकटत्व आले, म्हणूनच मी हे परिचयाचे काम करणे उचित समजत आहे

१९५२ साली भूदान-यज्ञाच्या क्रांतिकारी आंदोलनाची पुण्यातील तरुणांना अ ळख करून देऊन त्यांना या कामी भाग घेण्याचे आवाहन करण्याकरिता एक कार्यक्रम आखला होता, त्यात पुणे येथील हिराचंद नेमचंद जैन बोर्डिंगात श्री शंकरराव देव यांचे काही निवडक विद्यार्थ्यांपुढे व्याख्यान व प्रश्नोत्तराचा कार्यक्रम ठेवला होता. या बैठकीची व्यवस्था, संचालन आणि तीतील चर्चा यामध्ये एका तरुण मुलाची चमक आणि आस्था दिसून आल्यामुळे आमचे लक्ष त्याच्याकडे वेधले स्वातंत्र्यानंतरच्या काळात आपल्या देशाविषयी मनापासून प्रेम आणि त्याच्या उन्नतीकरिता झटण्याची तीव्र आकांक्षा शिक्षित तरुणातून कमी होत चालल्याचा अनुभव येत असताना ज्याच्यामध्ये हे गुण जोपासलेले दिसले त्या तरुणाकडे चटकन् मन ओढणे स्वाभाविक होते भूदान आंदोलनाचा विद्यार्थी वर्गात प्रचार करण्याच्या कामी या तरुणाचा जेवढा उपयोग होईल तेवढा करून घ्यावा असा विचार येऊन तसा आमचा प्रयत्न सुरू झाला. हा तरुण म्हणजे या ग्रंथाचे लेखक बाबूलाल गांधी हे होत.

बाबूलाल यांची त्यावेळी भूदानाच्या कामाकडे मनापासून ओढ असली आणि त्या बाबतीत आपल्याकडून होईल ते काम ते करू लागले असले तरी आपण विद्यार्थी आहोत ही गोष्ट त्यांना विसरणें शक्य नव्हते. म्हणून आपल्या कॉलेजच्या अभ्यासात या कामामुळें पुण्यात राहिल्यानें व्यत्यय येणारच हे ओळखून त्यांनी एकाएकी कोणालाहि नकळत दिल्लीला प्रयाण केले. तेथील सेंट स्टीफन कॉलेजमध्यें नाव घालून तेथून ते अर्थशास्त्र हा विषय घेऊन बी. ए. (ऑनर्स) परीक्षा पास झाले. प्रा. व्ही. के. आर्. व्ही. राव यांच्या सारख्या नाणावलेल्या अर्थशास्त्रपारंगताच्या व्याख्यानांचा लाभ त्यांना मिळाला. परीक्षा होताच मात्र ते तडक त्याच वेळी बिहारमध्यें बोधगया येथें भरणाऱ्या सर्वोदय-सम्मेलनाला गेले. तेथें श्री. विनोबांच्या उपस्थितीत जीवनदान अर्पण करण्याचा जो उत्स्फूर्त प्रसंग घडला त्यात महाराष्ट्रातील ज्या काही कार्यकर्त्या बंधु-भगिनींनी जीवनदान दिले त्यात श्री. बाबूलाल हे एक होते. अर्थात् प्रासंगिक भावना-वेगात त्यांनी हे गंभीर शुभकार्य केले नाही. त्या संबंधीचा त्यांचा संकल्प विचारपूर्वक पूर्वीच झालेला असला पाहिजे परीक्षेच्या निकालाचीहि त्यांनी वाट पाहिली नाही या गोष्टीला आता बराच काल लोटला असला आणि भूदान-आंदोलनाचा जोर व लोकमानसातील उत्सुकता ओसरली असली तरी ते काम सातत्यानें करीत राहण्यात जो बुद्धियुक्त ध्येयवादच असावा लागतो तो बाबूलाल यांच्यामध्यें आहे हे अनुभवाने दिसून येते.

आंदोलन चालू असताना महाराष्ट्रात त्याचे संयोजन करणे, विशेषतः तरुण विद्यार्थ्यांत त्याचा प्रचार व्हावा असा प्रयत्न करणे, नेत्यांच्या बरोबर राहून प्रचारकार्यात भाग घेणे आणि ते करीत असता डोळे व कान उघडे ठेवून चौकसपणे परिस्थितीचा अभ्यास करणे, जी जबाबदारी सोपविली असेल ती आपले व्यवहारज्ञान उपयोगात आणून पार पाडणे अशा प्रक्रियेतून सार्वजनिक कार्याचे नेतृत्व करण्याची पात्रता आज बाबूलाल यांच्या अंगी आली आहे असे म्हणायला हरकत नाही. प्रदेश भूदान-समितीनें सहा वर्षांच्या काळात जी ४२ हजार एकराची दानपत्रे मिळविली होती त्याची नोंद विल्हेवाट लावून भूमिहीनांना व्यवस्थित रीतीनें जमीन वाटून देण्याचे काम महत्त्वाचे होते ते समितीनें बाबूलाल यांच्याकडे सोपविले.

हे काम अति किचकट, नाना लोकांशी संबंध, सरकारच्या खात्यांशी व्यवहार, हे सर्व तंत्र बाबूलाल यांनी उत्तम प्रकारे सभाळून महाराष्ट्रातील भूदान वाटप अशा रीतीनें पूर्ण केले की त्याला भारतात ख्याति मिळली ते काम पुरे करीत असताना त्यांनी आपल्या अर्थशास्त्रविषयक ज्ञानाचा उपयोग करून आपल्या कामातील आकडेविषयक माहिती नोंदून ठेवली, अनुभवहि नोंदून ठेवले आणि पुढें समितीपुढें आपल्या कामाचा अहवाल देताना चिकित्सक अभ्यासूला उपयुक्त अशा तथ्यांसह सर्व माहिती दिली. हे सर्व काम बाबूलाल यांनीं कसं पार पाडले याचे द्योतक म्हणजे सदर ग्रंथ आहे ज्या सुव्यवस्थित पद्धतीनें व आस्थेनें बाबूलाल यांनी ते पार पाडले तो कार्यकर्त्यांच्या पुढे एक आदर्श आहे असं म्हटल्यास ती अतिशयोक्ति नाही

व्यक्तिश मला बाबूलाल यांच्याबद्दल कृतज्ञता वाटते ती अशा-करिता की १९५७ अखेरपर्यंत केवळ दानपत्रें आम्ही जमविली होती काही थार्डे वाटप करण्याचा प्रयत्न केला होता, पण दानपत्रांच्या निकालाचे काम जवळ जवळ तसेच राहिले होत ज्याच्याकरिता दानपत्रें जमवून जमिनी मिळविल्या त्या भूमिहीनांना जर त्या मिळाल्या नाहीत तर नुसत्या दानपत्रांची मातब्बरी काय? पण त्या जमिनी भूमिहीनांच्या हाती देण्याचे समितीचे –म्हणजे एक प्रकारे माझेंच–काम बाबूलाल यांनी पार पाडून मला जबाबदारीतून मुक्त होण्याला फार मदत केली ती कृतज्ञता या निमित्तानें मी येथें प्रकट करतो

पुणे, ता १-७-६२ भाऊ धर्माधिकारी

निवेदन

अर्थशास्त्राच्या अभ्यासात शेती हा एक विषय असतो. त्यात मालाचे उत्पादन, त्याचा विकास वगैरे विषय असतात. जमिनीची मालकी व तिच्यांतील विषमता आणि त्या विषमतेचे झालेले दुष्परिणाम याचीहि माहिती हा अभ्यास करताना दिली जाते परंतु या विषमतेचे मूळ कशात आहे आणि ते कसे काढून टाकायचे, जमिनीची न्याय्य वाटणी करायची ती कशी वगैरे प्रश्नाचा मूलभूत विचार अर्थशास्त्राचे पंडित किंवा ग्रंथ करीत नाहीत. तो विचार भूदान-यज्ञाच्या चळवळीनें सुरू करून दिला आहे मला स्वतःला सद्भाग्यानें या चळवळीत भाग घ्यायला मिळाला व पश्चिम महाराष्ट्रात मिळालेल्या बहुतेक भूदानाचे वाटप आणि निकाल एकहाती करण्याची संधी मिळली त्यामुळें या प्रश्नाचा माझा सर्वांगीण अभ्यास झाला. वाटपाचे काम जवळ जवळ पूर्ण करून झालेल्या कामाचा अहवाल म. भू. यज्ञ समितीला सादर करावयाचा होता. तो तयार करताना वाटपातून जी नाना प्रकारची उद्बोधक आकडेवार माहिती हाती लागली ती आणि वाटप करताना आलेले हृद्य मानवतेचे अनुभव हे त्या अहवालांत, मीं नमूद केले, आणि समितीला तो अहवाल १९६१ साली पंढरपूर येथें सादर केला. समितीला हा अहवाल प्रसिद्ध करून लोकांच्यापुढें मांडायचा होता तो मांडताना या आंकडेवारीचे व अनुभवाचे रहस्य असल्या संक्षिप्त अहवालावरून लोकांना उमगणार नाही व त्यांत त्यांना रसहि कदाचित् वाटणार नाहीं असे समितीतील काही मंडळीना वाटले आणि त्यानीं तो अहवाल योग्य रीतीनें वाढवून एका पुस्तकाच्या रूपांत देण्याची मला सूचना केली. जें हस्तलिखित तयार होईल तें तपासून छापण्याच्या दृष्टीनें तयार झालें हें पाहण्याकरिता समितीनें (१) श्री. रावसाहेब पटवर्धन, (२) श्री. भाऊ धर्माधिकारी, व (३) श्री. बाबूलाल गांधी यांची एक कमिटी नेमली.

या सूचनेप्रमाणें विचार करताना केवळ पश्चिम महाराष्ट्राच्या १२ जिल्ह्यांचा वाटप-कार्यक्रम ही अतिमर्यादित दृष्टि सोडून मी त्याकडे जमीनविषयक विषमतेच्या परिहाराचा एक सार्वत्रिक उपाय या दृष्टीनें पाहू लागलो; आणि मग त्यातून जे विषय माझ्या लक्षात आले ती पार्श्व-भूमि धरून या प्रमुख विषयाची मांडणी मी केली. कारण जमीनमालकीची विषमता सोडविण्याचा प्रश्न फक्त भारतापुढेंच आहे असे नसून तो जगातील जवळ जवळ सर्व देशांच्या पुढें आहे आणि त्यांनीं तो सोडविण्याचे प्रयत्न सतत चालविले आहेत. या सर्व प्रयत्नांत भूदान-आंदोलनाचें स्थान काय हें पाहणे व या संदर्भात प. महाराष्ट्रातील भूदान प्राप्ति आणि वाटप यांची चिकित्सा करणे हे अधिक उपयुक्त होईल असे मला वाटलें. त्या दृष्टीनें केलेला प्रयत्न म्हणजे सदर लिखाण उर्फ पुस्तक होय. तो प्रयत्न कितपत बोधक, उपयुक्त व मनोरंजक झाला आहे हे वाचणारांनी ठरवायचें आहे. मला स्वतःला हें काम करीत असतांना त्यातून बरीच नवीन माहिती व दृष्टि मिळाली आणि भूदान आंदोलनाविषयींचा माझ्या विश्वास दृढतर झाला एवढेंच मी सांगू शकतो

मी लेखक नाही, ग्रंथलेखक तर नाहींच नाही. या पुस्तकाच्या रूपानें जें पुढें ठेवले आहे ते प्रत्यक्ष कामातून व वडील मंडळींच्या मार्गदर्शनातून बनलेले आहे. अर्थशास्त्राच्या अभ्यासूंना आणि जमीनमालकीविषयक प्रश्नाचा आस्थेवाईकपणे विचार करणाऱ्यांना या पुस्तकाचा कांही-ना-कांही उपयोग व्हावा अशी माझी अपेक्षा आहे. या पुस्तकात जे आंकडे व माहिती –या देशातील व परदेशातील–दिली आहे ती अधिकृत अशा ग्रंथांतून घेत-लेली आहे. तेथें तेथें त्या त्या ग्रंथाचा हवालाहि देण्याचा मी प्रयत्न केला आहे. माहितीच्या दृष्टीनें काही चुका कोणा वाचकाला आढळल्या व त्यानें त्या मला कळविण्याची तसदी घेतली तर दुरुस्तीच्या दृष्टीनें बरे होईल. माहिती शक्य तितकी अद्यावत् करण्याचा प्रयत्न केला आहे

म. भू. यज्ञसमितीनें नेमलेल्या कमिटीनें मंजूर केल्यानंतर आता हें पुस्तक छापून ग्रामसेवा मंडळ वर्धा यांच्याकडून प्रसिद्ध केलें जात आहे. हस्तलिखित पूर्ण केले आणि छापायला दिले यात काही काळ गेला. तेवढ्या

अवधींत या देशात काहीं राज्यात सीलिंग ठरविण्यासंबधींच्या ज्या काहीं घडामोडी झाल्या आणि बाहेर निरनिराळ्या देशात झाल्या होऊन जे फेरफार झाले ते सर्व या पुस्तकात आणणे शक्य नव्हतें

पुस्तक पूर्ण करण्यात श्री रावसाहेब पटवर्धन व भाऊ धर्माधिकारी याचा बराच हातभार लागला आहे त्याचा मी अत्यंत ऋणी आहे

पुस्तकाला प्रस्तावना लिहून देण्यात प्रा धनंजयराव गाडगीळ यानी जो आपला वेळ आणि स्नेह दिला त्याबद्दल त्याचा मी आभारी आहें त्याच्या प्रस्तावनेमुळें या पुस्तकाचे महत्त्व खात्रीनें वाढले आहे

पुस्तक छापून प्रकाशित करण्याचे काम परधाम प्रकाशन पवनार या संस्थेने आपल्या अंगावर घेतले आणि पार पाडलें ही पू विनोबाजीची संस्था तिनें या पुस्तकाला एवढें महत्त्व दिले हे माझें सौभाग्य मी मानतो

पुणें, ता १२-७ ६२

सर्वांचा नम्र,
बाबूलाल गांधी

विषयानुक्रमणिका

पुरस्कार

श्री. बाबूलाल यानी हे पुस्तक फार मेहनतीने लिहिले आहे सामग्री गोळा करण्यात जी काही मेहनत घेतली आहे ती तर आहे च, पण महाराष्ट्रातील भूदानात मिळालेल्या जमिनीचे वाटप करण्यासाठी त्यानी जी अपार मेहनत केली ती ह्या पुस्तकाचा मुख्य आधार आहे. मला असा विश्वास आहे की हे पुस्तक जो कोणी काळजीपूर्वक वाचील त्याच्या हृदयात अहिंसक-सामाजिक-क्रांतीची भावना उचबळून येईल

भूमि वितरणाचे आकडे वगैरे जुन्या महाराष्ट्रापुरते च दिले गेले आहेत. त्या ऐवजी सबंध महाराष्ट्राचे देता आले असते तर बरे झाले असते. मराठवाड्यात श्री अच्युतराव देशपांडे यांचे हातून भूमि-वितरण सांगोपांग झाले आहे तत्संबंधी आंकडे का मिळू शकले नाहीत असा सहाजिक च वाचकाच्या मनात प्रश्न उभा राहील. सबंध पुस्तक फार काळजीनें लिहलेले असताना ही उणीव अधिकच ध्यान खेंचते.

भूदान-यात्रा,
असम प्रदेश
ता. ३-७-६२

प्रस्तावना

"भारतातील भूमिहीन आणि भूदान" या पुस्तकाचे दोन विभाग आहेत पहिल्या विभागात भारतातील भूमि-समस्येच्या स्वरूपाचे विवेचन केले असून भूदान आंदोलनाचा त्रोटक आढावा घेतला आहे दुसऱ्या विभागात महाराष्ट्रात भूदानात मिळालेल्या जमिनीचे वाटप प्रत्यक्ष कसे केले, त्यात अनुभव काय आले, त्याची एकदर निष्पत्ति काय याचे तपशील-वार विवेचन केले आहे पुस्तकाचे लेखक श्री बाबूलाल गांधी यास महाराष्ट्रात भूदान समितीने दान मिळालेल्या जमिनीचे वाटप पूर्ण करण्याकरिता सर्वाधिकार देऊन खास नियुक्त केले होते हे काम त्यांनी जवळजवळ एकहाती पधरा महिन्यात पुरे केले तेव्हा दुसऱ्या विभागातील सर्व लिखाण, लेखकाचा प्रत्यक्ष अनुभव व माहिती यावर आधारित आहे असे म्हणता येते

पहिल्या विभागातील पहिल्या तीन प्रकरणात भूमिहीनाच्या समस्याची सवसामान्य स्वरूपाची ओळख करून दिली आहे पहिल्या प्रकरणात भारतातील परिस्थितीबाबत त्रोटक आकड्यासहित माहिती दिली आहे पुढील दोन प्रकरणात अनुक्रमे कम्युनिस्ट देशातील प्रयोगा-विषयीचा इतिहास आणि आशियातील इतर देश व आफ्रिका यातील परिस्थिति यांचे वर्णन आले आहे यापुढील तीन प्रकरणात भारताच्या नियोजन मडळाचे भूमिहीनाच्या प्रश्नाबाबतचे घोषित धोरण काय आहे हे दर्शवून राज्य सरकारानी गेल्या पधरा वर्षांत कूळसरक्षण व सीलींग या विषयी केलेल्या कायद्यातील तरतुदींची साराशाने माहिती दिली आहे प्रत्यक्ष भूदानाबाबतच्या विवेचनाच्या दृष्टीने एथवरचा भाग प्रास्ताविकच मानता येईल परतु कोठेंच विस्तार करण्यास सवड नसतांहि हा प्रास्ताविक भाग उपयुक्त माहितीपूर्ण झाला आहे पहिल्या विभागातील यापुढच्या भागात लेखक भूदानाकडे वळले आहेत विचार परिवर्तनाच्या मार्गाबद्दल थोडा तात्त्विक विचार, भूदान चळवळीचा उगम आणि भूदान प्राप्तीच्या

प्रयोगातील अखिल भारतातील व विशेषें महाराष्ट्रातील अनुभव या विषयाचा पहिल्या विभागातील उर्वरित प्रकरणात परामर्श घेतला आहे.

पुस्तकाचा खरा महत्त्वाचा भाग म्हणजे दुसरा विभागच मानला पाहिजे. यातील मुख्य विषय महाराष्ट्रातील भूदानात मिळालेल्या जमिनीचे केलेले वाटप हा आहे या विभागात माझ्या मते महत्त्वाच्या बाबी तीन आहेत : पहिली, लेखकाने भूदान समितीच्या सर्वसाधारण आदेशास अनुसरून वनविलेली वाटपपद्धति व तिचे प्रत्यक्ष कार्यातील स्वरूप, दुसरी, भूदानात मिळालेली जमीन व तिचे दाते आणि या जमिनीचे वाटप व वाटपानें निर्मिलेले नवीन भूमिधारक या विषयीची अनेकांगी तपशीलवार दिलेली वर्गीकृत माहिती, तिसरी, वाटपात आलेले अनेक अनुभव व त्यात झालेले मानस-दर्शन.

पहिल्या विभागात लेखकानें भूमि-समस्येचे केलेले विवेचन त्रोटक असले तरी शक्य तितके माहितीपूर्ण आहे त्यामुळें भूदान-चळवळीचा उगम व उद्दिष्ट ही कळण्यास मदत होते त्याचप्रमाणे भूदान-याचनेच्या मागची वैचारिक पार्श्वभूमि व भूदान-यात्रेत आलेले अनुभव याचे पुरेसे वर्णन दिल्यामुळें या एकदर घटनेचे यथार्थ दर्शन होते अशा तऱ्हेचे सर्वांगीण विवेचन एकत्रित आणले हा या पुस्तकाचा एक विशेष गुण समजला पाहिजे. वर दर्शविल्याप्रमाणे पुस्तकातील खरा नवीन व महत्त्वाचा भाग म्हणजे जमीन वाटप महाराष्ट्रात कसे करण्यात आले याविषयीचे साद्यत आकडेसिद्ध विवेचन हाच आहे. तेव्हा याबाबतच प्रस्तावनेंत मुख्यतः लिहिणे उचित होईल.

जमीन वाटपाचे प्रयात वर्णिलेले काम पश्चिम महाराष्ट्राच्या बारा जिल्ह्यातले आहे विनोबाची महाराष्ट्रात पदयात्रा १९५८ साली झाली व महाराष्ट्रप्रदेश भूदान-यज्ञ समितीनें आपल्या वतीने जमीन वाटपाचे काम करण्याचें श्री बाबूलाल गांधी यांजवर एप्रिल १९५९ मध्यें सोपविले. त्यांनी हे काम एप्रिल १९५९ ते जून १९६० पर्यंत सतत पधरा महिने गावोगाव हिंडून केले श्री गांधी लिहितात की, "हे काम करताना माझी भूमिका एका अभ्यासू विद्यार्थ्याची होती." श्री. गांधी यांनी आपल्या

पुस्तकात दिलेली माहिती व त्यानी केलेली विषयाची मांडणी यावरून श्री. गांधी यानी केलेले आपल्या भूमिकेचे वर्णन यथार्थ आहे असे सिद्ध होते. त्याची स्वत.ची भूमिका अभ्यासू विद्यार्थ्याची होती, या मुळेच त्याचे पुस्तक इतर अभ्यासू विद्यार्थ्यास उपयुक्त ठरावे अशा तऱ्हेने लिहिले गेले आहे.

पश्चिम महाराष्ट्रातील बारा जिल्ह्यात भूदानात मिळालेली जमीन एकूण ४१ हजार एकर होती. यातील २६ हजार एकर जमिनीचे प्रत्यक्ष वाटप होऊ शकले १५ हजार एकराचे वाटप श्री. गाधी करू शकले नाहीत व पैकी जवळ जवळ ५ हजार एकर हे खराब क्षेत्र असल्याचे आढळले, २ हजार एकराचे दान मालकानी परत घेतले, आणि २ हजार एकराचे दान कायदेशीर मालकी असल्याखेरीज दिलेले आढळून आले. वाटलेली जमीन ६००१ भूमिहीन कुटुबाना देण्यात आली. श्री. गाधी यानी या सर्व बाबीत जिल्हावार तपशीलवार माहिती दिली आहे. श्री. गाधी याची दृष्टि खरोखर चिकित्सक अभ्यासकाची आहे हे त्यानी सर्व आकडे देत असता दात्याचे मानस याविषयी काळजीपूर्वक केलेले त्रोटक वर्णन वाचून स्पष्ट होते. नैतिविचार, धर्म, श्रद्धा, सामाजिक दडपण इत्यादि अनेक कारणानी दान मिळू शकते या सर्वांची वर्गवारी व टक्केवारी देण्याइतकी माहिती श्री गाधी यानी आपले वाटप-कार्य करताना गोळा केली

वाटप होऊ शकले नाही त्या क्षेत्राबाबतची माहिती तपशीलाने दिली आहे आणि त्यावरून अर्थव्यवहार व समाजपरिस्थिति या बाबतीतले अनेक बारकावे व छटा कळून येतात. वाटप-पद्धति व वाटप-संघटन याची माहितीहि पूर्णपणे दिली आहे आणि शेवटी या वाटपाच्या कामी दर एकरी तीन आणे एवढा खर्च आला हेहि सांगितले आहे अनेकास, 'वितरणातून झालेले मानस-दर्शन' या विस्तृत प्रकरणातील सत्यकथा हाच पुस्तकाचा महत्त्वाचा भाग वाटेल हे मानसदर्शन हृद्य तर आहेच, परंतु त्यातून–सगळया पुस्तकातूनच–समाजशास्त्र करू इच्छिणाऱ्यास उद्बोधक असेहि पुष्कळ आहे

आपण केलेल्या जमीन-वाटपाची एकदर फलश्रुति सांगताना श्री गांधी एके ठिकाणी लिहितात, "सर्वांगीण जागृतीच्या प्रयत्नाचाच जणू नवीन वाटप हा एक कार्यक्रम ठरला " पण याचबरोबर त्यास हेहि दिसून येते की वाटपाच्या कामात जो चालढकल किंवा उपेक्षा झाली तिच्यामुळें आंदोलन पुढें वाढवीत नेण्यास मदत झाली नाही. वरील दोन्ही दृष्टींनी सद्य स्थितीचा विचार होणे हे आवश्यक आहे विनोबांनी भूदानाची अभिनव कल्पना पुढें मांडली व त्याच्या आवाहनास लोकांकडून अनपेक्षित प्रतिसाद मिळाला त्यामुळें काही अघटित प्रत्यक्षात घडत आहे असे भासू लागले आणि आपण शांततापूर्ण क्रांतीच्या मार्गावर आहो असे अनेकांस वाटले. भूदानयात्रेंत अनेक अनुभव आले व्यावहारिक अडचणी सोडविण्याचे प्रयत्न होऊ लागले असो, भूदानाचे ग्रामदानात परिवर्तन झाले आणि १९५७ साली येलवाल येथें अखिल भारतातील सर्वपक्षीय पुढाऱ्यांनी एकमुखाने ग्रामदान-आंदोलनाच्या मूलभूत उद्दिष्टांची व कार्यपद्धतीची प्रशंसा केली. आजवरच्या या चळवळीतील हा उच्चांक समजला पाहिजे. येथून ओहोटीस सुरुवात झाली. आणि आता हा मार्ग सुकर नाही एवढेच नव्हे तर हा कार्यक्रम आता खुंटला अशी सार्वत्रिक समजूत दिसते श्री. गांधी यांच्या पुस्तकामुळें ही नैराश्याची भावना काही अंशी दूर होण्यास मदत व्हावी. पुस्तकाच्या वाचनामुळें काय चुकले व काय सुधरून घेण्याजोगें आहे हे कळू लागल्यास अधिकच बरे

कोणत्याहि अभिनव क्रांतिकारक उपक्रमाच्या तीन अवस्था मानल्या पाहिजेत पहिली विचारमंथनाची, दुसरी विचारप्रचाराची व नवकल्पना प्रस्थापनेची, तिसरी विचार व कल्पना प्रत्यक्ष व्यवहारात उतरविण्याची. जेथें यातील दुसरी व तिसरी अवस्था बहुतांशी एकसमयावच्छेदें व परस्पर-पूरक अशा घडून येतात तेथें क्रांति खरोखर यशस्वी होऊ शकते भूदान-ग्रामदान चळवळीतील आजवरची खरी उणीव म्हणजे आपणास व्यवहारात काय करावयाचे आहे या बद्दलच्या कार्यकर्त्यांतील अस्पष्ट कल्पना व प्रत्यक्ष व्यावहारिक कार्य करण्याबाबत विलक्षण चालढकल व उपेक्षा विनोबांना फळ सापडलें असे मानलें तरी ही फळ म्हणजे काही जादूचा दिवा नव्हता की ज्यायोगें स्वत सिद्ध पुढें वाढून यावें प्रत्येक मानवांत सुप्त, गुप्त प्रवृत्ति

आहेत त्यांस योग्य तऱ्हेनें जागृत केलें असता अनेक समस्या आपण सामोपचारानें सोडवू व शांतता व समाधानाचे वातावरण प्रस्थापित करू हा विचार आधुनिक युगात सुपरिचित नाही व हा मार्ग व्यवहार्य मानला जात नाही त्याचा उच्चार, प्रचार व पुरस्कार करण्यात विनोबांनी लोकोत्तर कल्पकता व धैर्य दाखविलें हे खचित पण केवळ प्रचार-पुरस्कारानें समाजक्रांति होत नाही हे तेवढेंच खरे नवकल्पनेनें, साधूच्या वचनामुळें, मनुष्य क्षणभर भारावतो पण यामुळें जुने संस्कार व परिस्थितीच दडपण ही कांही लगेच नाहींशी होत नाहीत केवळ सत्प्रवृत्तीनें समस्या सुटत नाहीत त्याकरिता सत्प्रवृत्ति सतत जाग्रत ठेवून विचारपूर्वक दीर्घकालीन व्यावहारिक प्रयत्न करावे लागतात हा शेवटचा विचार भूदान-ग्रामदानात आजवर विसरल्यासारखा दिसतो आणि म्हणून सुरवातीच्या उठावाच्या मानानें प्रत्यक्ष फल फार अल्प दिसतें

पण हे एवढ्यावर संपले असे मानण्याचें काही कारण नाही भूदान-ग्रामदानानें सांगितलेला मार्ग हा आपल्या परंपरेस जुळता आहे, या कल्पना प्रभावी ठरू शकतात, सर्वांस पटू शकतात हे श्री गांधी यांच्या अनुभवावरून निश्चयपूर्वक सांगता यतें खरी वाण हे लाण सर्वत्र नेऊन विवक्षित विधायक कार्य श्रद्धापूर्वक परंतु डोळसपणानें करणाऱ्या कार्यकर्त्यांची आहे श्री गांधी, हें वाटप केलें एवढ्यानें संपलें, असे मानत नाहीत हें त्यांनी नवीन भूमिधारकांच्या भावी संघटनेबद्दल जें पुस्तकात लिहिलें त्यावरून उघड होतें चिकित्सक बुद्धीनें काम करून फलनिष्पत्ति अजमावणे आणि अनुभवास अनुसरून व्यवहार सुधारीत सातत्य राखण हे आताच्या अवस्थेत आवश्यक आहे श्री गांधी यांचे कार्य व पुस्तक ही केवळ अपवादात्मक नसून कार्यकर्त्यांच्या नवीन पिढीची द्योतक आहेत असे मानल्यास या चळवळीत आता एक नवीन व अधिक फलदायी कालखंडास प्रारंभ होत आहे अशी आशा करण्यास हरकत नाही

गोखले अर्थशास्त्र संस्था, पुणे
२० ऑगस्ट १९६२

ध. रा. गाडगीळ

: १ :

भारतांतील भूमिसमस्येचें स्वरूप

स्वराज्य मिळाल्यानंतर स्वराज्याचे पहिले दर्शन   ून जी भारताची राज्यघटना करण्यात आली त्या घटनेने भारत । नागरिकाला धर्म-जात-पंथ-लिंग-भेद न करता नागरिकत्वाचे हक्क (Fundamental Rights) दिले आहेत स्वातंत्र्य आणि समता या दोन महान् हक्काची प्राप्ति भारतातील प्रत्येक स्त्री-पुरुषाला या घटनेमुळें झाली आहे. या घटनेने नागरिकाच्या मूलभूत हक्काची सनद जाहीर केली, त्याचप्रमाणे तिने काही मार्गदर्शक सूत्रें-निर्देशक तत्त्वे-हि (Directive principles) जाहीर केली आहेत मूलभूत हक्काची सनद अशी आहे की जिला भारत सरकार आणि घटक-राज्यें स्वत धक्का लावू शकत नाहीत, आणि कोणालाहि ती धक्का लावू देणार नाहीत हे हक्क संरक्षिण्याकरिता येथील राज्यसत्ता कायद्याने बांधली आहे निर्देशक तत्त्वातील प्रत्येक कलम नागरिकत्वाची प्रगति साधण्याच्या दृष्टीने आवश्यक असे मानले असले तरी ते ध्येयसूचक आहे आणि प्रयत्नावलंबी आहे म्हणून आज तूर्त ती तत्त्वे कायद्याच्या कक्षेत आणलेली नाहीत परंतु भारतीय समाजाला जर स्वातंत्र्य आणि समता या महान् तत्त्वप्रणालीकडे आगेकूच करावयाची असेल तर निर्देशक तत्त्वाची अमलबजावणी जितक्या प्रमाणावर या देशात होईल तितक्या प्रमाणात ती प्रगति साधेल इतके महत्त्व या तत्त्वाना आहे.

या तत्त्वापैकी पुढील निर्देशक तत्त्वाचा येथे उल्लेख करीत आहोत :

(39) The State shall, in particular, direct its policy towards securing—

(a) That the citizens, men and women equally, have the right to an adequate means of livelihood;

(b) That the ownership and control of the material resources of the community are so distributed as best to subserve the common good,

(c) That the operation of the economic system does not result in the concentration of wealth and means of production to the common detriment.*

[३९. सरकार विशेषतः पुढें नमूद केलेल्या गोष्टी अस्तित्वात आणण्याच्या दृष्टीने आपल्या कारभाराचें धोरण आखील :

(अ) स्त्री आणि पुरुष नागरिकांना समान रीतीनें निर्वाहाचे पुरेसे साधन मिळण्याचा हक्क असावा,

(ब) समाजाच्या भौतिक साधनाची मालकी आणि ताबा याची अशी वाटणी करावी की ज्यातून सामाजिक हित जास्तीत जास्त उत्तम रीतीनें साधेल;

(क) अर्थयोजना अमलात आणीत असताना संपत्तीचे आणि उत्पादन-साधनाचे केंद्रीकरण होऊन त्यामुळें समाजहिताचा घात होईल, असे होता कामा नये.]

ज्याला समाजवादी समाजरचना म्हणतात तिचे च दिग्दर्शन या निर्देशक तत्त्वात आढळून येते.

भारत हा कृषीप्रधान देश आहे. जमीन हा या देशाचा आद्य आधार आहे. येथील शेकडा ८० टक्के लोकांचे निर्वाहाचे आणि संपत्ति-उत्पादनाचे साधन जमीन हें च आहे. संपत्ति-उत्पादनाची आणि चरितार्थाची इतर साधनें या देशात अजून शेतीच्या मानानें अल्प प्रमाणात आहेत. या इतर साधनाचा विकास करावयाचा म्हटले तरी त्याकरिता लागणारे भांडवल शेतीच्या उद्योगातून च संग्रहित करावे लागणार आहे. बाहेरून कर्जाऊ भांडवल आणावयाचे म्हटले तरी त्याच्या फेडीचा आधार काही काळपर्यंत शेती हाच असणार आहे. म्हणून शेतीचा व्यवसाय पुढच्या काही काळापर्यंत भारताचा मुख्य व्यवसाय राहणार आहे यात शंका नाही. *"सेन्ट्रल स्टॅटिस्टिकल् ऑर्गनायझेशन" (C. S. O.) या संस्थेनें* भारतातील उद्योगधंद्यातून होणाऱ्या उत्पन्नाचे विभागवार आकडे दिले आहेत ते पुढील प्रमाणे :

*[The Constitution of India, page 19.]

वर्ष	शेती	खाणी कारखाने व लहान उद्योगधंदे	व्यापार वाहतूक आणि दळणवळण	इतर	एकूण राष्ट्रीय उत्पन्न
१९४८-४९	४२५०	१४८०	१६००	१३४०	८६७०
१९४९-५०	४४९०	१५००	१६६०	१३८०	९०३०
१९५०-५१	४८९०	१५३०	१६९०	१४४०	९५५०
१९५१-५२	५०२०	१६२०	१७९०	१५००	९९३०
१९५२-५३	४८१०	१७००	१७८०	१५४०	९८३०
१९५३-५४	५३१०	१७७०	१८००	१६००	१०४८०
१९५४-५५	४३५०	१८००	१८१०	१६५०	९६१०
१९५५-५६	४५२०	१८५०	१८८०	१७३०	९९८०
१९५६-५७	५५२९	२०००	१९६०	१८२०	११३०९
१९५७-५८	५३३०	२०९०	२०२०	१९२०	११३६०

यावरून ५० % टक्के राष्ट्रीय उत्पन्न शेतीमधून पैदा होते हे स्पष्ट आहे.

आपल्या देशात एकूण जमिनीचे जें वर्गीकरण झालेले आहे ते डोळ्यापुढें घेतले तर या साधनाची आजची स्थिति काय आहे हें लक्षात येईल.

भारतातील एकूण क्षेत्र ७१ कोटी एकर आहे. त्याचे वर्गीकरण–

	क्षेत्र एकर (कोटी)	शेंकडा प्रमाण
(१) लागवडीखालील शेतीचे	३०	४२ %
(२) शेतीतील चालू पड	७	१० %
(३) जंगलाचे क्षेत्र	१३	१८ %
(४) ओसाड नापीक	१२	१७ %
(५) पडीत असलेली पण शेतीस साधारण लायक	९	१३ %
	७१	१०० %

लागवडीखालील ३० कोटी एकर शेत जमिनीच्या आधारावर जी शेंकडा ८० टक्के ग्रामीण कुटुंबें जगत आहेत त्यांचे स्वरूप हि लक्षात घेणे आवश्यक आहे :

शेतीच्या आधारे जगणारी एकूण कुटुंबें ७९.८ त्यापैकी—

(१) जमीन-मालक कुटुंबें	२२.२ टक्के
(२) कूळ म्हणून जमीन करात असलेली कुटुंबें	२७.२ "
(३) थोडी शेती व थोडी मोल-मजुरी करणारी कुटुंबें	१५.२ "
(४) भूमिहीन शेतमजूर	१५.२ "
	७९.८

याचा अर्थ या जवळ-जवळ ८० टक्क्यांपैकी सर्व च जण पुरतेपणी निर्वाहाचे साधन म्हणून जमीन धारण करणारे नाहीत असा होतो.

या ८० टक्क्यांपैकी सर्वांना च हमखास काम देण्याइतकी आणि त्यावर चरितार्थ चालविण्याइतकी जमीन उपलब्ध नाही. नुकताच जमिनी-बाबत दहावा राष्ट्रीय सँपल सर्व्हे भारत सरकारकडून केला गेला, त्यावरील पुस्तकाच्या प्रस्तावनेत द्वितीय पंचवार्षिक योजनेचे शिल्पकार प्रा महालनोबिस लिहितात : "खेड्यातील ६॥ कोटी कुटुंबांपैकी ⅓ हून थोडया अधिक (२३.९ टक्के) म्हणजे १॥ कोटी कुटुंबाजवळ जमीन च नाहीं, ⅓ कुटुंबाजवळ एक एकराहून कमी जमीन आहे. म्हणजे जवळ-जवळ निम्म्या संख्येच्या ग्रामीण कुटुंबाजवळ एकतर जमीन च नाही किंवा असल्यास एक एकराहून कमी जमीन आहे, आणि दुसऱ्या टोकास ⅛ कुटुंबा-जवळ १० एकरापेक्षा जास्त जमीन—म्हणजे एकदर जमिनीच्या ६६ टक्के (⅔ भाग) आहे या १२.८ टक्के कुटुंबांपैकी एक टक्का कुटुंबाकडे ४० एकरापेक्षा अधिक जमीन आहे, म्हणजे एकूण जमिनीच्या १७.५ टक्के जमीन एक टक्का कुटुंबाकडे आहे."

वरील माहितीचा सरळ अर्थ असा की जमिनीची वाटणी अत्यंत *विषम आहे*. घटनेतील निर्देशक तत्त्वाचा अमल व्हावयाचा म्हणजे

इतक्या शेतकरी (छोटे जमीनवाले व भूमिहीन) कुटुंबाचा प्रश्न सोडवावा लागेल, हो व ती भारताची भूमि-समस्या होय.

या भूमिसमस्येचे स्वरूप असे आहे की, अनेक ऐतिहासिक आणि भौतिक कारणांनी या देशात जमिनीची विषम विभागणी झाली आहे. प्राचीन काळी, किंबहुना इंग्रजांचा अमल सुरू होण्यापूर्वी काही काळ, शेतीवर निर्वाह करून राहणारा ग्रामसमाज स्वयंपूर्ण होता, सर्वांना जमीन होती. गरजेच्या इतर वस्तू निर्माण करणारे उद्योगधंदे होते, वर्ण-व्यवस्थेने परस्पराचा सहकार स्थापन केला होता आणि कर्तव्ये नेमून दिली होती. येथें इंग्रजी सत्ता स्थापन झाली तेव्हा ही चातुर्वर्ण्याची स्वयंपूर्ण ग्रामव्यवस्था संपुष्टात आली आगगाडी, बोटी, तारायंत्रें व वहातुकीची साधने अस्तित्वात आल्यामुळे ही खेडी जबरदस्तीने जागतिक बाजारपेठेतील एक घटक बनली येथील कच्चा माल परदेशी जाऊन पक्का माल येथें येऊ लागला. धनिक वर्ग दलाली करणारा व्यापारीवर्ग बनला व पूर्वीपेक्षा निराळ्या प्रकारची शहरे अस्तित्वात आली. ग्रामीण समाजाची स्वयंपूर्णता नष्ट झाली, ग्रामीण उद्योगधंदे बुडाले, जमिनीची मालकी विषम झाली, अनेक लोक साधनविहीन आणि भुकेकंगाल झाले. इंग्रजी सत्तेने आपल्या सुखसोयींच्या दृष्टीने जी राज्यकारभाराची घडी बसविली, त्यातून नव्या जमीनदाऱ्या निर्माण झाल्या. देशाच्या काही प्रदेशात, उदा. उत्तर प्रदेश, बंगाल, बिहार इ. ठिकाणीं, इंग्रजांनी जमीनदारी प्रथा निर्माण केली. जमिनीची मालकी सरकारकडे आली. जमीन कसणारा आणि सरकार यांच्यामधले मध्यस्थ उत्पन्न झाले. शेतकऱ्यांचा कर्ज-बाजारीपणा वाढला आणि यातून च शेतकऱ्यांना पिळणारी सावकारशाही वाढली. सावकारशाही म्हणजे सावकाराचे राज्य, उत्पादन-साधनावर आणि शेतकऱ्याच्या श्रमशक्तीवर सावकाराची मालकी. जमिनी सावकारा-च्या ताब्यात गेल्या आणि जमीन कसणारा शेतकरी कूळ आणि मजूर बनला. जमिनीच्या विषम वाटणीची ही मूळपरंपरा आहे.

आज भारतातील जमिनीच्या मालकीचे स्वरूप काय आहे हे, वर जे आकडे दिले आहेत त्यावरून, स्थूल मानाने समजून येईल. त्यातून

मालकीत असणारी विषमता सहज दिसून येण्यायोगी आहे. शेतीवर जगणारी कुटुंबें आणि त्याचे प्रकार एवढ्यावरून जमिनीची वाटणी बरोबर लक्षात येणार नाही. त्याकरिता जमीन-धारणा-क्षेत्र (Holding), क्षेत्रमान-परत्वे शेतकऱ्याचे पडणारे गट, त्याच्याकडे असलेली जमीन आणि एकूण जमीन-क्षेत्राशी त्याचे असलेले प्रमाण हे पहावे लागेल. ते पुढें दिले आहे :

क्षेत्र (Holding)	शेतकऱ्याचे शें. प्रमाण	त्याचेकडील एकूण क्षेत्र (कोटी एकर)	एकूण क्षेत्राची त्याचे शें. प्रमाण
१ एकरापेक्षा कमी	१६.८	.३७	१.०
१ ते २॥ एकर	२१.३	१.७०	४.६
२॥ ते ५ एकर	२१.०	३.६०	९.९
५ ते १० एकर	१९.१	६.५०	१७.६
१० ते २५ एकर	१६.२	१२.५०	३२.५
२५ ते ५० एकर	४.२	७.०३	१९.०
५० एकरापेक्षा जास्त	१.४	५. ६	१५.४
		३७.३०	

वरील कोष्टकावरून ज्याच्याकडे जमिनी आहेत अशा लोकांचें परस्पराशी प्रमाण दिसून येतें, परन्तु या व्यतिरिक्त शेतीवर निर्वाह करणारी पण जमिनीचे मालक नसणारी अशी १॥ कोटी कुटुंबें या देशात आहेत. या शेत-मजुराची संख्या सारखी वाढत गेली आणि त्या मानाने मालक अगर कूळ म्हणून शेत जमीन करणाराची संख्या कमी कमी होत गेली. सन १९२१ मध्यें दर हजारी शेतकऱ्यात २९१ शेतमजूर होते, त्याची प्रत्यक्ष संख्या २ कोटी १० लक्ष होती. १९३१ साली दर हजारीं शेतकऱ्यात शेत-मजुराचे प्रमाण ४०७ होते, म्हणजे त्याची प्रत्यक्ष संख्या ३ कोटी ३५ लक्ष झाली होती.

या सर्व परिस्थितीचा समाजजीवनावर असा परिणाम झाला की जमीन कसणारा शेतकरीवर्ग (बहुताशी कूळ आणि मजूर) आणि

विनवणसारा गैरहजर मालकवर्ग असे दोन वर्ग निर्माण झाले यात पहिल्या वर्गाच्या जीवावर ऐतखाऊपणाने दुसरा वर्ग जगू लागला कस- णाऱ्या वर्गाला त्याच्या मेहनतीचे फळ पदरात पडले पाहिजे ते मिळेनासे झाले कूळ असले तरीसुद्धा त्याची हि स्थिति जवळ जवळ मजुरासारखी राहिली शिवाय जमीनमालक अडाना आपल्या घरगुती कामाकरिता राबवून घेत ते वेगळेंच यातून च हळू हळू गैरहजर जमीनमालकाविषयी कसणाऱ्या शेतकऱ्याच्या व मजुराच्या मनात शोषणामुळें, अन्यायामुळें, अढी उत्पन्न झाली असल्यास नवल नाही. श्री जवाहरलाल नेहरू आपल्या आत्मचरित्रात एके ठिकाणी लिहितात

"त्याच्या दुःखाच्या अगणित गोष्टी मी ऐकल्या, कवर मोडून- टाकणाऱ्या त्याच्या कर्जाची हकीकत ऐकली, त्याच्याकडून उकळल्या गेलेल्या नजराण्याच्या गोष्टी समजल्या, शेतीवरून आणि झोपड्यामधून त्याना जबरदस्तीनें हुसकून लावीत असल्याची व ते भरडले जात असल्याची वर्णने ऐकली त्याच्या चहूबाजूला गिधाडें घिरट्या घालीत होती. जमीनदाराचे गुमास्ते, सावकार, पोलीस वगैरे सर्व, त्याना बरोबर आपली शिकार बनवीत होते दिवसभर अविश्रांत मेहनत केल्यानंतरसुद्धा आपण जें काही पैदा केले आहे ते आपले नाही असे किसानाला दिसून येत होतें, त्याच्या नशिबी केवळ जोडे, लाथाबुक्क्या, शिव्या आणि उपासमार होती, आमच्या शेतकऱ्याच्या भयभीत, निराशापूर्ण आणि खोल गेलेल्या डोळ्याहून अधिक दुःखद दृश्य कुठें हि पहायला मिळायचे नाही खरोखर आमच्या शेतकऱ्यानीं वर्षानुवर्षे किती ओझें आपल्या डोक्यावर वाहिले आहे बरे!"

[An Autobiography–Jawaharlal Nehru, page 52]

तथापि भारतातील हा शेतकरी-समाज एकप्रकारे सोशीक आणि स्वभावाने दबून राहणारा असल्यामुळें त्यानें बंड केले नाही इतके च

इंग्रजी अमदानीत वारसा-हक्काच्या कायद्यानें मालमत्तेच्या विभागणी- ची सोय करून दिल्यामुळे विभक्त कुटुंब-पद्धति वाढली आणि जमीन- वाल्या वर्गात कुटुंबाच्या फारकतीबरोबर वाट्याला आलेल्या जमिनीची हि

फायदेशीर होऊ लागली त्यामुळे जमिनीचे विभाजन होऊन जमिनीचे तुकडे झाले त्यामुळे शेतीची कसणूक, उत्पादनाचे प्रमाण, शेतकऱ्याचा उत्साह, हे सर्व बिघडून गेले ही स्थिति बिहार, पंजाब बंगाल, उत्तरप्रदेश या जमीनदारीप्रधान प्रदेशाची च आहे असे नाही तर मुंबई-मद्राससारख्या रयतवारी पद्धति असलेल्या प्रदेशात हि आहे भारतातील शेतजमिनीचे सरासरी धारणाक्षेत्र (Holding) हे त्या मानाने फार कमी आहे शेतीची चौकशी करणाऱ्या रॉयल कमिशनने १९२८ साली हे प्रमाण पुढीलप्रमाणे दिले आहे. "मुंबई १२ २ एकर, पंजाब ९ २ एकर, मध्यप्रदेश ८ ५ एकर, मद्रास ४ ९ एकर, उत्तर प्रदेश ३.१ एकर, आहे" (Royal Commission on Agriculture in India, page 9) याहून अगदी अलीकडे 'रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया' ने जी माहिती गोळा केली आहे त्यावरून असे दिसून येते की ओरीसातील जमीन-धारणा-क्षेत्रापैकी ६० टक्के आणि उत्तर प्रदेशातील जमीन-धारणापैकी ६६ टक्के धारणा-क्षेत्रे (Holdings) ३ एकराच्या खालची आहेत, तर मद्रासमध्ये शेकडा जवळ-जवळ ८४ धारणा-क्षेत्रें (Holdings) पाच एकराच्या खालची आहेत" आणि "सरकारी अदाजावरून असे उघडकीस आले आहे की मुंबई राज्यात धारणा-क्षेत्राची म्हणजे खात्याची सख्या १९०४–०५ मध्यें जी १२,७२,१०२ होती त्याहून १९४३–४४ मध्यें २२,७१,००० पर्यंत ती वाढली आहे" १९४५ साली नेमलेल्या दुष्काळ-चौकशी-समितीला असे दिसून आले की सर्व प्रान्तामध्यें खात्याचे वाढते तुकडे करण्याकडे प्रवृत्ति वाढत आहे २५ एकराचे खातें १२५ अलग अलग खात्यात विभागले गेले आहे अशी उदाहरणें काहीं कमी नाहीत " [India at a Glance, page 256]

जमिनीच्या होणाऱ्या विषम वाटणीच्या जोडीला दुसरी एक अहितकारक घटना हि घडली तो म्हणजे कुटीर व ग्रामीण उद्योगधंदे जवळ जवळ बुडाले. शेतकऱ्याला जोडधंदा राहिला नाहीं त्यामुळें शेतीवर अवलंबून असणारांची

सख्या अधिकाधिक वाढू लगली.* ज्याना शक्य होते त्यांनी शहरचा रस्ता धरला व नव्या निघत असलेल्या उद्योग-धंद्यात ते मजूर बनले. पण तेथें हि मर्यादाच होती. एका प्रमाणाबाहेर शहरात हि कोठें रोजगार होता ? तेव्हा शेकडो ग्रामीण स्त्रीपुरुषाना त्याच टीचभर जमिनीच्या तुकड्यावर किंवा हंगामी मोलमजुरीने मिळेल त्यावर अवलंबून राहावे लागले. त्यामुळें लाखो लोक बेकार व अर्धपोटी राहिले.

स्वराज्यानंतर हि वरील परिस्थितीत विशेष फरक पडलेला दिसत नाही. आज हि शेतीच्या व्यवसायावर जगणाऱ्या ६॥ कोटी कुटुंबापैकी १॥ कोटी कुटुंबाना जमीन च नाहीं. या कुटुंबाची आज सर्वात अत्यंत वाईट अशी दशा आहे राष्ट्राचे सरासरी उत्पन्न दरडोई २८१ रुपये आहे. औद्योगिक मजुराचे दरडोई उत्पन्न २६५ रुपये आहे, तर शेतमजुराचे दरडोई उत्पन्न १०९ रुपये आहे. अशा रीतीने आज भूमिहीन मजूर सर्वात दरिद्री आहे. आर्थिक दृष्टीने जसे ते नागविलेले आहेत तसे सामाजिक अन्यायाने ते पीडलेले–दबलेले आहेत. 'अखिल भारतीय खेतीहर मजदूर जांच समिती'ने जो रिपोर्ट तयार केला आहे, त्यामध्यें खालील आकडे पहावयास सापडतात:

"या शेतमजूरामध्यें ११ टक्के क्षत्रिय, ७.४ टक्के मुसलमान, २.४ टक्के ब्राह्मण, १.७ टक्के वनियें, १.८ टक्के अन्य जातीचे लोक आहेत, आणि ६६.७ टक्के हरिजन–आदिवासी आहेत"

एवढा मोठा समाजातील वर्ग भुकेकंगाल, मागसलेला, अज्ञ व पीडित ठेवून सामाजिक स्वास्थ्य कधी हि निर्माण होणार नाही. कारखान-

* खालील आकड्यावरून ते दिसून येईल :

साल	प्रमाण
१८८१	५८.००
१८९१	६१.०६
१९०१	६६.०५
१९२१	७१. ६
१९३१ च्या सुमारास	७३. ९

दारीतील मजूर एकत्र काम करतात, ते संघटित होऊ शकतात, सामाजिक परिस्थिति जाणण्याची कुवत काही अशी त्यांच्यामध्यें येते. परन्तु खेडोपाडी पसरलेला हा शेतमजूर विखुरलेला असल्यामुळें आणि निरक्षर व सर्वस्वी पराधीन असल्यामुळें तो संघटित होऊ शकलेला नाही, आणि त्याला वाचा हि फुटलेली नाही. समाजाच्या खालच्या थरात दडपल्या गेलेल्या अशा मजुरांचा प्रश्न स्वराज्यानंतर डोळेझाक करता येणार नाही या प्रश्नाला समाधानकारक उत्तर शोधलें पाहिजे.

स्वातंत्र्योत्तर काळात जी लोकजागृति झाली आहे व आपल्या राज्यघटनेने ज्या आकांक्षा जनतेमध्यें निर्माण केल्या आहेत त्या लक्षात घेतल्या तर या प्रश्नाची किती निकड आहे याची कल्पना येईल.

अलाहाबाद येथे १९५४ सालच्या भारतीय शेती–अर्थशास्त्र–संस्थेच्या १५ व्या वार्षिक अधिवेशनापुढें अध्यक्ष म्हणून भाषण करताना प्रा. श्री. धनंजयराव गाडगीळ यांनी या जमिनीच्या भुकेसंबंधी पुढील उद्‌गार काढले होते :

"ग्रामीण-पत-पाहणी (Rural Credit Survey) मध्यें अप्रत्यक्ष रीत्या उपलब्ध झालेला महत्त्वाचा पुरावा ही जमिनीची भूक केवढी आहे हें चांगल्या रीतीने दर्शवितो 'तुमची कर्जाची गरज किती आहे व कर्ज मिळाल्यास ते तुम्ही कोणत्या कारणी लावाल' असे प्रश्न त्या पाहणीत शेतकऱ्यांना विचारण्यात आले होते. या प्रश्नांना त्यांनी जी उत्तरे दिली त्यावरून हे चांगले च स्पष्ट होते खालच्या थरांतील म्हणजे गावांतील शेतकऱ्यांची त्यांच्याकडे असलेल्या शेतीच्या आकारमानाप्रमाणे क्रमवारी लावली असता खालच्या अर्ध्या थरातील–शेतकऱ्यांची कर्जाची बरीचशी गरज जमीनखरेदीसाठी असल्याचें आढळून आले. त्यांच्या कर्जाच्या एकूण गरजेपैकी ४० टक्क्याहून अधिक गरज जमीनखरेदीसाठी होती हे त्यांनी दिलेल्या उत्तरावरुन आढळून येतें. या थरांतील शेतकऱ्यांचा जमिनखरेदीसाठी झालेला सरासरी प्रत्येकी खर्च १२ रु. होता तर त्यासाठी त्यांची कर्जाची सरासरी गरज प्रत्येकी ३३३ रु. होती. जमीनखरेदी एवढ्या अल्पप्रमाणात होण्याचे कारण कर्जाचा पुरवठा नाही हें जेवढें आहे तेवढें च विकत घेण्यास जमीन

हि फारशी उपलब्ध नाही हे हि आहे म्हणून कर्जपुरवठा होऊ शकला असता तर जमिनीची अधिक प्रमाणावर खरेदी झाली असती असे म्हणता येणार नाही प्रत्येकास आणखी जमीन खरीदावयाची आहे पण खरेदीसाठी नवी जमीन च उपलब्ध नाही कर्जपुरवठ्याची किती हि सोय केली तरी, अशी परिस्थिति असल्यामुळे, प्रत्येकाला अधिक जमीन खरेदी करणे शक्य होणार नाही तथापि विशेषत खालच्या थरातील शेतकरी सर्वात अधिक महत्त्व जमीनखरेदीस देतो असे यावरून स्पष्टपणे दिसून येते 'ग्रामीण पत पाहणी अहवालातील माहितीवरून जमिनीची भूक पुराव्यानिशी सिद्ध होते

"ग्रामीण पतपाहणीमध्यें उपलब्ध झालेल्या अन्य माहितीमध्यें बिनशेतकरी वर्गांत ग्रामीण भागातील शेती न करणाऱ्या व्यापारी, सावकार, कारागीर व मजूर लोकांचा समावेश होतो हा वर्ग जरी समिश्र असला तरी त्यामध्यें बहुसंख्या कारागीर व मजूर वर्गाची च प्रामुख्याने होती या वर्गाची स्थिति खालच्या थरातल्या ३० टक्के शेतकऱ्यांपेक्षा-सुद्धा हलाखीची होती, असे च आढळून येते यावरून भूमिहीन मजुरांची व खालच्या प्रतीच्या ग्रामीण कारागीर वर्गाची आर्थिक स्थिति फार च खालावलेली आहे हे च सिद्ध होते अशा परिस्थितीत जमिनीचा अगदी लहान तुकडा मिळाला तरी आपली स्थिति सुधारेल अशी या भूमिहीन वर्गाची साहजिक च भावना होते व निर्वाहाचे हें खात्रीचे साधन आपणास मिळेपर्यंत आपली स्थिति सुधारणे शक्य नाहीं असे हि त्यांना वाटते"

जमिनीची भूक किती तीव्र असू शकते हें शहरवासी कदाचित् समजू शकणार नाहीत किंवा त्यांना ती जाणवणार नाही, परन्तु जगातल्या मोठ-मोठ्या नाट्याची आणि परिवर्तनाची जन्मदात्री 'जमिनीची भूक' ही आहे ही गोष्ट क्रान्त्यांचा इतिहास जाणणाऱ्यांना माहीत आहे

दारीतील मजूर एकत्र काम करतात, ते संघटित होऊ शकतात, सामाजिक परिस्थिति जाणण्याची कुवत काही अशी त्यांच्यामध्यें येते. परन्तु खेडोपाडी पसरलेला हा शेतमजूर विखुरलेला असल्यामुळें आणि निरक्षर व सर्वस्वी पराधीन असल्यामुळें तो संघटित होऊ शकलेला नाही, आणि त्याला वाचा हि फुटलेली नाही समाजाच्या खालच्या थरात दडपल्या गेलेल्या अशा मजुराचा प्रश्न स्वराज्यानंतर डोळेझाक करता येणार नाही या प्रश्नाला समाधानकारक उत्तर शोधलें पाहिजे

स्वातन्त्र्योत्तर काळात जी लोकजागृति झाली आहे व आपल्या राज्यघटनेने ज्या आकांक्षा जनतेमध्ये निर्माण केल्या आहेत त्या लक्षात घेतल्या तर या प्रश्नाची किती निकड आहे याची कल्पना येईल

अलाहाबाद येथे १९५४ सालच्या भारतीय शेती-अर्थशास्त्र-संस्थेच्या १५ व्या वार्षिक अधिवेशनापुढें अध्यक्ष म्हणून भाषण करताना प्रा श्री धनंजयराव गाडगीळ यांनी या जमिनीच्या भुकेसंबंधी पुढील उद्‌गार काढले होते

"ग्रामीण पत पाहणी (Rural Credit Survey) मध्यें अप्रत्यक्ष रीत्या उपलब्ध झालेला महत्त्वाचा पुरावा ही जमिनीची भूक केवढी आहे हें चांगल्या रीतीने दर्शवितो 'तुमची कर्जाची गरज किती आहे व कर्ज मिळाल्यास ते तुम्ही कोणत्या कारणी लावाल' असे प्रश्न त्या पाहणीत शेतकऱ्यांना विचारण्यात आले होते या प्रश्नांना त्यांनी जी उत्तरे दिली त्यावरून हें चांगले च स्पष्ट होते खालच्या थरातील म्हणजे गावातील शेतकऱ्यांची त्यांच्याकडे असलेल्या शेतीच्या आकारमानाप्रमाणे श्रमवारी लावली असता खालच्या अर्ध्या थरातील-शेतकऱ्यांची कर्जाची बरीचशी गरज जमीनखरेदीसाठी असल्याचे आढळून आले त्यांच्या कर्जाच्या एकूण गरजेपैकी ४० टक्क्यांहून अधिक गरज जमीनखरेदीसाठी होती हें त्यांनी दिलेल्या उत्तरावरून आढळून येत या थरातील शेतकऱ्यांचा जमिनखरेदीसाठी झालेला सरासरी प्रत्येकी खर्च १२ रु होता तर त्यासाठी त्यांची कर्जाची सरासरी गरज प्रत्येकी ३३३ रु होती जमीनखरेदी एवढ्या अल्पप्रमाणांत होण्याचे कारण कर्जाचा पुरवठा नाही हें जेवढें आहे तेवढें च विकत घेण्यास जमीन

हि फारशी उपलब्ध नाही ह हि आहे म्हणून कर्जपुरवठा होऊ शकला असता तर जमिनीची अधिक प्रमाणावर खरेदी झाली असती असे म्हणता येणार नाही प्रत्येकास आणखी जमीन खरीदावयाची आहे पण खरेदीसाठी नवी जमीन च उपलब्ध नाही कर्जपुरवठ्याची किती हि सोय केली तरी, अशी परिस्थिति असल्यामुळे, प्रत्येकाला अधिक जमीन खरेदी करणे शक्य होणार नाही तथापि विशेषत खालच्या थरातील शेतकरी सर्वात अधिक महत्त्व जमीनखरेदीस देतो असे यावरून स्पष्टपणे दिसून येते 'ग्रामीण पत पाहणी' अहवालातील माहितीवरून जमिनीची भूक पुराव्यानिशी सिद्ध होते

"ग्रामीण पतपाहणीमध्यें उपलब्ध झालेल्या अन्य माहितीमध्यें बिनशेतकरी वर्गात ग्रामीण भागातील शेती न करणाऱ्या व्यापारी, सावकार, कारागीर व मजूर लोकांचा समावेश होतो हा वर्ग जरी समिश्र असला तरी त्यामध्यें बहुसंख्या कारागीर व मजूर वर्गाची च प्रामुख्याने होती या वर्गाची स्थिति खालच्या थरातल्या ३० टक्के शेतकऱ्यापेक्षा-सुद्धा हलाखीची होती, असे च आढळून येते यावरून भूमिहीन मजुराची व खालच्या प्रतीच्या ग्रामीण कारागीर वर्गाची आर्थिक स्थिति फार च खालावलेली आहे हे च सिद्ध होते अशा परिस्थितीत जमिनीचा अगदी लहान तुकडा मिळाला तरी आपली स्थिति सुधारेल अशी या भूमिहीन वर्गाची साहजिक च भावना होते व निर्वाहाचे हे खात्रीचे साधन आपणास मिळेपर्यंत आपली स्थिति सुधारणे शक्य नाही असे हि त्याना वाटते"

जमिनीची भूक किती तीव्र असू शकते हे शहरवासी कदाचित् समजू शकणार नाहीत किंवा त्याना ती जाणवणार नाही, परन्तु जगातल्या मोठ-मोठ्या लढ्याची आणि परिवर्तनाची जन्मदात्री 'जमिनीची भूक' ही आहे ही गोष्ट कालचक्राचा इतिहास जाणणाऱ्याना माहीत आहे

: २ :

इतर देशांतील भूमिसमस्या व तिचा उकल

(रशिया, पूर्व युरोपचे देश व चीन)

भूमिसमस्येचा विचार करताना जमिनीच्या न्याय्य वाटणीचा प्रश्न जसा भारतात महत्त्व पावला आहे तसा च तो जगातील इतर सर्व देशामध्यें हि महत्त्वाचा मानला गेला असल्याचे आढळून येईल. राजकीय क्रांति जेथें जेथें घडून आली अशा प्रत्येक देशाला भूसमस्या सोडवणे आवश्यक झालेले दिसते. ऐतिहासिक काळात जमीन मुबलक व माणसे कमी अशी स्थिति होती, तेव्हा ज्याला जशी लागली किंवा गवसली तशी जमीन त्यानें मालकीची केली. राजसत्ता हि अशा लोकांच्या हाती असल्यामुळें ही मालकी अजरामर झाल्यासारखी झाली. परंतु जसजसा काळ लोटला, लोकसंख्या वाढली, गरजा वाढल्या तसतशी जमिनीची मागणी आणि किंमत दोन्ही वाढली. समाजात त्यावरून उच्च-नीच, गरीब-श्रीमंत, अशा प्रकारचे वर्ग पडले आणि जमिनीच्या मालकीवरून दर्जा ओळखला जाऊ लागला आणि त्याबरोबर च जमीनविषयक झगडे हि वाढले. जमिनीची विषम वाटणी व बेकाराची जमीनविषयक भूक किती स्फोटक होऊ शकते याचे प्रत्यंतर देशोदेशीच्या इतिहासात सापडते. समाजक्रान्तीनंतर युरोप व आशिया खंडातील देशामध्यें भूमिसमस्या सोडविण्याचे जे भिन्नभिन्न प्रयत्न केले गेले आहेत त्याचे ओझरते समालोचन करणे आपल्या अभ्यासाला उपयोगी होईल.

रशिया

१९१७ साली रशियामध्यें झारशाही नष्ट केली जाऊन पहिल्या-प्रथम लोकांचे राज्य आले, आणि त्यांनी जमिनीच्या फेरवाटपाची घोषणा केली. त्यापूर्वी जमिनीची वाटणी खालीलप्रमाणे होती –

(१) १९ कोटी एकर जमीन ३० हजार मोठ्या जमीनदारांजवळ

(२) २० कोटी एकर जमीन १ कोटी ५ लक्ष गरीब शेतकरी कुटुंबाजवळ.

याचा अर्थ गरीब कुटुंबाजवळ सरासरी १९ एकर जमीन होती, तर एका मोठ्या जमीनदाराकडे सरासरी ५९ हजार एकर जमीन होती. ५० लाख गरीब शेतकरी असे होते की ज्याच्याजवळ २॥ ते ५ एकर जमीन होती. शेकडा १५ टक्के गरीब शेतकरी असे होते की ज्यांच्यापाशीं काही च जमीन नव्हती *

रशियामध्यें सर्वसामान्य शेतकरी बराच काळ पूर्ण गुलाम आणि काही काळ अर्धगुलाम अशा अमानुष अवस्थेंत जगत आला होता. त्याच्यात युगायुगाचा असंतोष घुमसत होता आणि त्याच्यावर होणाऱ्या जुलुमाची, अन्यायाची चीड त्याच्या निकटच्या मध्यम वर्गातील शिक्षित–अर्धशिक्षित तरुण वर्गांत वाढत जात होती. गरिबाची पिळवणूक करून त्यावर ऐषआराम करणाऱ्या बड्या जमीनदाराविषयी आणि जमीनदारांचा हि जमीनदार जो झार त्याच्याविषयी या तरुणाच्या अंतःकरणात तीव्र द्वेष निर्माण झाला होता. १९ व्या शतकाच्या मध्यात कार्ल मार्क्सचे तत्वज्ञान साऱ्या युरोपभर पसरलें होते. या तत्वज्ञानाचा अनेक तरुणांच्या भावनाशील अंतःकरणावर परिणाम होऊन त्यांनी कम्युनिस्ट समाजाचे स्वप्न आपल्या चित्तात जोपासले आणि तें प्रत्यक्षात आणण्यासाठी त्यांनी ठिकठिकाणी क्रांतिकारक उठाव केले. त्यापैकी एक उठाव रशियामध्यें १९०५ ते ०७ या काळात झाला. कित्येक जमीनदारांना ठार मारून त्यांनी त्यांच्या जमिनी, धान्य, गुरे ढोरें, आणि शेतीची औजारे हिसकावून घेतली परंतु झारने हा उठाव दडपून टाकला. मोठे मोठे कम्युनिस्ट पुढारी देशाच्या बाहेर पळाले. झारच्या सरकारनें भांडवलवादी तत्त्वावर मोठे मोठे शेतीचे 'कारखाने' चालविण्याला प्रोत्साहन दिले. मोठमोठ्या श्रीमंत शेतकऱ्यांनी (कुलकानी) हजारो एकराचे फार्म्स बनविले, सरकारकडून त्यांना उत्तम जमीन, निरनिराळ्या सवलती

*How the agrarion problem has been solved in the U. S. S. R.–D S, Kolpakov–page 9, published by the Information Department of the U. S. S. R.

आणि कर्जे मिळाली. गरीब शेतकरी मात्र बरबाद झाला, त्याला आपली जमीन नाममात्र रक्कम घेऊन बड्या जमीनदाराना (कुलकाना) विकावी लागली आणि कामाच्या शोधार्थ गावे सोडून शहरात जावे लागले पहिल्या महायुद्धात रशियाचे पुष्कळ लोक रणांगणावर कामास आले. शेतकरी युद्धात काम करू शकणारे असे धष्टपुष्ट लोक राहिले नाहीत, शेतीचे क्षेत्रफळ घटले आणि पीक हि कमी झाले देशात हाहा:कार माजला, झारच्या विरुद्ध मजूर, शेतकरी आणि बुद्धिजीवी मध्यमवर्ग यांच्यामध्ये द्रोह उत्पन्न झाला, आणि शेवटी या द्रोहातून विद्रोह पैदा होऊन झारशाही उलथली गेली.

परन्तु सर्व सत्ता केवळ कम्युनिस्टांच्या हाती आली असे झाले नाही. त्यामुळे झारशाही गेली तरी शेतकऱ्यांची जमिनीची भूक भागली नाही. बोलशेविक पक्ष शेतकऱ्याना–विशेषेकरून शहरातील मजुराना–संघटित करीत होता. त्यानी मजूर, मुक्त सैनिक आणि शेतकरी यांची सोव्हिएटस् स्थापन केली. शेतकरी–मजुरांची खेड्यात व शहरात छोटी छोटी दले हि बांधली. या सर्वांतून बोलशेविकांची एक शक्ति जमा होत चालली. ठिकठिकाणी शेतकऱ्यांच्या कमिट्यानी, जमिनदारांच्या रियासतीवर आपला ताबा केला. जुने कारभारी (मॅनेजर) काढून टाकून आपल्या लोकातून नवे कारभारी (मॅनेजर) नेमले, आणि या रियासतीची व्यवस्था पाहण्यासाठी आपल्या कमिट्या बनविल्या. यावेळचे रशियाचे सरकार तात्पुरते होते. त्याने लष्कर पाठवून शेतकऱ्यांचा आणि कम्युनिस्टांचा हा उपक्रम मोडून काढण्याचा प्रयत्न केला परन्तु अनेक ठिकाणी सैनिक व लोकाना जाऊन मिळाले, आणि कम्युनिस्ट पार्टीच्या नेतृत्वाखाली या सरकारचा पराभव होऊन सोव्हिएटस्च्या यूनियनने साऱ्या रशियाची सत्ता किसान-कामगारांच्या नावावर आपल्या हाती घेतली.

लगेच दुसऱ्याच दिवशी सोव्हिएट काँग्रेसने जमिनीसंबंधी प्रस्ताव करून जमीनदारांचा मालकी हक्क कसला हि मोबदला न देता रद्द करून टाकला. देशातल्या सर्वच्या सर्व जमिनीचे राष्ट्रीयीकरण झाले. जमीन विकणे किंवा खरीदणे बंद झाले जमीनदारांच्या, धार्मिक मंदिरांच्या आणि राजघराण्यांच्या जमिनी राबणाऱ्या किसानाना मोफत दिल्या गेल्या. स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीने जमीन घेण्याचा हक्क मिळाला.

*जमिनीसंबंधी जें मूलभूत धोरण किंवा सिद्धांत ठरविण्यांत आले त्यात–

(१) सर्व जमीन साऱ्या जनतेची संपत्ति मानली जावी, कसणारे असतील त्यानीच तिचा उपयोग करावा.

(२) कसणाऱ्या शेतकऱ्यामध्यें जमिनीचे वाटप करण्यावर नियंत्रण स्थानिक (Soviet) त्याचप्रमाणे मध्यवर्ती सरकारी संस्थेनें करावे.

(३) जमीन शेतकरी किती कसू शकेल यावर किंवा त्याच्या चरितार्थाकरिता किती आवश्यक आहे ते पाहून तितकी दिली जावी.

(४) सर्व जमीन वेळोवेळी पुन्हा वाटीत जावी.

(५) जमिनीच्या पट्टयाचे रूप काय असावे–कौटुंबिक, मोठें फार्म, सामुदायिक की सहकारी हें त्या त्या गावच्या (Soviets) च्या मर्जीवर सोपविण्यात यावे.

क्रांतीपूर्वी शेतकऱ्याच्या वापरात एकूण ३६॥ कोटी एकर जमीन होती, क्रांतीनंतर जमिनीच्या बाबतीत जो प्रयत्न केला गेला, त्यामुळें शेतकऱ्याना आणखी ४८ कोटी एकर जमीन मिळाली. परंतु शेतकऱ्याना आपल्या मर्जीप्रमाणे जमीन कसण्याचे स्वातंत्र्य फार काळ लाभले नाही. सोव्हिएट सरकारने उत्पादन खूप मोठया प्रमाणावर वाढविण्यासाठी शेतीत 'कारखानदारी' आणण्याचे योजिले. त्याकरिता लहान लहान जमिनी त्यानी खतम केल्या, व हजारो एकराचे फार्मस् बनविले. स्वतःपर्ण जे जमिनी कसत होते, त्याना या मोठया फार्मसवर कामाला लावले, आणि ज्यानी या व्यवस्थेला विरोध केला त्याची त्यानी अक्षरशः कत्तल केली. इंग्रजीत एक म्हण आहे की, कुत्र्याला अगोदर शिवी द्यायची आणि मग त्याला गोळी घालायची. त्याप्रमाणें जमिनीवर प्रेम करणाऱ्या आणि जमिनीची मालकी न सोडू इच्छिणाऱ्या शेतकऱ्यावर 'कुलक' 'प्रतिक्रांतिवादी' वगैरे आरोप करून त्याना नेस्तनाबूत करण्यात आले. या मोहिमेंत किती हजार, नव्हे लाख शेतकरी मारले गेले याची नक्की गणती कोठें च नाही.

*How the Agrarian problem has been solved in the U. S. S. R. –D. S. Kolpakov, p. 17-18.

रशियाच्या औद्योगीकरणाकरिता शेतीपासून होणाऱ्या उत्पादनाचा उपयोग करून घेण्याच्या दृष्टीने सामुदायिक शेतीचे नाना प्रयोग सोव्हिएट सरकारने सक्तीने आतापर्यंत अमलात आणले, परंतु कम्युनिस्ट शिक्षणप्रणालीत चार पिढ्याना तयार करूनसुद्धा शेतकरीवर्ग असंतुष्ट असल्याचे आणि त्याच्या हातून आवश्यक तितके उत्पादनाचे काम होत नसल्याचे सरकारला आढळून आले आहे. नागरट, कुळवण, पेरणी, कापणी अशा क्रियाकरिता सामुदायिक उठावणी करण्याच्या दृष्टीने सरकारला, जनतेला नित्य नवे आदेश देऊन, सरकारी मोहिमा (Compaigns) काढाव्या लागतात, शेतावरच्या अवजाराची, धान्याची, बियाणाची चोरी होते, यावरून सक्तीची सामुदायिक शेती शेतकऱ्यात आपलेपणा उत्पन्न करण्याला कारणीभूत झाली आहे असे दिसत नाही. इकडे इज्रायेलमध्ये पाहिले तर स्वेच्छेने बनविलेले किबूत्स इ. मध्यें अशा चोऱ्याचे वगैरे प्रकार मुळीच आढळत नाहीत, ही एक लक्षात घेण्यासारखी गोष्ट मानली पाहिजे. शेतकरी हा केवळ एक धदेवाला नाही. तो जमिनीचे लेकरू आहे, ही गोष्ट निसर्ग अनेक विव्रतीतून हि प्रकट करीत असतो. रशियामध्ये 'कुलक' नाहीसे झाले तरी शेतकऱ्याची स्वतःच्या जमिनीची भूक नाहीशी झाली नाही. सोव्हिएट सरकारला या भुकेपुढे आता नमावे लागत आहे आणि अधिकाधिक नमावे लागेल असे दिसत आहे.

पूर्व युरोपचे देश

पूर्व युरोपचे देश सोव्हिएट रशियाला लागूनच आहेत. ते आज, युगोस्लाव्हिया वगळून, रशियाचे 'उपग्रह' (Satellites) समजले जातात. युगोस्लाविया १९४८ सालापर्यंत सोव्हिएट रशियाशी रावद्ध होता. त्यानंतर तो आपली धोरणे स्वतंत्रपणे आखू लागला आहे. पूर्व युरोपातील बाकीचे पोलंड, रुमानिया, हंगेरी, झेकोस्लोव्हाकिया इ. देश कम्युनिस्ट राजवटीचे आहेत आणि अंतिम सर्व सत्ता तेथें सोव्हिएट रशियाची चालते. कारण *"कॉमिनफॉर्म" (Cominform) या जागतिक संघटनेपैकी हे देश आहेत.* दुसऱ्या महायुद्धानंतर युरोप खंडात देशांची जी घडण आणि वाटणी झाली त्यात या देशावर रशियाने आपली दोस्ती एक प्रकारे लादली आहे. आणि

यापैकी प्रत्येक देशात तेथील कम्युनिस्टपार्टी व एक सर्वाधिकारी राज्य-सूत्रें चालवीत असतो.

हे सर्व देश शेतकी-प्रधान आहेत. सर्व अर्थरचना शेतीच्या उत्पादनावर आधारलेली आहे बहुसंख्य लोक खेड्यात राहतात, खेडूत आहेत, शेतकी हा त्यांचा केवळ धंदा नाही, त्यांचे जीवन आहे जमीन हें केवळ उप-जीविकेचे साधन नाही, ती आई आहे. आईप्रमाणे च ते तिच्यावर प्रेम करतात. शेकडो वर्षे जमिनीच्या मालकीपासून ते वंचित झाले असले तरी जेव्हा जेव्हा एकदा मालक म्हणून त्यांच्या हाती जमीन आली तेव्हा त्या जमिनीची माती हातात घेऊन ते भावनावश होऊन ओरडले : "ही माझी जमीन!" अमेरिकेत आणि पश्चिम युरोपच्या भागात जमीन ही एक देवघेवीची, व्यापाराची वस्तु मानली गेली असेल, पण पूर्व युरोपात शेतकरी जमीन विकणे हें अकुलीनपणाचे समजतो ज्याच्यापाशी जमीन आहे तो सुरक्षित आहे असे भारताप्रमाणे तिकडे हि लोकात समजले जाते. भारता-प्रमाणे च तिकडे हि लोक इतर धंद्यातून जी मिळकत होईल ती जमिनीत घालत असत

जमिनीची भूक पूर्व-युरोपच्या शेतकऱ्यात आज हि मोठ्या प्रमाणावर आहे. परंतु या निरनिराळ्या देशात रशियाप्रमाणेच सरंजामशाही होती आणि बहुतेक जमीन या बड्यांच्या च मालकीखाली होती. शेतकरी हा बहुतेक गुलामच राहत आला होता. फार थोडी जमीन शेतकऱ्यांच्या खाजगी मालकीची होती. १९२० ते ३० मध्यें अल्बेनिया आणि हंगेरी सोडून निरनिराळ्या देशातील सरकारानी मोठमोठ्या जमीनदाऱ्या मोडून टाकून लहान लहान शेतकऱ्यांना जमिनी उपलब्ध करून देण्याचा प्रयत्न केला

पूर्व-युरोपात काम करणाऱ्या कम्युनिस्टांना या जमिनीच्या भुकेची चांगली च जाणीव होती जेथें जेथें त्यांना जमीन काढून घ्यावयास मिळाली तेथें तेथें त्यांनी ती काढून घेतली शेतजमिनीची शेतकऱ्यांकडे असलेली क्षेत्रें २० ते ५० हेक्टर म्हणजे ५० ते १२५ एकराची निरनिराळ्या देशाप्रमाणें निरनिराळी होती. यावरील सर्व जमिनी सार्वजनिक जमीन-फंडात सामील करण्यात आल्या. गेल्या महायुद्धात जे लोक जर्मन संघा-

बरोबर पळून गेले त्यानी टाकून दिलेल्या जमिनीसुद्धा या 'राष्ट्रीय जमीन फंडा'त सामील करण्यात आल्या धार्मिक संस्थांच्या आणि राजाच्या जमिनी भूमिहीन व अल्पजमीनवाल्या शेतकऱ्यात वाटून देण्यात आल्या. काही क्षेत्र सरकारी फार्मकरिता बाजूला काढण्यात आले जमिनीचे प्रथम तुकडे तुकडे करून च व्यक्तींना मालकी हक्काने ते वाटले गेले, याचे कारण अर्थात् राजकीय होते पूर्व-युरोपच्या या सर्व देशांत जमिनीबाबतच्या सर्व योजना रशियाच्याच लागू करण्यात आल्यामुळे पुढे या लहान-लहान जमिनीचे 'समाजीकरण' (Socialisation) झाले ते करताना सर्व पद्धति आणि प्रकार रशियातल्या प्रमाणे च अमलात आले त्यामुळे जमिनीची मालकी व्यक्तिगत शेतकऱ्याची नष्ट होऊन त्याची शेत मोठ्या क्षेत्रात समाविष्ट करण्यात आली आणि फिरून ते 'आपल्या सोव्हिएटचे' शेतमजूर बनले

पूर्व-युरोपातील कम्युनिस्टांच्या कार्यक्रमात दाखल झालेल्या या सर्व देशातील शेतकरी असंतुष्ट आणि अशान्त आहेत, त्यांची असंतुष्टता आतापर्यंत मधूनमधून होणाऱ्या उठावणीतून व्यक्त झाली आहे परन्तु ते सर्व उठाव जबरदस्त शक्ति वापरून रशियाच्या साह्याने दडपून टाकण्यात आले आहेत एक युगोस्लावियाने मार्क्सवादी राहून सुद्धा रशियापासून आपला सुभा सवता केला, आणि जेव्हा तेथील 'पार्टीझन' पक्षाला व त्याचा अधिनायक मार्शल टिटो याला शेतकऱ्यांची जमिनीविषयीची अदम्य भूक अनावर आढळून आली तेव्हा समाजीकरण (Socialisation) केलेल्या शेतीचे पुन्हा शेतकऱ्यामध्ये त्यानी वाटप केले, सामुदायिक शेती ऐच्छिक केली आणि नियोजित व्यक्तिगत शेतीकडे ते वळले

युगोस्लाविया

युगोस्लावियात १९४५ मध्ये जमिनीवर २५ हेक्टरचे म्हणजे जवळ जवळ ६२॥ एकराचे सीलिंग घालण्यात आले त्यातून जो ८ टक्के जमीन सरकारच्या हाती आली त्यापैकी केवळ २ ६ टक्के जमिनीवर च सरकारी शेती होऊ शकली सीलिंगमुळे हाती आलेल्या जमिनीपैकी ८० टक्के जमीन गरीब व भूमिहीन शेतकऱ्यांना वाटण्यात आली सामुदायिक आणि सहकारी

शेतीचा प्रचार मात्र सुरु होता परंतु त्यात फारसे शेतकरी सामील झाले नाहीत मध्यंतरी, म्हणजे १९४८ ते ५३ या काळात, 'पेझंट वर्किंग को-ऑपरेटिव्हज्' (शेतकरी सहकारी मंडळ्या) काम करीत होत्या, अनेक लोकाना या समित्यामध्ये (को-ऑपरेटिव्हज्मध्ये) दाखल होण्याची सरकारकडून सक्ती करण्यात आली, पण याच कारण राजकीय नसून देशात अन्नाचा भयंकर तुटवडा पडला होता आणि इतर देशातून हि धान्य मिळणे असमाव्य वाटत होते म्हणून देशातल्या देशात सामुदायिक कसणुकीने धान्य निर्मितीत वाढ होईल अशा आशेने ही सक्ती करण्यात आली होती. अनुभव मात्र आशादायक आला नाही शेतीची परिस्थिति सुधारली नाही, पशुसख्या वाढली नाही, उत्पन्न मात्र घटले १९५० मध्ये देशात मोठा दुष्काळ पडला, आणि अमेरिकेने युगोस्लावियाला धान्याची मदत केली. त्यानंतर समित्याचे (निरनिराळया कोऑपरेटिव्हज्चे) आंदोलन थाव-विण्यात आले, असलेल्या समित्याना अधिक कार्यक्षम बनविण्याचे ठरविण्यात आले, त्याकरिता त्याना काही सवलती देण्यात आल्या, तरीहि परिस्थिति सुधारली नाही शेवटी १९५३ च्या सुरवातीला या समित्याचे विसर्जन करण्यात आले फक्त सहकारी जमिनी करणाऱ्यांच्या समित्या ठेवण्यात आल्या, बाकीच्याना आपली जमीन समितीमधून काढून घेण्याचा अधिकार मिळाला. १९५१ साली सीलिंगमध्ये फरक करुन ते २५ एकरावर (१० हेक्टरवर) आणण्यात आले होते, पण यांतून उपलब्ध झालेली जमीन व्यक्तींना न वाटता जुन्या-नव्या सामुदायिक सरणाना देण्यात आली

आज युगोस्लावियात व्यक्तिगत शेती करणाराची संख्या जास्त आहे आणि त्याच्या जवळ शे ९० टक्के जमीन आहे या व्यक्तिगत शेतकऱ्यांपैकी सुमारे शे ७० टक्के शेतकरी परस्पर-सहायकारी मंडळाचे (Service Co operatives)सभासद आहेत आज व्यक्तिगत शेतकऱ्याजवळ जी जमीन आहे, तिचे प्रमाण खालीलप्रमाणे आहे

	होल्डिंगची संख्या	क्षेत्रफळ(१००० हेक्टरात)
२ एकराखाली	४९८,६७०	८३१
२ ते ५ एकर	९३३,९३६	३३२२

होल्डिंगची संख्या		क्षेत्रफळ (१००० हेक्टरात)
५ ते ८ एकर	३८५,२२९	२५२६
८ एकराच्यावर	३१७,६१०	४२५५

यावरून* असे दिसेल की ३/४ शेतकऱ्याजवळ १२ एकरापेक्षा कमी जमीन आहे बऱ्याच लोकाजवळ ५ एकरापेक्षा कमी जमीन आहे जमिनीचे उत्पादन फारसे वाढत नाही, तरी हि शेतकऱ्याची व्यक्तिगत कसणूक युगोस्लावियात अनुभवाअती कायम ठेवण्यात आली आहे. आणि तरी युगोस्लाविण मार्क्सवादी आहे!

चीन

चीन हा भारताचा शेजारी देश आहे, पूर्वेकडच्या देशात लोकसंख्येच्या दृष्टीनें भारताचा ता वडील भाऊ शोभतो. भारताप्रमाणें च तेथील संस्कृति ही शेतकरी संस्कृति आहे. भारताप्रमाणे च तेथेंहि सरजामशाही व जमीनदारी मोठ्या प्रमाणात वरा च काळ होती. भारताप्रमाणे च येथील सर्वसामान्य शेतकरी दडपलेला, पिळलेला, दरिद्री आणि अज्ञानी होता. जमिनीची भूक येथें हि तीव्र होती. आपली गुलामी झुगारून देण्यासाठी येथील शेतकऱ्यानी पूर्वी अनेक वेळा उठाव केले होते. काही वेळा त्याना थोडेंफार यश आले होते. शेवटी डॉ. सन्-यत्-सेन याच्या नेतृत्वाखालीं तुग-मेंग-हुओ पक्षानें प्रचंड प्रमाणावर उठावणी करून च नची राजसत्ता १९११ मध्यें मोडून काढली आणि 'लोकसत्ताक राज्य' स्थापन केले. पुढें डॉ. सन्-यत्-सेन यानी "कुओमिंगटांग" या नव्या राष्ट्रीय पक्षाची स्थापना केली. कम्युनिस्ट पक्षाचा १९२१ साली चीनमध्यें उदय होऊन तो 'कुओमिंगटांग' बरोबर काम करूं लागला. डॉ सन्-यत्-सेन याच्या मृत्यूनंतर चॅग कै शेक यानी कुओमिंगटांग पक्षाची सत्ता बळकट करताना कम्युनिस्ट पक्षाला नामोहरम करण्याचा प्रयत्न केला, यांतून बराच काळपर्यंत कम्युनिस्ट व चॅग-कै-शेक ची राजसत्ता याच्यामध्यें अतर्गत यादवी युद्ध माजले. शेवटी १९४९ मध्यें कम्युनिस्टाचा विजय होवून चॅगला तायवान (फोर्मोसा) या बेटांत पळून जावे लागले.

* (आदर्श समाज-रचनेच्या शोधात, युगोस्लाविया व इजरायल) —रा. कृ. पाटील, पान ६३.

या संबंध यादवीयुद्धाच्या काळात कम्युनिस्ट पक्षानें जेवढा जेवढा प्रदेश काबीज केला तेथें तेथें आपली सत्ता स्थापन करताना जमिनीच्या प्रश्नाला "आदिमहत्व" दिले आणि त्यानी ठरविलेल्या कार्यक्रमाप्रमाणें जमिनीची फेरवाटणी करण्यास सुरुवात केली. कम्युनिस्ट क्रांति होत असताना व झाल्यानंतर मावत्से तुगने आपल्या देशातील भौगोलिक, सांस्कृतिक व आर्थिक रचनेचा सूक्ष्म अभ्यास करून चीनचा शेतकरी वर्ग हाच क्रांतीचा अग्रदूत होऊ शकेल असें ठरविले होते आणि त्याने प्रारंभापासून त्यासंबंधीची काटेकोर बारीकसारीक तपशीलासह तयारी चालविली होती. शिक्षण व प्रचार ही त्याने आपल्या कार्यपद्धतीतील प्रमुख साधने ठेवली होती. त्याचबरोबर खेड्यातल्या गरीब वर्गाची सेवा हे हि त्याने आपले प्रभावी साधन केले होते. या कार्यक्रमामुळें आतापर्यंत गांजल्या गेलेल्या शेतकरीवर्गावर फार अनुकूल परिणाम होऊन त्या त्या भागात कम्युनिस्टांचे पाय कायमचे रोवले गेले. या शेतकरीवर्गामधूनच त्यानी आपल्याला लागणारे कार्यकर्ते आणि सैनिक तयार केले आणि कम्युनिस्ट-क्रांति पसरवली.

"लोकांची प्रजासत्ताक सर्वाधिकारशाही" (People's Democratic Dictatorship) नावाच्या आपल्या पुस्तकात माओनें लिहिले आहे की "शेतकऱ्यांचे मन तयार करणे हा मोठा प्रश्न आहे. शेतकऱ्यांची अर्थव्यवस्था विखुरलेली आहे. सोव्हिएट युनियनच्या (रशियाच्या) अनुभवाप्रमाणे शेती समाजाच्या मालकीची होण्याकरिता फार दीर्घकाळ आणि काळजीपूर्वक काम करण्याची आवश्यकता असते. शेती समाजाच्या मालकीची झाल्यावाचून संपूर्ण आणि स्थिर समाजवाद स्थापन होणार नाही. आणि शेतीचे हे समाजीकरण पार पाडण्याकरिता सरकारने आपल्या मालकीचे शेतीउद्योग हा प्रमुख घटकावयव धरून त्यावर एक शक्तिशाली उद्योग वाढविला पाहिजे, लोकांच्या प्रजासत्ताक सर्वाधिकारसत्तेनें देशाच्या औद्योगीकरणाचा प्रश्न पायरीपायरीनें मांडविला पाहिजे.*" देशाला उद्योगप्रधान बनविल्यावाचून

* Agrarian policy of The Chinese Communist Party
–Chao Kuo Chun, page 92.

देशाचे भांडवल व जीवनमान वाढणार नाही अशीच, भारतीय लोकशाहीच्या नियोजन नीतीप्रमाणे, चीनच्या कम्युनिस्ट पक्षाची नीति होती आणि त्याकरिता, म्हणजे भांडवलाचा संचय आणि उत्पादक साधनाच्या (यत्रें इ च्या) आयातीसाठी देशातील मालाची निर्यात वाढविणे ही प्रक्रिया चालविण्याकरिता, देशाच्या शेती धद्यानेंच मुख्यत्वेकरून प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्षपणे हा सारा भार उचलला पाहिजे असे पक्षानें ठरविले होते * विषम जमीनधारणेपासून उत्पादन वाढ साधत नाही, त्याकरिता जमिनीची कसणाऱ्यामध्यें वाटणी करून दिली पाहिजे या निष्कर्षावर येऊन माओच्या नेतृत्वाखाली कम्युनिस्ट पक्षानें जमीनदार वर्गाला जमिनीच्या मालकीतून समजावणीनें आणि त्यानें साधले नाही तर जबरीनें मुक्त केले श्रीमंत शेतकरी वर्गाला त्यानी प्रथम हीच वागणूक दिली, त्याचप्रमाणे सरंजामदार वर्गाच्या व धार्मिक संस्थाच्या (देवळाच्या वगैरे) ताब्यात ज्या जमिनी होत्या त्याहि त्यानी मोकळ्या केल्या आणि शेतमजुरामध्यें वाटून टाकल्या

चीनच्या ग्रामीण लोकवस्तीचे कम्युनिस्टानी पुढीलप्रमाणे चार भाग पाडले होते, (१) जमीनदार वर्ग, (२) सपन्न शेतकरी, (३) मध्यम शेतकरी, आणि (४) शेतमजर यापैकी (१) 'जमीनदार वर्ग' म्हणजे ज्याच्याकडे मोठ्या प्रमाणावर जमीन आहे पण जे स्वत कसत नाहीत, मजूर लावून कसून घेतात ते, (२) सपन्न शेतकरी म्हणजे जे स्वत शेती करतात पण त्याच्याजवळ जास्त जमीन असल्यामुळें ते जमीन खडानें हि लावतात किंवा नोकरावरची कसतात, (३) 'मध्यम शेतकरी' म्हणजे जे स्वत च्या जमिनीवर स्वत श्रम करतात, दुसऱ्याकडे नोकर म्हणून राबत नाहीत आणि स्वत नोकर ठेवीत नाहीत, आणि (४) 'शेतमजूर' म्हणजे ज्याच्याकडे स्वत ची जमीन नाहीच नसते किंवा फारच थोडी असते आणि जे दुसऱ्याकडे नोकरी करतात किंवा खडानें जमीन करतात हा शेवटचा वर्गच चीनमध्यें मोठ्या सख्येचा असल्यामुळें कम्युनिस्ट पक्षानें तोच रक्षणीय वर्ग मानला जमीनदार लोक या शेतमजुराहून विरयेष वेळां

*Agrarian policy of the Chinese Communist Party
-Chuo Kuo Chun page 93

इतका भरमसाट खंड घेत की तो एकूण पिकाच्या ५० ते ७० टक्के पडत असे. त्यामुळें चिनी शेतमजूर हे भारतीय शेतमजुराप्रमाणे बहुतांशी उपासमारीच्या उंबरठ्यावर जगत होते.*

चीनमध्यें त्या काळच्या ४१ कोटी शेतकरी लोकसंख्येपैकी जमीनदारात व इतरात जमिनीची विभागणी कशी झाली होती हें खालील आकड्यावरून दिसेल :

वर्ग	कुटुंबाचे शें प्रमाण	जमिनीच्या मालकीचें शेंकडा प्रमाण
(१) जमीनदार	३	२६
(२) संपन्न शेतकरी	७	२७
(३) मध्यम शेतकरी	२२	२५
(४) शेतमजूर	६८	२२

१९४६-४९ च्या युद्धोत्तर काळात कम्युनिस्टांच्या हाती सत्तांतर होत असताना कम्युनिस्टांच्या जमीनविषयक धोरणात गरीब शेतकरी आणि शेतमजूर यांना प्राधान्य देण्यात आले. जमीनदारांच्याच नव्हे तर 'संपन्न' शेतकऱ्यांच्या जमिनी व मालमत्ता भरपाई न देता सरसहा जप्त करण्यात आल्या आणि त्या गरीब शेतकऱ्यात वाटून देण्यात आल्या. १९४९ मध्यें कम्युनिस्ट पक्षानें संपूर्ण चीनवर सत्ता मिळविताच १९५० च्या जूनमध्यें 'शेतकी सुधारणा कायदा' (Agrarian Reform Law) जारी केला. या कायद्यानें—

(१) जमीनदारांची मालकी नष्ट करण्यांत आली, आणि

(२) संपन्न शेतकऱ्यांना जी स्वतः अगर मजुरांकरवीं कसत असलेली जमीन, त्यांची इतर मालमत्ता आणि त्यानें भाड्यानें लावलेली जी जमीन, त्यानें खरी केलेल्या जमिनीहून जास्त नसेल तेवढी, त्यांच्याकडे ठेवूं देण्यात आली.*

मात्र 'संपन्न' शेतकऱ्यांचें रक्षण करण्यात आलें असें दिसतें आणि ते खरें आहे. हें धोरण पुढें स्थिरस्थावर झाल्यानंतर बदलण्यात आलें आणि ताबा-अर्थ

* ('Agrarian Policy of the Chinese Communist Party page 96. —by Chuo Kuo Chun.)

देशाचे भांडवल व जीवनमान वाढणार नाही अशीच, भारतीय लोकशाहीच्या नियोजन-नीतीप्रमाणे, चीनच्या कम्युनिस्ट पक्षाची नीति होती. आणि त्याकरिता, म्हणजे भाडवलाचा संचय आणि उत्पादक साधनाच्या (यंत्रे इ.च्या) आयातीसाठी देशातील मालाची निर्यात वाढविणे ही प्रक्रिया चालविण्याकरिता, देशाच्या शेती-धंद्यानेंच मुख्यत्वेंकरून प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्षपणे हा सारा भार उचलला पाहिजे असे पक्षानें ठरविले होते * विषम जमीनधारणेपासून उत्पादन-वाढ साधत नाही, त्याकरिता जमिनीची कसणाऱ्यामध्यें वाटणी करून दिली पाहिजे या निष्कर्षावर येऊन माओंच्या नेतृत्वाखाली कम्युनिस्ट पक्षानें जमीनदार वर्गाला जमिनीच्या मालकीतून समजावणीनें आणि त्यानें साधले नाही तर जबरीनें मुक्त केले श्रीमंत शेतकरी वर्गाला त्यानी प्रथम होच वागणूक दिली, त्याचप्रमाणे सरजामदार वर्गाच्या व धार्मिक संस्थाच्या (देवळाच्या वगैरे) ताब्यात ज्या जमिनी होत्या त्याहि त्यानी मोकळ्या केल्या आणि शेतमजुरामध्यें वाटून टाकल्या.

चीनच्या ग्रामीण लोकवस्तीचे कम्युनिस्टानी पुढीलप्रमाणे चार भाग पाडले होते, (१) जमीनदार वर्ग, (२) संपन्न शेतकरी, (३) मध्यम शेतकरी, आणि (४) शेतमजूर यापैकी (१) 'जमीनदार वर्ग' म्हणजे ज्याच्याकडे मोठ्या प्रमाणावर जमीन आहे पण जे स्वत कसत नाहीत, मजूर लावून कसून घेतात ते, (२) 'संपन्न शेतकरी' म्हणजे जे स्वत. शेती करतात पण त्याच्याजवळ जास्त जमीन असल्यामुळें ते जमीन खंडानें हि लावतात किंवा नोकरावरवी कसतात, (३) 'मध्यम शेतकरी' म्हणजे जे स्वत च्या जमिनीवर स्वतः श्रम करतात, दुसऱ्यांकडे नोकर म्हणून राबत नाहीत आणि स्वतः नोकर ठेवीत नाहीत, आणि (४) 'शेतमजूर' म्हणजे ज्याच्याकडे स्वत ची जमीन नाहीच नसते किंवा फारच थोडी असते आणि जे दुसऱ्यांकडे नोकरी करतात किंवा खंडानें जमीन करतात. हा शेवटचा वर्गच चीनमध्यें मोठ्या संख्येचा असल्यामुळें कम्युनिस्ट पक्षानें तोच रक्षणीय वर्ग मानला जमीनदार लोक या शेतमजुराकडून कित्येक वेळां

*Agrarian policy of the Chinese Communist Party.
—Chuo Kuo Chun, page 93.

इतका भरमसाट खंड घेत की तो एकूण पिकाच्या ५० ते ७० टक्के पडत असे. त्यामुळें चिनी शेतमजूर हे भारतीय शेतमजुराप्रमाणें बहुतांशी उपासमारीच्या उंबरठ्यावर जगत होते.*

चीनमध्ये त्या काळच्या ४१ कोटी शेतकरी लोकसंख्येपैकी जमीनदारात व इतरात जमिनीची विभागणी कशी झाली होती हें खालील आकड्यावरून दिसेल

	वर्ग	कुटुंबाचे शें प्रमाण	जमिनीच्या मालकीचे शेंकडा प्रमाण
(१)	जमीनदार	३	२६
(२)	संपन्न शेतकरी	७	२७
(३)	मध्यम शेतकरी	२२	२५
(४)	शेतमजूर	६८	२२

१९४८-४९ च्या युद्धोत्तर काळात कम्युनिस्टांच्या हातीं सत्तांतर होत असतांना कम्युनिस्टांच्या जमीनविषयक धोरणात गरीब शेतकरी आणि शेतमजूर यांना प्राधान्य देण्यात आलें. जमीनदारांच्याच नव्हे तर 'संपन्न' शेतकऱ्यांच्या जमिनी व मालमत्ता भरपाई न देता सरसहा जप्त करण्यात. आल्या आणि त्या गरीब शेतकऱ्यात वाटून देण्यात आल्या. १९४९ मध्यें कम्युनिस्ट पक्षानें संपूर्ण चीनवर सत्ता मिळवितांच १९५० च्या जूनमध्यें 'शेतकी सुधारणा कायदा' (Agrarian Reform Law) जारी केला या कायद्यानें–

(१) जमीनदारांची मालकी नष्ट करण्यात आली, आणि -

(२) संपन्न शेतकऱ्यांना तो स्वत अगर मजुरांकरवी कसत असलेली जमीन, त्याची इतर मालमत्ता आणि त्यानें खंडानें लावलेली जी जमीन, त्यांनें धरी केलेल्या जमीनीपेक्षा जास्त नसेल तेवढी, त्याच्याकडे ठेवू देण्यात आली *

मात्र 'संपन्न' शेतकरीवर्ग राहूं देण्यात आला असें दिसतें आणि हें खरें आहे. हें धोरण पुढें स्थिरस्थावर झाल्यानंतर बदलण्यात आलें याचा अर्थ

* (Agrarian Policy of the Chinese Communist Party
पृ० ९३ —by Chuo Kuo-[illegible])

इतकाच की 'जमीनदार' आणि 'सपन्न शेतकरी' हे दोन वर्ग कम्युनिस्टाना काढूनच टाकावयाचे होते, परतु कालमान-परिस्थिति पाहून ते या बाबतीतली धोरणे आखीत असत. असे च धोरण शेतकऱ्याना जमिनीचे फेरवाटप करण्याच्या बाबतीत ठेवण्यात आले होते. उदा०* उत्तर मचुरियामध्यें शेतकऱ्याला माणशी ७ माअु म्हणजे १$\frac{1}{6}$ एकर, दक्षिण माचुरियामध्यें ३ माअु, होनान प्रातात २ ते ३ माअु, हुनान आणि होपी प्रातात १ ते २॥ माअु आणि पूर्व चीनच्या भागात १॥ ते २ माअु अशी जमीन वाटण्यात आली. (६ माअु=१ एकर)

आता हें प्रमाण काही आर्थिक दृष्ट्या परवडणारें (Economic Holding) म्हणता येणार नाही. यात्रिक शेती जेथें करावयाची असेल त्याला तर हे तुकडे अडथळाच होणार परतु चिनी कम्युनिस्टानी शेतीव्यवसायाचे औद्योगीकरण करायचे असताना सुद्धा जमिनीची अशी लहान लहान तुकड्यात वाटणी केली, यावरून दोन गोष्टी सिद्ध होतात. एक म्हणजे जमिनीची भूक तीव्र होती, आणि दुसरी, आम शेतकरीवर्गाला खूष करून कम्युनिस्टाना त्याना आपलेसे करावयाचे होतें. हे दुसरें कारण अर्थात् राजकीय होतें.

आपली सत्ता स्थिर झाली असे वाटल्यानतर कम्युनिस्टानी हळू हळू परस्पर सहाय्यकारी सहकारी सस्था (Service Co-operatives) निर्माण करून व पुढें त्यात सहकारी शेती आणून जबरदस्तीने सामुदायिक शेतीकडे वाटचाल केली; म्हणजे या तुकड्याचे बाध पुढें मोडून टाकण्यात आले. परतु प्रथम मात्र वर उल्लेखिल्या प्रमाणे त्यानी तुकडे करून वाटणी केली. फेरवाटपाच्या कार्यक्रमाची दरसाल प्रगति कशी होत गेली हें खालील तक्त्यावरून कळून येईल.§

काळ	किती लोकांत वाटली (आंकडे दशलक्षात)	किती लोक राहिले (आकडे दशलक्षात)
जून १९५०	१७८	३२२

* Agrarian Policy of the Chinese Communist Party, –Chuo Kuo Chun, page 99.
§ Ibid page 98.

फेब्रुवारी	१९५१	३३९	१६१
सप्टेंबर	१९५१	४००	१००
"	१९५२	४६३	३७
नोव्हेंबर	१९५२	४९४	६
सन	१९५३	४९७	३

जमिनीचे फेरवाटप हें एक मोठे राष्ट्रीय कार्य समजून त्या करिता ठराविक गोष्टीची प्रथम तयारी करण्याचा नियम कम्युनिस्ट चीन सरकारनें केलेला आहे हे काम त्यानी साचेबंद केले होते हा त्याचा साचा भारतातील वाटपपद्धतीशी तुलना करून पाहण्याच्या दृष्टीनें तपशीलवार समजून घेणे उपयुक्त होईल

ज्या गावामध्यें जमिनीचे फेरवाटप करावयाचे असेल तेथील लहान्-सहान माहिती अगोदर मिळविली जात असे ती माहिती मिळविण्यासाठीं लोकांत शिक्षण आणि प्रचार ही सुद्धा साधनें अमलात आणली जात असत. प्रचार-साधनात व्याख्यानें, लोकनाट्ये, चित्रमय प्रदर्शन, याको नावाची नृत्ये त्याच प्रमाणें घरोघर जाऊन प्रत्यक्ष बोलणी करणें आणि हंगामाचे वेळी त्यांच्या बरोबर शेतीतील कामें हि करणें अशा बाबींचा त्यात समावेश असे या सर्वांतून लोकाना शिकविले जात असे की * "जमीन तुमची आहे, जमीनदार हे चोर आहेत, त्याचा जमिनीवर हक्क नाही, सरकारनें कसणारांचीच जमीन ठरविली आहे, ज्या जमीनदारानी तुमचा छळ आजपर्यंत केला त्याना शासन झाले पाहिजे, त्याची जमीन काढून घ्यायची आहे. त्याचा दुष्टपणाचा पाढा जाहीर झाला पाहिजे, भिऊ नका, जमीनदाराच्या हाती आता सत्ता नाही, इ इ." हे शिक्षणाचे काम करण्याकरिता कार्यकर्तादिले (Worker's Teams) निवडून तयार केली जात असत. या दलात चांगली व्याख्यानें देणारे वक्ते जसे असत तसे गाणारे, चित्रें काढणारे, असे कलावत हि असत ज्या गावात जायचे त्या गावाची माहिती असलेली जुनी माणसें हि या दलात असत.

* 'People's China' July 10, 1950, page 120. – Chuo Kuo Chun.

अशा रीतीनें शिक्षण व प्रचार केल्यानंतर आणि साक्षात् संबंध जोडल्यानंतर गावच्या लोकांतून जे आपल्याला अनुकूल झालेले आहेत असे आढळून येई (Positive Elements) त्यांना मुख्य धरून 'ग्राम-संस्था' बनविली जाई, अनुकूल माणसे शोधणे आणि त्यांची संघटना करणें हे त्या जिल्ह्यातील भूमिसुधारणेच्या कामातील पहिले आवश्यक कर्तव्य मानले गेले होते यानंतर पुढची पायरी म्हणजे गावातील आजपर्यंत परंपरेनें चालत आलेले सत्तेचे गड्डे तोडावयाचे आणि अशा लोकांविषयी आम जनतेच्या मनात असलेली दराऱ्याची भावना मोडा-वयाची या उद्देशानें गावच्या लोकांच्या आमसभा घेतल्या जात आणि अशा सभांमधून ग्रामकंटक' (Local Despots) म्हणून जमीनदाराची चौकशी व न्याय करण्याचा विधि करण्यात येई लोकांची वर्गवारी पाडण्याचें कामहि अशा आम सभांतून होत असे अशासभांना "त्वेष बोलून दाखविणाऱ्या बैठकी" (Speak bitterness meetings) "हिशोब पटवून घेणाऱ्या बैठकी" (Settle account meetings) "झगडा बैठकी" (Struggle meetings) अशी नांव ठेवली होती मात्र सभा चालविण्याची पद्धति एकच असे–प्रथम कार्यकर्ता-दल काळजीपूर्वक उद्दिष्टाची चर्चा करी आणि सभेच्या कामाची योजना समजावून सांगे त्यानंतर गावातील ज्यांनी भरमसाट खंड, व्याज आणि रावणूक करून घेतली असेल अशा 'ग्राम-कंटकांना" (Local despots) म्हणजे लोकांत अप्रिय असलेल्या जमीन-दारांना किंवा ज्या पूर्वीच्या स्थानिक सरकारी अधिकाऱ्यांनी लाचलुचपत इ रीतीनें पैसे उकळले असतील अशांना हे कार्यकर्तादल अचूक बाजूला काढी, नंतर तें दल जिल्हाभरच्या अशा ग्रामकंटकांच्या नावाचा, त्यांच्या दुष्कृत्यांचा पाढा फळ्यावर लिहून व आपल्या नृत्यनाट्यातूनहि जाहीर करी आणि मग त्या गावसभे पुढें या सर्व आरोपित लोकांना एका रांगेत उभें केले जाई आणि सभेला समजावून दिले जाई की "गावकरी भाईंनो, तुमच्या मनात जो काही त्वेष भरला असेल तो सारा जाहीर रीतीने बोलण्याची वेळ आता आली आहे, तुमच्या साऱ्या तक्रारी उघड बोला, काही मनात ठेवू नका सरकारची, फौजेची, कशाचीहि भीति बाळगू नका ते सर्व आता आपले —रावणाऱ्या लोकांचे—आहेत या श्रीमंत हलकटांना आणि लुच्चांना

न्यायची आपणाला मुळींच जरूर नाही. याच्यापैकी ज्या कोणी अत्याचार केले असतील त्यांच्या तोंडावर येथे मोकळेपणानें न भिता ज्या कोणाला बोलून दाखवावयाचे असतील त्यानी बोलून दाखवावेत." या आरोपींचा दबदबा कार्यकर्तादलाने लोकांच्या मनातून अगोदरच काढून टाकला असल्यामुळें अत्याचार झालेले लोक उघडपणाने आणि पुष्कळ तावातावानें आपल्यावर त्याच्याकडून झालेल्या अत्याचाराचा पाढा वाचीत. यावर आरोपीला त्याचे म्हणणे काय आहे हे पुराव्यानिशी शाबीत करण्याला सांगितले जाई. किंवा आरोप कबूल असेल तर कबुलीजबाबावर त्याची सही घेतली जाई. शेवटी सभेचा अध्यक्ष सभा संपविताना जाहीर रीतीने अशी खात्री देई की 'लोकाचे न्याय-मंडळ' याचा न्याय करील, आणि मग प्रचाराच्या एकामागून एक घोषणा केल्या जात. आरोपीला नंतर कित्येक वर्षांच्या तुरुंगवासाची शिक्षा सांगितली जाई, आणि त्या योगे गावच्या लोकाना प्रतीति होई की आपली सत्ता आता फार मोठी आहे आणि आम्हा गावसमाजाच्या शक्तीपुढें आजपर्यंत प्रतापी असणाऱ्या सरंजाम-जमीनदाराचे आता काहीं चालणार नाही. शिक्षा जी दिली जाई ती केव्हा केव्हा लोकांनी निवडलेल्या न्यायमंडळाकडून दिली जाई. कित्येक वेळा सभेत हजर असणाऱ्या शेतकरी लोकाकडूनहि ती दिली जाई, कित्येक वेळा आरोपीचे तेथल्यातेथें च अपमान आणि हाल केले जात, आणि चेतलेल्या लोकाच्या रागाला कित्येकवेळा हे आरोपी बळीहि पडत. आजकाल अशा रीतीने शिक्षा करण्याच्या प्रथा कायद्याने बंद करण्यात आल्या आहेत. जमीनदाराना ज्या काहीं सजा होत त्याना कायदेशीर स्वरूप देऊन नंतरच त्या अमलात आणीत असत.

जेव्हा जमीनदाराला मृत्यूची सजा होत असे तेव्हा वरिष्ठ न्यायालयातून ती पक्की करण्यात येत असे. परंतु यातून मानसिक दृष्ट्या शेतकऱ्याच्या मनात या 'वरच्या' म्हटलेल्या वर्गाविषयी शत्रुत्वाची भावना भरपूर प्रमाणात उत्पन्न केली जाई. अशा सभामुळें हजारो शेतकऱ्यांना कम्युनिझमची व पक्षाची सहज दीक्षा मिळत असे आणि यातून पुन्हा नवीन कार्यकर्त्यांचे दल निर्माण करता येत असे.

पक्षाच्या या पद्धतीविषयी खुलासा करताना १९५० च्या आपल्या एका रिपोर्टीत माओनें लिहिले आहे कीं, "लोकाच्या प्रजासत्ताक सर्वाधिकारशाहीच्या दोन पद्धति आहेत. शत्रूच्या बाबतीत एक, लोकाच्या बाबतीत दुसरी. शत्रूच्या बाबतीत ही अधिसत्ता हुकुमशाहीची पद्धति अवलबिते, म्हणजे ती त्याला राजकीय कार्यामध्यें भाग घेऊ देत नाही, लोकाच्या सरकारचा कायदा मान्य करायला त्याला भाग पाडते आणि राबून त्यानें स्वत ला नवाच मनुष्य बनवावे या करिता त्याच्यावर सक्ती करते लोकाच्या बाबतींत मात्र ती अधिसत्ता सक्तीचा उपयोग करीत नाही, तर लोकशाहीच्या मार्गाचा उपयोग करते, म्हणजेच ती लोकाना राजकीय चळवळींत भाग घ्यायला परवानगी देते, अमुक करा अशी त्याच्यावर सक्ती करत नाही, ते करण्याकरिता लोकशाहीच्या पद्धतीनें ती त्याना शिक्षण देते, त्याचे मन वळविते "*

अशा प्रकारच्या सभा पार पडल्यावर नवीन स्थापन झालेल्या शेतकरी-संस्थेच्या विद्यमानें जमीन-वाटपाचा कार्यक्रम होत असे "शेती-सुधार-कायद्यानें जमिनीचे सगळीकडचे वाटप पूर्ण झाल्यानतर लोक-सरकार (People's Government) कडून या नवीन जमिनीच्या सनदा त्या त्या लोकाना दिल्या जातील आणि या सर्व मालकाचे जमिनीची व्यवस्था ठेवण्याचे, खरेदी विक्री करण्याचे शिवा भाडेपट्टे करण्याचे हक्क अनिर्बंधपणे हे सरकार मान्य करील," असे 'कॉमन प्रोग्राम' मध्यें कलम घालण्यात आले होते आणि त्या प्रमाणेच समारभ करुन जमिनीच्या सनदा (Title deeds) त्याना करन देण्यात आल्या. नवीन शेतऱ्याची मालकी कम्युनिस्ट सरकारनें अशा रीतीनें मान्य केली त्याचे कारण मार्गे म्हटल्याप्रमाणे लोकाची जमिनीची भूक तृप्त करणे हे जसे होते तसेच राजकीयहि होते, लोकाच्या या भुकेचा त्याना पक्षीय धारणाकडे उपयोग करुन घ्यायचा होता तसा तो त्यानी घेतला हि लोकांमध्यें एक उत्साह जागृत केला. लोक स्वत च जमीन सुधार-कार्यक्रम अमलांत आणण्याच्या कामाला लागले आणि कम्युनिस्टांच्या लोकमानसांतील सत्तेला स्थिरता प्राप्त झाली

*Agrarian Policy of the C. C Party–Chuo Kuo Chun p 199

रशियामध्यें १९१७ साली लाल क्रान्ति झाल्यानंतर लगे च पहिल्या-प्रथम जमीन राष्ट्राच्या मालकीची (Nationalisation) करण्यात आली. परंतु त्याचे परिणाम अनुकूल झालेले आढळले नाहीत, म्हणून चीननें रशियाचा हा अनुभव लक्षात घेऊन शेतकऱ्याचे जमिनीचे मालकी-हक्क लागलीच नष्ट करूं नयेत हे इष्ट मानले. चिनी नेत्यांनी अगोदर जमिनीची फेरवाटणी केली, नंतर परस्पर सहाय्यकारी सहकार-मंडळें काढली, त्यानंतर शेतकी सहकारी संघ निर्माण केले आणि त्यानंतर सामुदायिक शेतीचा अवलंब करून शेवटी आज 'कम्यून्स' मध्यें सर्व प्रयत्नांचे रूपांतर केलें आहे. अशा सावकाशीच्या प्रक्रियेतून त्यांनीं खेड्यातील अर्थरचना पार बदलून टाकून तिच्यात यान्त्रिकीकरण आणलें आहे, आणि उत्पादनात घोडदौड मारण्याचा चंग बांधला आहे. त्यांच्या या प्रक्रियेमुळे उत्पादक शेतकरीरूपी जिवंत यत्रें कुरकुर न करता त्यांना सहाय्यक बनली असल्याचा चिनी पुढाऱ्यांचा दावा आहे.

: ३ :

आशियांतील देश व आफ्रिका

जमिनीबाबतची विषमता घालविण्यासाठी पक्षाधिष्ठित एकाधिकार-शाहीनें प्रसंगी भयंकर अत्याचार करून हि जमिनीचे फेरवाटप जेथें केले अशा देशांतील परिस्थिति आपण पाहिली. आता ज्या देशांत लष्कराच्या हाती सत्ता येऊन केवळ लष्करी फर्मानानें जमिनीचे फेरवाटप केले गेले अशा जपान, ईजिप्त, सीरिया व पाकिस्तान या आशियातील देशांची स्थिति पाहू-

जपान

जपान हे अनेक बेटांचे मिळून बनलेले एक राज्य आहे १९४५ पर्यंत तेथें बादशहाची सत्ता प्रत्यक्ष चालत होती. गेल्या महायुद्धात पराभव

झाल्यानतर अमेरिकेच्या हुकमतीखाली परतु तिथल्याच लोकाच्या हाती तेथील राज्यसूत्रे आली. बादशहा नावाला राहिला. अमेरिकेनें जपानी लोकाना काही नियत्रणे ठेवून आपली राज्यघटना फिरून बनविण्याची सधी देऊन जपानी राष्ट्राला सक्तीनें आपले दोस्त-राष्ट्र बनविले आहे. जपानी लोक मोठे पुरुषार्थी, उद्योगी, कलारसिक आणि सुसस्कृत आहेत.

जपान हा सुद्धा शेतीप्रधान देश आहे. जमीन थोडी आणि माणसे फार अशी स्थिति तेथें आहे. कुटुबाला सरासरी २½ एकराहून थोडी अधिक जमीन तेथें पडते. जपानची शेतजमीन १६० लक्ष एकर असून जवळ-जवळ ६५ लाख कुटुबें ती वसत आहेत. जपानची लोकसख्या ८ कोटीच्या वर आहे कोणत्या हि पौर्वात्य शेतीप्रधान देशातील लोकाप्रमाणें च जपानचे लोक हि भावनेनें जमिनीला चिकटलेले आहेत. अर्थ-कारणात-सुद्धा जमीन आणि तिच्यापासून होणारे उत्पादन हाच त्याचा मुख्य आधार आहे.

जेथे राजा आहे, तेथें सरजामदारी आली च, आणि मोठमोठ्या जमिनीची मालकी हि त्याच्याकडे च असायची. जपानमध्यें शेती करण्यालायक सर्व जमीन अशी थोड्या लोकाच्या ताब्यात होती. मात्र तेथें जमीन लागण करण्याची पद्धति (Tenure System)फार काळापासून चालत आलेली होती जमीनमालक हे बहुधा गैरहजर असत. आणि त्याच्या जमिनी कुळा-कडून कसल्या जात. परतु या कुळाना मूलभूत हक्क किंवा जमिनीचा फायदा कधी मिळाला नाही. उलट त्याच्यावर फार मोठ्या प्रमाणावर कर लाद-लेले असत आणि या कराच्या पैशाच्या बळावर जपानची एकतत्री राज्य-सत्ता बलवान् बनली होती. लोकशाही नसल्यामुळें कुळाना मताचे किंवा राज्यकारभारात भाग घेण्याचे कसले च हक्क नव्हते. त्याना हि जमिनीची भूक होती च. ती भूक, दोस्तानी जपान सर केल्यावर, तेथील युद्धोत्तर व्यवस्थेचे काम ज्या जनरल मॅकऑर्थरकडे दोस्ताकडून सोपविण्यात आले होतें, त्यानें च एक प्रकारे भागविली.

जनरल मॅक्ऑर्थर यानी जपानी 'डायेट' (पार्लमेन्ट)ला जमीन प्रत्यक्ष कसणाऱ्या शेतकऱ्यामध्यें ती वाटण्याची 'यादी' (Memorandum)

९ डिसेंबर १९४५ रोजीं दिली, व तदनुसार जमीन-सुधारणेचा कायदा करण्यास सांगितलें.

जमिनीची मालकी मिळविण्याकरिता जपानच्या कूळ-शेतकऱ्यांनीं आतांपर्यंत पिढयान्‌पिढया चळवळी केल्या होत्या. त्या जरी दडपल्या गेल्या होत्या तरी त्यांतून त्यांची जमिनीची भूक तीव्रतेनें प्रकट झालेली होती व तो जपानच्या जमीनदारीला मोठा धक्का होता. त्यानंतर १९३० मध्यें जपानच्या शेतीमालांत भावघट झाली होती तिचा, व कूळसंबंध व्यवस्थित करण्याकरिता पूर्वींच्या सरकारानें जी उपाययोजना केली होती, तिचा हि जमीनदारीवर प्रतिकूल परिणाम झाला होता. त्यांत पुन्हा जपान देशाच्या मुख्य अन्नधान्यावर सरकारनें नियंत्रण घातलें आणि दुसऱ्या महायुद्धांत व त्यानंतर चलन-वाढ झाली; या सर्व कारणांनी जपानची जमीनदारी गडगडण्याच्या बेताला आली होती.*

नवीन शेतकरी सुधारणा कायद्यानें (Agriculture Land Adjustment Act, 22 Dec. 1945) पुढील गोष्टी केल्या :

(१) गैरहजर मालकाकडून जमीनमालकीचे प्रत्यक्ष जमीन कसणाऱ्याकडे हस्तांतर झालें पाहिजे.

(२) जमीन न कसणाऱ्या कोणत्याहि मालकाकडून योग्य दरानें शेतजमिनी खरेदी करता आल्या पाहिजेत.

(३) कुळांना जमिनीची विक्री, त्यांच्या प्राप्तीच्या प्रमाणांत वार्षिक हप्ते देऊन, करावयाची आहे.

(४) ज्या कुळांनी जमीन खरेदी केली त्यांना परत कूळ म्हणून बनविण्याच्या धोक्यापासून संरक्षण मिळालें पाहिजे.*

जनरल मॅक्‌ऑर्थरच्या या धोरणाच्या मुळाशीं केवळ सामान्य जपानी शेतकऱ्यांचा कैवार नव्हता, जपानच्या एकतंत्री सरकारची राजकीय शक्ति

*The Land Reform in Japan, p. 16, 22. –Yasuo Kondo, (Published by the National Research Institute of Agriculture, Ministry of Agriculture, Tokyo, Japan.

शेतकऱ्याच्या हुकमी परिश्रमातून निघणाऱ्या उत्पादनावर अवलंबून होती. आणि त्यावर च जपानची राजसत्ता राबविणारा सरजामदार-वर्ग बलवान् बनला होता. जनरल मॅक्‌ऑर्थर ने योजलेला हा कार्यक्रम सफल झाला तर जपानच्या राज्यसत्तेमध्यें पूर्ण सत्तांतर होणे अपरिहार्य होते. काही का असेना, दोस्तांच्या योजनेप्रमाणे जपानच्या राजकीय क्षेत्रात नवीन तत्त्वाचा उदय झाला आहे असे दिसून येते. जनरल मॅक्‌ऑर्थरच्या लेखणीच्या फटकाऱ्यानें आज कुळें शेताची आणि देशाची मालक बनली आहेत.

मध्यपूर्वेतील देश—ईजिप्त, सीरिया, इराक, इराण

या सर्व देशात शेतीवर काम करणाऱ्यांपैकी मोठी संख्या भूहीनाची च आहे जे काही शेतमालक म्हटले जातात त्यांची हि जमीन अशी च दीड-दोन एकर असते. तीवर त्यांचे पोट भागत नाही. ही स्थिति सुधारण्यासाठी मोठमोठ्या इस्टेटी आणि सरकारच्या ताब्यातील मोठमोठे भू-भाग मोडून त्यांची भूहीनात वाटणी करून देण्याच्या योजना या देशातून करण्यात आल्या आहेत.

ईजिप्तमधील शेतीची जवळ-जवळ निम्मी जमीन ही १ ५ टक्के जमीन-मालकाच्या ताब्यात आहे. इराणमध्यें ३०० कुटुंबाकडे ५० टक्के जमीन आहे इराकमध्यें ८५ टक्के जमीन मोठमोठ्या जमीनदाराकडे आहे, तर सीरियामध्ये ६० टक्के जमीन मोठमोठ्या जमीनदाराकडे आहे. ही विषमता काढून टाकण्याच्या दृष्टीनें वरील देशात जे कायदे केले गेले आहेत व ज्या योजना आखल्या गेल्या आहेत, त्यातील मुख्य हेतु भूमि-हीनाना जमीन देणे, त्या जमिनी लागवडीखाली आणण्यासाठी त्याना मदत करणे व त्यासाठी सहकारी तत्त्वाचा अवलंब करणे हा आहे ज्या जमिनींचे वाटप करावयाचे त्या तीन प्रकारच्या असतात. सरकारी, वक्फ व मोठ-मोठ्या इस्टेटी. त्याबाबतीत त्या त्या देशातील सरकारें क्रमाक्रमाने योजना आखून वांटप करीत आहेत. ईजिप्त व सीरिया ह्या दोन देशांत शेत-जमिनीच्या मालकीची कमाल-मर्यादा अनुक्रमें २०० एकर व १२५ ते २५० एकर इतकी ठेवली आहे. ज्या शेतकऱ्याना ही सरकारी जमीन मिळते त्यांनी जमिनीची किंमत एहान-लहान हप्त्यांनी साधारणपणे २० ते २५

वर्षांत फेडावयाची असते. ह्या मुदतींत जमीन त्याला गहाण टाकता किंवा विकता येत नाही. वाटलेली जमीन प्रत्येक कुटुंबाला सरासरी ३।। एकर पडते.*

भूमिहीनाना जमिनी देण्यावरोबर च त्याच्या उत्पनात वाढ व्हावी म्हणून काही देशात काही मुदतीपर्यंत सारासूट देण्यात येते. इराणमध्यें जमीनदाराला शेतकऱ्याकडून मिळणाऱ्या खंडातून जमीन-साऱ्याच्या २० टक्के भाग कायद्यानें कापून घेतला जातो व त्याची समान विभागणी शेतकरी आणि 'सुधारणा व सहकारी निधि' यामध्यें होते. ह्या निधीतून ग्रामीण विभागात शिक्षण, रस्ते, सहकारी संस्था इत्यादि उभारण्यासाठी खर्च होतो.

पाकिस्तान

पाकिस्तानची ८५ टक्के लोकसंख्या शेतीवर अवलंबून आहे. जमिनीचा मोठा भाग पाकिस्तानातल्या नवाब-जमीनदार-मौलवी-मुल्ला अशा मोठ्या जमीनदाराच्या मालकीचा होता

सन १९५९ मध्यें पाकिस्तानचे सेनापति जनरल आयुबखान यानीं पाकिस्तानची सत्ता आपल्या ताब्यात घेतल्यावर १००० एकराहून अधिक मालकी असलेल्या जमिनी जमीनदाराच्या हातून काढून घेऊन त्या सामान्य शेतकऱ्यात वाटल्या, जमीनधारणा-क्षेत्रावर एकप्रकारे सीलिंग घातले.

मलाया

मलाया द्वीपकल्प किंवा इंडोचायना हा आज स्वतंत्र देश झाला आहे. तो शेतीप्रधान आहे. परंतु तेथें एकीकडे अतिशय मोठे जमीनदार आणि दुसरीकडे अतिशय लहान जमीनदार अशी जमिनीच्या बाबतीतली विषमता आहे येथें ७० टक्के जमीन काही मोठ्या मोठ्या जमीनमालकाच्या हाती आहे आणि ३० टक्के लहान मालकाच्याकडे आहे, त्यामुळें सामान्य लोक

*Land Reform and Development in the Middle East—A Study of Egypt, Syria, Iraq —Doreen Warriner, p. 24, 32, 83, 140.

भयंकर दारिद्र्यांत आहेत. शेतकऱ्याच्या हक्काचे रक्षण केलेले नाही त्यामुळें ते जुलमी जमीनदाराचे भक्ष्य बनले आहेत. शेतकऱ्यात असंतोष आहे. आणि कम्युनिस्ट पक्षाने आपले पाय तेथें रोवण्याला ही संधि साधलेली आहे. मलाया राज्य-संघाच्या फौजी शासनाचा मुख्य अधिकारी ब्रिटीश जनरल सर जिराल्ड टेम्लर गनिमी काव्याने लढणाऱ्या साम्यवाद्यांचा सामना करीत होता. तो एकदा म्हणाला : "मला आपण शंभर पलटणी अधिक दिल्या तरी आवश्यक भूमि-सुधारणा-कायद्यावाचून मला साम्यवाद्यांचा पराभव करता येणार नाही. माझ्या कामापैकी १० टक्के काम फौजेशी संबंधित आहे, बाकीचे ९० टक्के राजकीय आणि आर्थिक आहे."

यावरून मलायाचे राजकारण जमिनीच्या वाटपाशी कसे संबंधित आहे ते कळून येईल.

ब्रह्मदेश

भारताच्या शेजारील ब्रह्मदेशात शेतीमध्यें काम करणाऱ्या लोकांची संख्या ६६॥ टक्के आहे. आणि १ कोटी ८० लक्ष एकर जमीन शेतीखाली आहे. १९४१ साली या जमिनीपैकी जवळ-जवळ अर्धा हिस्सा लोअर बर्मामधील काल्व्याखालची सुपीक जमीन युरोपियन व भारतीय अशा परदेशी लोकांच्या हातीं होती. तेथें १९३८ साली एक जुना टेनन्सी कायदा अमलात आणला गेला होता. आणि त्याने कुळांना संरक्षण देऊन माफक दरात खंड ठरवून दिले होते. परंतु न्यायालयांनी हा कायदा १९४९ साली घटनाबाह्य ठरविला. त्यानंतर कुळांनी ठराविक खंड द्यावा असा कायदा पास झाला त्याने जमीनसाऱ्याच्या दुप्पट खंड ठरवून दिला. १९४८ मध्ये जो जमिनीचा राष्ट्रीयकरणाचा कायदा पास झाला होता त्याने, गैरहजर मालकाकडून सरकाराने जमिनी सरकारी साऱ्याच्या १२ पट रक्कम देऊन खरेदी करावयाच्या आणि त्या भूमिहीन शेतकऱ्यांना सवलतीच्या शर्तीवर वांटून द्यावयाच्या, असे ठरविले होते. बर्मामध्ये अजून स्थिर सरकार नाही, त्यामुळें या प्रयोगाचा परिणाम अजून अजमावतां येत नाही.

आफ्रिकाखंडांतील राष्ट्रें

आफ्रिका खंडास आतापर्यंत 'कुंभकर्ण' म्हणत होते युगानुयुगें या खंडातील लोक, जगात झपाट्यानें प्रगत होत असलेल्या सुधारणेपासून अलिप्त राहिले होते कोणाहि जबरदस्तानें बाहेरून यावे, आणि या शरीरानें धिप्पाड परन्तु मनानें भावठया प्रजेला लुबाडावें त्याच्या देशातील संपत्ति त्याच्याच हातानी खणून काढून हिरावून न्यावी, त्याच्यावर जुलूम करावे, त्याना भयभीत अवस्थेंत ठेवावे आणि वेळी प्रसंगी त्याची कत्तल हि करावी, असा प्रकार चालत आला आहे सबंध खंडभर अत्यंत सुपीक व अनेक नद्यानीं भिजविलेली अशी शेतीलायक जमीन पसरलेली आहे. तेथील मूळचे लोक आपल्याला आवश्यक तेवढ्यापुरती जमीन कसीत आणि त्याच्या गरजाहि फार थोडया असत परन्तु युरोपच्या अनेक देशामधून लोभी गोरे लोक या खंडात शिरले, अरबी भाषेतील सुरस गोष्टीपैकी सिंदबादच्या सफरींत त्याला जशा हिऱ्याच्या खाणी आढळून आल्या आणि त्यानें वचक वचक भरून हिरे वेचले त्या रीतीनेंच डच, फ्रेंच, इंग्रज, पोर्तुगीज, आणि बेलजियन् लोकानी या खंडाचे हाती लागतील तसे तुकडे पाडून घेतले, आणि तेथें मळ्याच्या व फळबागाच्या रूपानें शेतीची कारखानदारी सुरू केली. आणि मूळचा त्या जमिनीचा मालक ? त्याला त्यानी गुलाम बनविले. तो आपल्याच आईपासून वंचित झाला. आजतागायत ही परिस्थिति कमी-जास्त प्रमाणात कायमच आहे.

परन्तु रावणाच्या लोकाच्या जागृतीची पहाट फुटत आहे. त्यात झुलू, किकुयु, वाल्बा इ. आफ्रिकन कृष्णवर्णीय समाज परकीयांच्या पकडीतून सुटण्यासाठी सज्ज झालेला दिसत आहे राजकीय दृष्ट्या गोऱ्यानीं बनविलेले या खंडाचे निरनिराळे विभाग स्वतंत्र होत आहेत यातूनच त्याना आर्थिक स्वातंत्र्याचाहि लाभ मिळणार आहे. तेथील झगडे मुख्यतः राजकीय स्वरूपाचे असले तरी त्याच्या पोटात गोरा जमिनदार विरुद्ध मूळचा काळा शेतमजूर असा झगडा समाविष्ट आहे. मुक्ति झाली तर जमिनीची आणि मजुराची दोघाची हि एकदमच होईल आणि आईपासून तुटलेले लेकरू पुन्हां आईला मिळेल.

: ४ :

भूमिहीन आणि भारताचें नियोजन

जमिनीची भूक योग्य वेळी निवारण झाली नाही तर समाजस्वास्थ्य व शांति टिकविणे अशक्यप्राय होते हे ऐतिहासिक सत्य भारतीय नेत्यांना अवगत आहे आपल्या स्वातंत्र्याच्या आंदोलनात या आर्थिक दुःस्थितीकडे प्रथमपासून लक्ष पुरविले गेले आहे हें ग्रामीण दारिद्र्य दूर करण्यासाठीच स्वराज्य हवे, असे राष्ट्रवादी सेवक जनतेला सांगत आले आहेत. राष्ट्रीय सभेच्या ध्वजावर मुद्रित केलेले चरख्याचे चिह्न याच गोष्टीची हमी देत आले आहे स्वराज्यानंतर भारतात जमिनीची समान वाटणी व किफायतशीर रोजगार सर्वांना मिळेल असे आश्वासन दिले गेले आहे १९३७ साली कॉंग्रेसच्या हातात अंशतः अधिकार येताच कॉंग्रेस मंत्रीमंडळांनी प्राथमिक उपचार म्हणून खोती–जमीनदारी निर्मूलन, कूळ हक्क संरक्षण, सावकारी–नियंत्रण अशी कामें हाती घेतली. स्वराज्य मिळाल्यानंतर जमीनदारी पद्धति, निरनिराळ्या वतनदाऱ्या आणि जमिनीशी संबद्ध असलेले शेतकरी आणि सरकार यांच्या मधले मधले मध्यस्थ कायद्याने नष्ट करण्यात आले, तरी सुद्धा जमीन प्रत्यक्ष कसणाऱ्या वर्गाच्या हाती गेली नाही. बिनकसणाऱ्या वर्गाच्या हाती अजूनहि मोठ्या प्रमाणावर जमिनी आहेत.

देशाच्या नियोजनाची आखणी करताना जमिनीची न्याय्य वाटणी हाहि नियोजनाचा भाग मानला गेला आहे द्वितीय पंचवार्षिक योजनेच्या पुस्तकात पान ३१७ वर पुढील प्रमाणे मजकूर आहे :

"The pattern of village development envisaged for the future clearly assumes that the distinction within the village community between those who have land and those who are landless must disappear andt hat there should be equality of status and opportunity. The correct distinction then will be between workers with varying skills who may be engaged in different occupations both agricultural and

आहे त्याच बरोबर जमीन धारण करण्याची सुद्धा मर्यादा बाधून देण्यात आली आहे हे उपाय केवळ मुबई राज्यातच नव्हे तर इतर राज्यातून हि आता हळूहळू अमलात आणले जात आहेत

असे सर्व ठरविण्यात आणि करण्यात हेतु हा आहे की जमीन एका हाती केंद्रित करण्याची जी प्रवृत्ति आजपर्यंत चालत आली आहे तिला आळा घातला गेला पाहिजे आणि भूमिहीन शेतकन्याकरिता जमीन शक्य तेवढी मोकळी करता आली पाहिजे हा प्रयत्न पुढे 'कमाल जमीन धारणेच्या' (Ceiling) कायद्याच्या रूपानें हाती घेतला गेला आहे यातून जी जमीन उपलब्ध होईल तिची भूमिहीन शेतमजुरामध्यें वाटणी करण्याचा सरकारचा सकल्प आहे

नियोजन समितीच्या धोरणाप्रमाणें भूमिहीन हरिजन व आदिवासी शेतकन्याना जमिनी देऊन त्याना पुन्हा वसविण्याकरिता पहिल्या पचवार्षिक योजनेंत काही राज्यात सरकारी जमिनी उपलब्ध करून देण्यात आल्या दुसऱ्या पचवार्षिक योजनेंतहि अशीच तरतूद करण्यात आली अर्थात् यातून गरजेच्या मानानें फारच कमी जमीन उपलब्ध झाली आहे जमिनीची भूक मात्र आता बरीच वाढलेली आहे त्यामुळें आता मागणीहि वाढलेली आहे

परन्तु कुळाना जमिनी देऊन अल्प जमीनवाल्याचा आणि निव्वळ शेतमजुराचा प्रश्न सुटलेला नाही त्या थरातहि आता जागृति आणि मागणी वाढू लागलेली आहे जातीची वर्गाची, अशी नाना मिषें घेऊन ही भूक प्रकट होत आहे उत्तर प्रदेश, बिहार, गुजरात, महाराष्ट्र या प्रातात प्रत्यक्ष कसणाऱ्या गरीब वर्गाच्या सघटना बनल्या आहेत आणि त्यानी अनेक प्रसगी सरकारकडे मोर्चे नेऊन जमिनीची मागणी केली आहे. या मागणीची तीव्रता दिवसेदिवस वाढत आहे आणि येथें लोकशाही असल्यामुळें, लोक-प्रतिनिधीनाहि त्या तीव्रतेची जाणीव होऊ लागली आहे

कमाल क्षेत्रमर्यादे (Ceiling) चे दोन विशेष हेतू नियोजन मंडळाच्या मनात आहेत ते असे

(१) शेत जमिनीच्या झालेल्या विभागणीचे आजचे स्वरूप आणि लहान-लहान शेतांची बहुसंख्या लक्षात घेता कमाल क्षेत्र-मर्यादा ठरवून त्यातून ज्यादा उपलब्ध होणारी जमीन फार मोठ्या प्रमाणात वाटता येईल असा फारसा संभव नाही असे दिसून आले आहे. तथापि प्रगतिशील सहकारी ग्रामीण अर्थव्यवस्था निर्माण करण्यासाठीं अशा प्रकारची विषमता कमी करणे आवश्यक आहे, त्याचबरोबर जमिनीची फेरवाटणी जितकी करणे शक्य आहे तितकी केल्यानें व पडीत जमिनीवर भूमिहीनांना वसविण्यासाठी उपाययोजना अमलात आणल्यानें भूमिहीन असलेल्या लोकसंख्येला उपजीविकेची साधनें मिळण्याची संधि प्राप्त होते."

(Third Five Year Plan, page 93, para 95.)

(२) वर निर्दिष्ट केलेल्या धोरणानुसार जमीनविषयक सुधारणाचा कार्यक्रम जर अमलात आला तर भारतातील शेतकरीवर्गापैकीं बहुसंख्य लोक शेतमालक होतील त्यांनी आपली संघटना करून कर्जाकरिता, खरेदीविक्रीकरिता, (कच्च्या मालाचा) पक्का माल करण्याकरिता, आणि गरजेच्या मालाचे वाटप करण्याकरिता स्वतःच्या सहकारी संस्था काढाव्यात या दृष्टीने त्यांना उत्तेजन द्यावें आणि साहाय्य करावें. असें उत्तेजन आणि साहाय्य हें उत्पादनासाठी सहकारी संस्था त्यांच्याच संमतीने करण्याच्या कामीं देण्यात यावें थेट खेड्यापर्यंत जितक्या प्रमाणात अशा प्रकारच्या संघटना पोचविल्या जातील, तितक्या प्रमाणात छोट्या आणि आर्थिक दृष्ट्या न परवडणाऱ्या जमिनीमुळें उद्‌भवणाऱ्या अडचणी कमी करता येतील आणि प्रत्येक समाजातील असमर्थ घटकांना त्यांचे जीवन-मान उंचावण्याकरिता मदत देता येईल. जमीन सुधारणेचा प्रत्येक टप्पा जसजसा अमलात येईल तसतसा शेतीचे उत्पादन वाढविण्याकरिता आणि ग्रामीण अर्थव्यवस्था विविध मार्गांनी साधण्याकरिता अधिकाधिक पूर्ण मदत देणें शक्य होत जाईल या गोष्टीवर नेहमीच भर देण्यात आला आहे. शेतकऱ्यांमध्यें अधिक ऐक्यभाव आला आणि ग्रामीण समाज अधिक बळकट झाला तर त्यामुळें त्या त्या ठिकाणीं जमीन प्रमाणात त्यांच्या हातून

पुरुषार्थ होऊ लागेल आणि अधिक गतीने आर्थिक व सामाजिक प्रगति होऊ लागेल"

(Third Five Year Plan, page 94, para 96)

भूमिविषयक विषमता कमी करण्याच्या दृष्टीने राज्यसत्तेकडून पुढें ठेवली गेलेली उद्दिष्टें आणि कार्यक्रम याचे दिग्दर्शन येथपर्यंत केले उद्दिष्ट पूर्णपणे साध्य होण्याच्या दृष्टीने या कायदेशीर साधनाची कार्यक्षमता प्रत्यक्ष अनुभवाच्या कसोटीवर आता तपासली पाहिजे

: ५ :

कायद्याचा उपाय

जमिनीची सर्व मालकी कायद्यानें सरकारची आहे, स्वत ला मालक म्हणविणारे हे केवळ वहिवाटदार (Occupants) आहेत, ही कायदेशीर भूमिका आहे म्हणून कायद्याच्या कक्षेत राहून जमिनीची विल्हेवाट करण्याचा सरकारला अधिकार आहे सरकारला समाजहिताकरता एकाकडून जमीन काढून दुसऱ्यास द्यावयाची झाली तर परंपरागत वहिवाटीच्या हक्काचा (Occupancy Rights चा) मोबदला देण्याची तरतूद केली म्हणजे पुरे अशी स्थिति आहे जमिनीची वहिवाट जर सरकारला बदलून द्यावयाची असली तर लोकप्रतिनिधीकडून असा कायदा मजूर झाल्यास सरकारला ते करता येईल

निरनिराळ्या राज्यसरकारांनी आजपर्यंत जमीनमालकीतील विषमता कमी करण्याच्या बाबतीत जे कायदे केले आहेत ते तीन प्रकारचे आहेत :

(१) साक्षात् जमीन कसणाऱ्यावर होणारे अन्याय (खंड, बेदखली इ. बाबतचे) दूर करणे.

(२) जे शेतकरी, कूळ, म्हणून साक्षात्, जमीन कसतात त्यांना जमिनीची मालकी देणे

(३) व्यक्तीकडे असलेल्या जमिनीचे प्रमाण विवक्षित मर्यादेंत ठेवून उपलब्ध होणारी जमीन भूमिहीनाना वाटून देणे.

कुळें म्हणून जमीन स्वत: कसणाऱ्या शेतकऱ्याच्या बाबतीत आतापर्यंत कायद्यात कोणत्याहि प्रकारचे पुरेसे सरक्षण दिले नव्हते. मालकाने स्वत:च्या मर्जीप्रमाणे कुळाला पुढें शेत करण्याला द्यावे अगर न द्यावे अशी अनिश्चितता होती, त्याचप्रमाणे शेतकऱ्यानें तयार केलेल्या पिकात खुद्द त्याचा हिस्सा किती असावा या सबधीहि स्पष्ट अशी काही कायदेशीर मर्यादा नव्हती म्हणजे शेतकऱ्याला शेतावरून काढून टाकणे (Eviction) आणि खड (Rent) म्हणून पिकाचा वाटेल तेवढा हिस्सा त्याच्याकडून घेणे या गोष्टी मालक आपल्या इच्छेअनुरूप करू शकत होता या दोन्ही प्रकारच्या अनिश्चितता दूर करून कुळाला सुरक्षित करणे याबद्दलची तरतूद कुळासबधी केलेल्या कायद्यातून निरनिराळ्या राज्यात करण्यात आली.

जमिनीची भूक वाढली आहे, आणि त्यासबधी निरनिराळे राजकीय पक्ष व इतर सघटना प्रयत्न करीत आहेत हे पाहणाऱ्या जमीनदार आणि जमीनमालक वर्गांनी निरनिराळ्या राज्यात कुळाना भय आणि लोभ दाखवून काढून टाकण्याचा सपाटा चालविला तेव्हा त्या त्या सरकाराना यासबधी विशेष कायदे करून हा बेदखलीचा अन्याय थांबविण्याचा प्रयत्न करावा लागला तरीहि तिला पुरता आळा बसला असे झाले नाही आणि हा गुन्हा करणाऱ्याना शिक्षा झाल्या असेहि फारसे घडले नाही.

कुळाना सरक्षण देऊन कायमपणे त्यांनी जमीन वहीत राहावी याबद्दलची जी तरतूद निरनिराळ्या राज्याच्या कायद्यात करण्यात आली त्यात 'स्वत: जमीन कसणाऱ्या' (Personal Cultivation) मालकाला स्वत:करिता जमीन ठेवून घेण्याची तरतूदहि आहे. निरनिराळ्या राज्यात तिचे प्रमाण वेगवेगळें आहे मुंबई राज्यात अशी एक तरतूद करण्यात आली आहे की ठरविलेल्या तारखेपर्यंत जमिनीची ठरलेली किंमत कुळांनी गैरहजर मालकाला दिली तर सर्व जमिनीचा मालक कुळ हे बनते. मात्र जमीन धारण करण्याची कमाल मर्यादा कोरडवाहू ४८ एकर आणि बागा-

ईत १२ एकर ठरविण्यात आली आहे. केरळमध्यें ठरलेल्या मुदतीपर्यंत जमीनीची किंमत कूळ जरी भागवू न शकले तरी सुद्धा त्याला त्या जमीनीवर शेती करण्याचा हक्क दिला गेला आहे. उत्तर प्रदेशात सरकार शेतकऱ्याकडून सारा वसूल करते आणि जमीनदाराना जमिनीच्या मोबदल्याची रक्कम देते. तर दिल्ली प्रांतात शेतकरी सरकारी सारा भरतो त्याच बरोबर जमीनदाराला मोबदलाहि भरतो. हैद्राबाद राज्यात कोणत्याहि जमिनीचा मालकी हक्क शेतकऱ्याला देण्याचा अधिकार सरकारला मिळालेला आहे आणि त्या अधिकाराचा उपयोग करून कित्येक कुळाना जमिनीची मालकी दिली गेली आहे.' मराठवाड्यात मुंबई सरकारने कुळाला अशा रीतीने स्वामित्व देण्याची व्यवस्था सर्व जिल्ह्याना लागू केली आहे. विदर्भातहि मुंबईचा कूळकायदा १९५९ च्या प्रारंभापासून लागू करण्यात आला आहे.

सकृत्दर्शनी ठिकठिकाणी झालेले हे कुळांच्या हिताचे कायदे प्रगतिपर असलेले दिसतात आणि देशाचे नियोजन करताना कसणाऱ्याविषयी जो न्याय करावयाचा त्याला हात घातलेला दिसतो, परंतु या कायद्याची अंमलबजावणी होत असताना सर्वत्र जे अनुभव आले आहेत त्यात— (१) फारच थोडी कुळे मालक बनण्यासाठी प्रवृत्त झाली, (२) पुष्कळ कुळानी कूळपणाचा राजीनामा लिहून दिला, (३) मालकानी जमिनी पूर्ववत् आपल्याकडे ठेवून घेतलेल्या आहेत, (४) पूर्वीच्या कुळाकडून त्यानी नोकरनामे लिहून घेतले आहेत हे अनुभव आहेत. त्याचप्रमाणे खंडाच्या परिमाणात पूर्वीपेक्षा जरी सुधारणा झाली असली तरी कुळाना पिकाचा जास्तीत जास्त वाटा जाईल असे सर्रास घडत नाही. आता हेच परिणाम जर प्रत्यक्षात घडत असले तर कूळकायदा करून लोकसत्ताक सरकारने काय साधले म्हणायचे? कायदा असून तो जवळ जवळ नसल्यासारखा झाला. असे होण्याची कारणे, उदाहरणार्थ मुंबईचा कूळकायदा घेऊनच, पाहता येतील.

या कुळकायद्यात जमीनमालकाला कूळवहिवाट रद्द करण्याचा हक्क अधिनियम ३१ अन्वयें देण्यात आला आहे. त्यात म्हटले आहे की "जमीन-

मालकास जातीनें, जमीन कसण्यासाठी किंवा कोणत्याहि बिनशेतीच्या कारणासाठी जमिनीची खरीखुरी आवश्यकता असेल तर कबजा मिळविण्यासाठी नोटीस दिल्यानंतर व अर्ज केल्यानंतर कूळवहिवाट रद्द करण्याचा अधिकार आहे." या कलमाचा आधार घेऊन हजारो जमीन-मालकांनी महसूल अधिकाऱ्याकडे कुळाकडून जमीन आपल्याकडे मिळण्याबद्दल अर्ज केले आणि पुष्कळांचे अर्ज मंजूरहि होऊन गेले. आता, जमीनमालक शेतकरी कसा झाला? तर या कायद्याच्या अधिनियम २, कलम ६ मध्ये मालकाला अशी सवलत मिळाली आहे की "(1) स्वत:च्या कुटुंबातील कोणत्याहि इसमाला अंगमेहनतीनें, अथवा (ii) स्वत:च्या किंवा स्वत:च्या कुटुंबातील कोणत्याहि इसमाच्या प्रत्यक्ष देखरेखीखालीं मजुरीनें कामावर लावलेल्या मजुरांकरवीं अथवा रोख रकमेंत किंवा मालाच्या रूपात द्यावयाच्या वेतनावर ठेवलेल्या नोकरांकरवीं जमीन कसण्याला 'जातीनें जमीन कसणें' ही संज्ञा लागू होऊं शकते" या सवलतीचा फायदा घेऊन आपण स्वत: जमीन कसणार आहोत असें कोणताहि गैरहजर मालक म्हणू शकेल यात नवल काय? त्यामुळें कुळाच्याकडे लागू होणारी जमीन मालकाकडे राहू शकली.

मालकाच्या हातून ज्या जमिनी सुटल्या त्या कुळांना अधिनियम ३२ अन्वयें खरेदी करता येतात. अधिनियम–३२ के अन्वयें जमिनीच्या खरेदीची किंमत ठरविण्यात आल्यावर ते 'कायम कूळ' असेल तर खरेदीच्या किंमतीची पूर्ण रक्कम एका वर्षाच्या आत न्यायाधिकरणा (Tribunal) कडे अनामत ठेवली पाहिजे 'कायम कूळ' नसेल तर ही रक्कम एक वर्षाच्या आत ठोक रकमेंत किंवा न्यायाधिकरण ठरवील तितक्या वार्षिक हप्त्यांनी दरसाल दरशेकडा ४॥ टक्के व्याजाच्या दरानें न्यायाधिकरणाकडे अनामत ठेवली पाहिजे. पुष्कळांच्या बाबतीत अशा रीतीनें रक्कम काढून अनामत ठेवणे शक्य नसल्यामुळें त्या जमिनी कुळांच्याकडे आल्या नाहीत.

या शिवाय पुष्कळ ठिकाणीं मालकांनी कुळांना धाकदपटशा दाखवून, पैसे चारून, त्यांच्या अज्ञानाचा फायदा घेऊन कूळहक्काचे राजीनामे लिहून घेतले. अज्ञान मुलाच्या नावावर जमिनी चढवून कुळाला होणाऱ्या

विक्रीचा व्यवहार टाळला. या प्रकारावर उपाययोजना कूळकायद्यात नाही.

कूळकायद्यानें समस्या सुटण्याला मदत झाली आहे असा अनुभव मात्र आलेला नाही. हा कायदा करणाराची मनोवृत्ति मालक व कूळ दोघांच्याहि बाबतीत स्पष्ट व निःसंदिग्ध नाही आणि भूमिहीनांना जमीन मिळून त्यांची संख्या कमी व्हावी ही तरतूद तर त्यात नाहीच, त्यामुळें काही कुळांना मालकी हक्क व शाश्वती मिळाली असली तरी मालकी नष्ट करण्याची स्पष्ट कल्पना नसल्यामुळें धड मालकी संपत नाही, धड ती जिवंत राहात नाही अशी अर्धमेली अवस्था जमीनमालक-वर्गाची त्या कायद्यानें केली आहे. कायद्यांतून पळवाटा निघण्याजोगी परिस्थिति असल्यामुळें कोर्टबाजी (Litigation) भरपूर वाढलेली आहे. त्या सर्वांचा परिणाम म्हणून समस्या सुटण्याऐवजी अधिक अवघड मात्र झाली आहे.

पुणें येथील 'गोखले इन्स्टिटयूट ऑफ इकॉनॉमिक्स अँड पॉलिटिक्स' या संस्थेनें या बाबतीत एक व्यापक पाहणी केली आहे. १९४७-४८ ते १९५२-५३ या पांच वर्षांच्या काळांत या कायद्यामुळें काय काय बदल झाले ते त्यांनी अभ्यासले व त्यावरून खालील निष्कर्ष काढले आहेत :

"पूर्वी जितकी जमीन खंडानें दिलेली असे तिच्या–

(१) ५० टक्के जमीन पूर्वीच्याच कुळांकडे राहिली;

(२) २० टक्के जमिनीवरील कुळें बदलली;

(३) २७ टक्के जमीन मालकांनी स्वतः करण्यासाठीं म्हणून परत घेतली. पण त्यांतली पांच टक्के जमीन परत दुसऱ्या कुळांना दिली;

(४) फक्त ३ टक्के जमीन कुळांनी विकत घेतली ;

(५) आणि शिवाय पूर्वी खंडानें न दिलेल्या जमिनीपैकी सुमारें ४ ते ५ टक्के जमीन कूळ-वसणुकीखाली येत राहिली.

"याचा अर्थ असा कीं, १९४७-४८ साली जी परिस्थिति होती त्यात फारसा फरक पडला नाही. त्यावेळी सुमारें ३ टक्के जमीन खंडानें

दिलेली असे. त्यापैकी जेमतेम १ टक्का कुळांनी विकत घेतली. आणि सुमारे ४-५ टक्के जमीन मालकांनी परत आपणाकडे घेऊन स्वतः कसायला सुरुवात केली, अर्थात् 'स्वतः' म्हणजे नोकराकरवीच ही कसणूक चालते. हे नोकर मजूरीवर न नेमता त्यांच्याशी खंडाचा करार झालेला असतो फक्त कागदोपत्री त्याचा 'कुळ' म्हणून उल्लेख न करता 'नोकर' म्हणून उल्लेख केला जातो. दुसरे मालक आपली जमीन नव्याने कुळांना देत होतेच थोडक्यात जमिनीचा फार मोठा हिस्सा अद्यापहि गैरहजर मालकांच्या मिरासदारीखाली राहिला व त्यापासून होणारे दुष्परिणाम चालू राहिले."*

कूळ-कायदे (Tenancy Laws) करून कुळांना जमिनीचा वाटा उपभोगण्यासाठी हक्काने मिळावा या दृष्टीने मुंबई राज्याप्रमाणेच इतर-हि राज्यात अशा प्रकारचे कायदे करण्यात आले आहेत आणि तेथेसुद्धा कायद्याच्या अमलबजावणीचा असाच अनुभव येत आहे 'कसणाऱ्याला मालक' बनविण्याच्या व्याख्येत भूमिहीन शेतमजूर तर कोठेहि या कायद्यात बसविलेला नाही. आणि कुळांची अवस्था थोडक्यातहि वर वर्णन केली त्याप्रमाणे आहे. आता भूमिहीनाकरिता केलेल्या 'कमालक्षेत्र धारणा'-च्या कायद्याची स्थिति पाहू.

: ६ :

सीलिंग (धारणा क्षेत्राची कमाल मर्यादा)

देशातील भूमिहीनांचा प्रश्न सोडविण्याचे अगत्य लक्षात घेऊन नियो-जन-मंडळाने भूमीला घर हाईतो, मोठ्या जमीन-मालकांच्या हातांतून जमीन मोकळी करण्याचे तत्त्व स्वीकारले निरनिराळ्या राज्यसरकारांना त्याने कमाल क्षेत्र-मर्यादा (Ceiling) ठरविण्याचा आदेश दिला परंतु कोणत्याहि

*Working of Bombay Tenancy Act 1948—Report of Investigation.—By V. M. Dandekar and G. J. Khudanpur.

धारणानें या होईना दुसरी पंचवार्षिक योजना पुरी होईपर्यंतसुद्धा राज्यसरकारांनी त्या संबंधीचा कायदा आपल्या विधिमंडळात आणला नाही. १९५९ च्या कांग्रेसच्या नागपुर अधिवेशनात 'कमाल क्षेत्र-धारणा' (Ceiling) बद्दल पुढीलप्रमाणें ठराव करण्यात आला होता:

"जमीन-सुधारणेच्या बाबतीत असलेली अनिश्चितता घालविण्याकरिता आणि शेतकऱ्याला स्थिरपणा आणण्याकरिता आज असलेल्या आणि पुढें निर्माण होणाऱ्या जमिनीची कमाल-क्षेत्र-मर्यादा निश्चित करण्यात यावी आणि त्या हेतूनें तसेच मध्यस्थ काढून टाकण्याच्या दृष्टीनें १९५९च्या अखेरीपर्यंत सर्व राज्यांमधून कायदेशीर तरतुदी करण्यात याव्यात."

(नागपूर कांग्रेस ठराव, १९५९)

यानंतर मात्र सरकारी चक्रें फिरू लागली आणि निरनिराळ्या राज्यात 'कमाल जमीन-धारणा' संबंधीचा कायदा होणार असल्याचा बोलबोला होऊ लागला. हितसंबंधीवर्ग म्हणजेच मोठमोठ्या जमिनीचे मालक आणि त्यांच्या संघटना स्वसंरक्षणासाठी अगोदरच सज्ज होऊन बसल्या होत्या. त्या तद्‌विरोधी प्रचार करू लागल्या. अर्थात् केवळ प्रचार करूनच हे लोक थांबले नाहीत, तर कायद्याच्या कक्षेंत येमेल अशा रीतीने त्यांनी आपल्याकडे असलेल्या जमिनीच्या आपसात वाटण्याहि करून टाकल्या. अर्थात् ही क्रिया याचवेळी जोराने चालू झाली असली, तरी तिचा प्रारंभ मात्र कुळकायद्याच्या जन्माचे वेळीच–म्हणजे ७-८ वर्षांपूर्वीच–झाला होता. त्यामुळें जमीन-मालकाकडून जमीन काढून घेऊन ती भूमिहीनांना उपलब्ध करून देणे शंकास्पदच झाले आहे आणि ही गोष्ट लोकसभेंमध्यें पं. गोविंदवल्लभ पंत यांनी सीलिंग बद्दल बोलताना स्पष्ट शब्दात कबूल केली होती.

आतापर्यंत ज्या राज्यात 'कमाल क्षेत्र-मर्यादे'चे कायदे झाले आहेत, त्यांच्यापैंकी ज्यांची जेवढी माहिती आज हाती आली आहे, तेवढी पुढें मांडली आहे ही माहिती अ. भा. कांग्रेस कमिटीनें निरनिराळ्या राज्य-सरकारकडून मुद्दाम मागविली होती :

प. बंगाल 'प बंगाल जमीन सुधारणा कायदा, १९५५' या कायद्यान्वयें २५ एकर ही क्षेत्र-मर्यादा पुढील होणाऱ्या जमीन-धारणेची मर्यादा म्हणून ठरविण्यात आली आहे. या राज्यात मध्यस्थ जमीनदार वगैरे वर्गांना सरकारच ठरविलेल्या दराप्रमाणे जमिनीचा मोबदला (Compensation) देते आतापर्यंत सरकारनें २ लक्ष ६९ हजार एकर शेतीची जमीन आणि २ लक्ष ७५ हजार एकर बिगर शेतीची म्हणून असलेली जमीन ताब्यात घेतली आहे. आणखीहि जमीन सरकारकडे येईल अशी अपेक्षा आहे. शिवाय काही लाख एकर जंगलची जमीन आणि इतर जमिनी याचाहि ताबा सरकारकडे आला आहे.

प बंगाल सरकारकडे जी उपरिनिर्दिष्ट जमीन आल्याचे म्हटले आहे ती जमीनदारी-निर्मूलन-कायद्याच्या परिणामातून मिळालेली आहे. त्या कायद्यात कमाल जमीनधारणाची तरतूद केलेली होती.

उत्तर प्रदेश— उ प्र. राज्याचे मुख्यमंत्री श्री. चद्रभान गुप्ता, आपल्या सरकारनें केलेल्या सीलिंग-कायद्याबद्दल बोलताना म्हणाले : "आम्ही सीलिंगचा कायदा केला आहे, पण त्याचा जमिनी मिळण्यास आम्हाला उपयोग झालेला नाही कायदा होण्याच्या पूर्वीच जमीन-मालकांनी जमिनीची वाटणी निरनिराळ्या नातलगांच्या नावानें करून टाकली आहे. आता आम्ही यंत्राच्या सहाय्यानें शेती करून शेतीचेउत्पादन वाढविण्याचा प्रयत्न करू. पण आमचा कायद्याचा हेतु सिद्धीस गेलेला नाही."

उत्तर प्रदेश सरकारनें चालू (Existing) जमीन धारणाच्या क्षेत्रावर ४० ते ८० एकराची मर्यादा घातली आहे. आणि पुढें होणाऱ्या जमीन-धारणावर (Future holdings) १२½ एकराची मर्यादा घातली आहे.

मध्यप्रदेश—या राज्यात कायम बागायती क्षेत्राची मर्यादा २८ एकर व इतर जमिनीची ८४ एकरापर्यंत ठेवण्यात आली आहे या कायद्यामुळें ८ लाख एकर जमीन वाटण्याकरिता मोकळी होईल अशी अपेक्षा होती, परन्तु या ज्यादा जमीनीची विल्हेवाट लावण्याकरिता जमीन-मालकाना २ वर्षांचा अवधि मिळाल्यामुळें या काळानंतर कितीशी जमीन उपलब्ध होईल हे आताच सागणे कठीण होईल, असें त्या सरकारचे म्हणणे आहे

आंध्र–या राज्यांत या कायद्याने मालकाकडे जमीन राहून ज्यादा जमीन किती उपलब्ध होईल याचा अंदाज लावणे राज्य सरकारला शक्य झाले नाही. कायद्याने चालू (Existing) क्षेत्र धारणावर २७ ते ३१२ एकराची व पुढील (Future) क्षेत्रधारणावर १८ ते २१६ एकराची मर्यादा घातली आहे.

राजस्थान–या राज्यात कमाल मर्यादेचा कायदा मंजूर झालेला आहे. ३० स्टँडर्ड एकराची ही मर्यादा आहे. परंतु त्यामुळें किती जमीन वाटपासाठी उपलब्ध होईल, याचा निश्चित आकडा मिळण्याजोगा नाही. सरकारच्या पूर्वीच्या अंदाजाप्रमाणे या कायद्यानें ८० लाख एकर जमीन वाटण्यासाठी उपलब्ध होईल असा अंदाज होता, परंतु आता हा आकडा बराच कमी होईल असे सरकारचे म्हणणे आहे.

बिहार–येथें कायदा झाल्यावर त्यातून जी ज्यादा जमीन उपलब्ध होईल ती ग्रामपंचायतीच्या ताब्यात राहील आणि भूमिहीन शेतमजूर व लहान लहान शेतकरी यांच्या सहकारी शेती-सोसायट्यांच्या द्वारा त्याची वसणूक केली जाईल, असे ठरविण्यात आले आहे.

या बिलाप्रमाणे ३० ते ९० एकर जमीन हे कमाल प्रमाण ठरविण्यात आले आहे. अविभक्त हिंदु कुटुंबातील ज्या व्यक्तीला एखाद्या जमिनीमध्यें हिस्सा मिळाला आहे किंवा मिळू शकतो तो जमीनधारक म्हणून मानला जाईल. म्हणजे हा कायदा लागू होत असतांना कुटुंबात वाटण्या झाल्या आहेत असा त्याचा अर्थ मानला जाईल कमाल क्षेत्राचा कायदा लागू होणार हा गाजावाजा बरीच वर्षे होत असल्यामुळें बऱ्याच कुटुंबानी आपल्या वाटण्या करून टाकल्या आहेत. त्यामुळें ज्यादा जमीन १॥ लाख स्टँडर्ड एकरापेक्षा जास्त मिळणार नाही असा अंदाज आहे, पण या मिळालेल्या ज्यादा जमिनीतील मोठा भाग कुळाकडे जाईल त्यांना 'वहिवाटदार रयत' हा दर्जा मिळून ती जमीन प्राप्त होईल, म्हणून त्यातून फक्त साधे २॥ लाख एकरच जमीन भूमिहीनांकरिता उपलब्ध होण्याचा संभव आहे.

या कायद्यात आणखी एक विशेषता दाखल केली गेली आहे ती इतर राज्याच्या कमाल धारणा-क्षेत्राच्या कायद्यात नाही ती म्हणजे 'लॅण्ड लेव्ही' ही होय या कलमान्वये १ ते ५ एकर जमीन असणाऱ्याकडून त्याच्याकडे असलेल्या एकूण जमिनीचा २०वा भाग, ५ ते १० एकरापर्यंतच्या जमीन-मालकाकडून १० वा भाग व २० किंवा त्यावर जमीन असलेल्याकडून ६ वा भाग सरकार वसूल करणार आहे ता २५ डिसेंबर १९६० रोजी किंवा त्यानंतर ज्यानी याप्रमाण आपली जमीन भूदानात दिली असेल किंवा जे देणार असतील त्याना तेवढ्या जमिनीच्या बाबतीत 'लेव्ही'ची सूट मिळणार आहे

पंजाब–या राज्यात मुबईतील कूळकायद्यासारखाच कुळाना सरक्षण देणारा कायदा १९५३ व १९५५ साली अनुक्रमें 'पंजाब कूळसरक्षण कायदा' (Punjab Security of Land Tenant Act 1953) आणि पेप्सु कुळ व शेतजमीन कायदा १९५५' (The Pepsu Tenancy and 'Agricultural Land Act 1955) असे अमलात आले आहेत. या कायद्यान्वयें जमीन-मालकाला किंवा कुळाला स्वत च्या कसणुकीकरिता म्हणून जास्तीत जास्त ३० स्टॅण्डर्ड एकर किंवा ६० साधे एकर जमीन ठेवण्याचा आणि ५० स्टॅण्डर्ड एकर किंवा १०० साधे एकर जमीन बेदखल झालेल्या इसमाना घेण्याचा, अधिकार मिळाला आहे

१९६० आक्टोबरपर्यंत हातीं आलेल्या अहवालाच्या आधारावर ज्यादा म्हणून जाहीर केलेले प्रत्यक्ष क्षेत्र १ लाख ६६ हजार स्टॅण्डर्ड एकरापर्यंत उपलब्ध होईल असा अदाज आहे या राज्यात ज्यादा जी जमीन प्राप्त होईल ती फक्त भूमिहीन शेतमजुरामध्येंच न वाटली जाता लायक कूळ वगैरेनाहि दिली जाईल आताच्या अदाजावरून ४० हजार भूमिहीनाना या जमिनीवर बसविता यईल आणि प्रत्येक भूमिहीन कुटुबाला ५ स्टॅण्डर्ड एकर जमीन वाटावयाची म्हटले तर २ लाख स्टॅण्डर्ड एकर क्षेत्र लागेल

मद्रास–१९६० मध्यें सीलिंगसबधीचे बिल असेब्लीमध्यें दाखल झाले या कायद्यामुळें किती ज्यादा जमीन उपलब्ध होईल त अदाजाने देखील सागता येत नाही असे या सरकारचे म्हणणे आहे या जमीन देण्याच्या

धोरणानुसार फक्त भूमिहीन आणि स्वतः शेती करू इच्छिणारे गरीब लोक हे च त्यांच्या नावावर विनामोबदला जमीन करून घ्यायला लायक ठरविले गेले आहेत.

या कायद्याप्रमाणे ५ माणसांच्या एका कुटुंबाला जास्तीत जास्त ३० स्टॅण्डर्ड एकर जमीन राहील. पाचाहून जास्त माणसे असतील तर ज्यादा प्रत्येक माणसाच्यामागे ५ स्टॅण्डर्ड एकर या हिशोबाने परन्तु कुटुंबाकडे एकूण जास्तीत-जास्त ६० स्टॅण्डर्ड एकर जमीन राहील.

वरील सर्व माहिती [A. I. Congress Committee, Economic Review, January 1961] वरून घेतली आहे

केरळ–या राज्यात १५ ते ३७ ½ एकराची मर्यादा घालण्यात आली आहे. या कायद्याने जमीन किती उपलब्ध होईल हे निश्चित सांगता येत नाही.

ओरीसा–२५ ते १०० एकर ही क्षेत्रमर्यादा ठरविली गेली आहे

आसाम–चालू क्षेत्र-धारणावर ५० एकराची व पुढें होणाऱ्या क्षेत्र-धारणावर ३० एकराची मर्यादा घालण्यात आली आहे.

दिल्ली व हिमाचलप्रदेश–३० स्टॅंडर्ड एकर मर्यादा ठरविली आहे.

मणिपूर व त्रिपुरा–२५ स्टॅंडर्ड एकर ही मर्यादा आहे.

म्हैसूर–रु. ३६०० निव्वळ उत्पन्न देण्याइतकी जमीन प्रत्येक कुटुंबाकडे राहील, असे ठरविण्यात आले आहे.

जम्मू-काश्मीर–भारताच्या इतर भागात कमाल क्षेत्रधारणा-कायदे होण्यापूर्वी बरीच वर्षे जमीन-धारणावर मर्यादा घालण्याचा कायदा या राज्यात करण्यात आला होता त्या अनुसार चालू (existing) व पुढील (future) जमीन धारणावर २२¾ एकर ही मर्यादा ठरविण्यात आली आणि आतापर्यंत चालू जमीन-धारणावरील मर्यादेप्रमाणे जमीन निश्चित करण्यात येऊन २½ लाख एकर जमीन भूमिहीनामध्ये वाटूनहि टाकली गेली आहे

[India 1961, page 266-67]

गुजरात–द्विभाषिक मुंबई राज्यांत असतानांच या भागांतील कमाल क्षेत्र-धारण बिल त्यावेळच्या असेंब्लीपुढें आलें होतें. परंतु मधल्या भाषिक घडामोडींच्या काळात ते मागें पडलें होतें. नंतर १९६० च्या सप्टेंबर महिन्यात ते नव्या गुजरात असेंब्लीपुढें मांडण्यात आलें. त्या बिलाप्रमाणे जमिनीचे चार वर्ग पाडण्यात आले आहेत ते असे:–

(१) जिरायत (२) भातपिकी (३) हंगामी बागायती आणि (४) नित्याची बागायती. कमाल क्षेत्र-धारणाची मर्यादा जिरायत जमिनीची १३२ एकर आणि किमान मर्यादा ५६ एकर ठरविण्यात आली आहे. अर्थात जमिनीचा पिकाऊपणा लक्षात घेऊन तेथें-तेथें त्याप्रमाणे ही मर्यादा बांधण्यात आली आहे कोणत्या खेड्यात कोणती जमीन या मर्यादेंत येईल याची जिल्हावार तपशीलवार यादीच बिलाला जोडली आहे. खाजगी विहीरीवर भिजत असलेल्या जमिनी बागायती न ठरविता जिरायत ठरविण्यात आल्या आहेत. त्यामुळें जमिनीची मशागत करून जास्त पिकें काढण्याला प्रेरणा राहील, असें सरकारचें म्हणणें आहे. या कायद्यानें अन्नधान्य-उत्पादनाला धक्का बसू नये म्हणून ज्या खास मोठ्या टापूवर (Blocks वर) आतापर्यंत पुष्कळ भांडवली खर्च केला आहे, जे सुव्यवस्थित झालेले आहेत आणि जे मोडले असता उत्पादनात घट होईल असें वाटते, असे मोठे टापू या कायद्याच्या कक्षेंतून वगळले आहेत. अर्थात सुधारलेलें बी-बियाणें तयार करणें, नवीन नवीन पिकांचा प्रयोग करणें, आणि उत्कृष्ट प्रकारची शेती करणें या सवयींच्या अटी पाळल्या तरच त्यांना या कायद्यातून वगळण्यांत येईल, असें ठरविण्यात आलें आहे. स्थानिक स्वराज्य-संस्था, विद्यापीठांच्या शिक्षणाकरिता निर्माण झालेल्या पब्लिक ट्रस्टच्या, इस्पितळांच्या मालकीच्या जमिनी, तसेंच सहकारी संस्थांकडे लँड मॉर्गेज बँकांकडे असलेल्या व भूदान समितीकडे असलेल्या जमिनींना या कायद्यातून वगळण्यांत आलें आहे जमीनीच्या मोठ्या वांटण्या किंवा तबदिली करून या कायद्याच्या उद्देशानास हरताळ फासला जाऊ नये याकरिता असा प्रकारच्या वांटण्या किंवा तबदिली, ज्या १५ जानेवारी १९५९ नंतर झाल्या असतील, त्या प्रमाणित आहेत असें कलेक्टराची खात्री झाली नसेल तर विचारांत घेतल्या जाणार नाहींत.

खातेदाराची स्वतःचीच जमीन नव्हे तर त्याच्या बायकोच्या, अज्ञान मुलाच्या नावावर असलेली जमीनसुद्धा या कायद्यात धरली जाईल.

(Economic Review Jan. 1961)

महाराष्ट्र–महाराष्ट्र सरकारनें कमाल क्षेत्र-धारणेसबंधी जो कायदा केला आहे. त्याचे उद्दिष्ट सागताना म्हटले आहे की–

(१) महाराष्ट्र राज्यातील शेतकरी वर्गात शेतजमिनीची न्याय्य वांटणी व्हावी या करितां आणि विशेषेकरून भूमिहीन लोकांना स्वतःला कसण्याला जमीन मिळावी म्हणून हा कमाल क्षेत्र-धारणे (Ceiling) चा कायदा करण्यात येत आहे.

या कायद्याने क्षेत्र-धारणाची कमाल मर्यादा ठरविण्याकरिता पुढील प्रमाणे जमिनीचे ४ प्रकार पाडण्यात आले आहेत :

अ (१) सरकारनें बांधलेल्या पाटबंधाऱ्यातून सतत मिळणाऱ्या पाण्याखाली भिजणारी जमीन,

(२) वर्षांतून फक्त ८ महिने वरील रीतीनें पाणी मिळणारी, किंवा सरकारने बांधलेल्या पाटबंधाऱ्याच्या जवळ सतत पाणी असणाऱ्या विहीरीतून पाणी मिळत असलेली जमीन, किंवा सरकारनें बांधलेल्या पाणी-साठ्यातून पाणी वर काढून भिजली जाणारी जमीन,

(३) वर्षांतून फक्त ४ महिने सरकारनें बांधलेल्या पाणी-साठ्याच्या योजनेंतून पाणी मिळणारी जमीन, आणि

(४) वरीलपैंकीं कोणत्याहि प्रकाराखाली न येणारी कोरडवाहू जमीन.

(ब) कमाल धारणा-क्षेत्र खालीलप्रमाणे राहणार आहे--

१ ला प्रकार— १८ एकर
२ रा ,, — २७ ,,
३ रा ,, — ४८ ,,
४ था ,, — ६६ ते १२६ एकर

(क) महाराष्ट्र राज्यांतील प्रत्येक जिल्ह्यांत हा कायदा कोणत्या स्थानिक क्षेत्राला लागू होऊं शकतो तें कायद्याच्या शेवटी एक यादी (Schedule) देऊन दाखवून देण्यात आले आहे. व त्या स्थानिक क्षेत्रात कोणत्या प्रकाराखाली किती कमाल जमीन धारण करता येईल ते व भरपाईचा दर दाखविण्यात आला आहे.

(ड) ४ ऑगस्ट १९५९ नतर जर कोणी आपल्या नावावर असलेली जमीन वाटली किंवा तबदिल केली असेल तर ही वाटणी किंवा तबदिली कमाल मर्यादेचा हिशोब करण्याच्यावेळी लक्षात घेतली जाणार नाही.

या कायद्यातून सरकारी, स्थानिक स्वराज्य-संस्थेच्या आणि विद्यापीठाच्या जमिनी वगळण्यात आल्या आहेत. ज्या पांजरापोळाच्या किंवा गोशाळाट्रस्टच्या जमिनीच्या उत्पन्नाचा खर्च ट्रस्टच्या उद्दिष्टाकरितां होतो अशा ट्रस्टच्या जमिनी आणि शेतकी सोसायटीच्या जमिनी कायद्याच्या कक्षेतून वगळण्यात आल्या आहेत.

महाराष्ट्र सरकारच्या अंदाजाप्रमाणे या कायद्यामुळें सुमारे ११ लाख एकर जमीन भूमिहीनांना वाटण्याकरिता उपलब्ध होण्यासारखी आहे. परंतु वस्तुस्थिति पाहता, कूळकायद्याच्या वेळीच जमिनीच्या आपसात कायदेशीर वाटण्या खातेदारांनी करून टाकल्यामुळें, जमीन २-३ लाख एकरापेक्षा अधिक मिळेल असें चिन्ह दिसत नाही.

सदरहू कायद्याचे हे स्वरूप पाहिल्यानंतर निरनिराळ्या राज्य सरकारांची सद्‌बुद्धि लक्षात घेऊनहि असे म्हणणें भाग आहे की भूमिहीनांचा प्रश्न सोडविण्याकरिता जितके धाडस आणि हिंमत या सरकारांच्या जवळ असायला पाहिजे तितकी ती नाही. १९४७ च्या नोव्हेंबर मध्यें दिल्ली येथें स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर भरलेल्या पहिल्या अ. भा. कॉंग्रेस कमिटीच्या बैठकींत कॉंग्रेसच्या उद्दिष्टांसबंधीचा जो ठराव करण्यांत आला होता त्यांत जमिनीच्या मालकी हक्कासंबंधें जें तत्त्व प्रथित करण्यांत आलें ते पुढील प्रमाणें आहे :

"जमीन व तिच्यातील सारी संपत्ति आणि उत्पादनाची व विनिमयाची सारी साधनें समाजाच्या मालकीची असावीत व समाजानें समाजाच्या हितासाठी म्हणून त्याचा वापर करावा" १९४८ साली काँग्रेसनें आपली आर्थिक कार्यक्रम समिति नियुक्त केली होती व तिनें जमीनमालकीची कमाल मर्यादा निश्चित करावी अशी शिफारस केली होती. पुढें डॉ जे सी कुमारप्पा यांच्या अध्यक्षतेखाली १९५१ साली काँग्रेसनें 'शेती सुधारणा समिति' नेमली होती, त्या समितीनेंसुद्धा हा कमाल-मर्यादेचा प्रश्न आपल्या अहवालात दाखल केला होता या प्रश्नाकडे आतापर्यंत एकसारखें दुर्लक्ष करण्यात आले कूळकायद्यामुळें मर्यादित प्रमाणात का होईना सरकारानीं प्रगति केली, परंतु भूमिहीनाच्या प्रश्नाला हात घालणे सरकाराला अवघड वाटले काँग्रेसने जमीन-सुधारणेबाबत जे ठराव केले त्याची अमलबजावणी काँग्रेसतर्फे निवडून गेलेल्या प्रतिनिधींकडून कायदेमंडळात व्हावी अशी अपेक्षा असणे स्वाभाविक आहे परंतु अशा स्वरूपाचो जमीन-सुधारणा बिलें कायदेमंडळात आणण्यालाच मुळी वेळ लागला, याचे कारण खुद्द काँग्रेसपक्षातच अनेक प्रतिनिधींची या प्रश्नाच्या बाबतीत अनुकूलता कमी होती. श्री. जवाहरलालजी आणि त्यांच्यासारखे इतर नेते यांच्या दडपणामुळें काँग्रेसमध्यें तसे ठराव झाले परंतु जेव्हा कायदेमंडळात बिलाच्या रूपानें ते ठराव आले तेव्हा पक्षातील लोकच त्याला आंतून विरोध करू लागले. पण बाहेरच्या परिस्थितीचे व इतर विरोधी पक्षाचहि दडपण असल्यामुळें सत्ताधारी पक्षाला यासबंधी कायदे करणें भाग पडले ते केले नसते तर त्याचे पुरोगामित्व आणि समाजवाद सिद्ध झाला नसता पण या कायद्याची अमलबजावणी होताना पुन्हा दिरंगाई होत जाईल अशी मागील इतिहासावरून साधार भीति वाटते. एक तर कायद्याचे रूप जितके क्रांतिकारी असले पाहिजे तितके होऊ दावलेले नाही, आणि दुसर म्हणजे टप्प्याटप्प्यांनीं पाऊल पुढें पडत आहे काळाच्या मागणीबरोबर पाऊल न पडल्यामुळें कायदे अपुरे ठरत जात आहेत

भारतातील १॥ कोटी भूमिहीन कुटुंबाकरिता आतां जवळ जवळ ७॥ कोटी एकर जमिनीची गरज आहे हें गृहीत धरलें म्हणजे कमालमर्यादेच्या या कायद्यातून जी जमीन भूमिहीनांना वाटण्याकरिता म्हणून

मिळेल तिचे प्रमाण गरजेपेक्षा फारच कमी असल्याचे आढळून येईल. त्याचे कारण जमीनवाला वर्ग समाजहिताच्या दृष्टीने अजून विचार करीत नाही आणि म्हणून आपल्या हातातून जमीन वेगळी करण्याच्या बाबतीत तो टाळ-टाळ करीत आहे, कायद्यातून पळवाटा शोधीत आहे हे आहे आणि तशी संधि त्याना मिळण्यासारखी तरतूद कायद्यातहि राहिलेली आहे. उदा० कमाल-मर्यादेच्या हिशोबासाठी कायद्याच्या अमलाच्या ज्या तारखा धरल्या आहेत त्यापूर्वी कित्येक वर्षे निरनिराळ्या राज्यात जे जमीनदारी-निर्मूलनाचे व कूळसंरक्षणाचे कायदे होत गेले, त्यानी काही मर्यादेपर्यंत 'कमाल धारणा-क्षेत्र' ठरविण्याच्या प्रश्नाला हात घातला होता आणि तेव्हापासून जमीन-मालक-वर्ग स्वहितसंरक्षणार्थ धडपड करू लागला व त्यानी आपसात वा अन्य रीतीने वाट्यात येतील असे जमिनीचे वाटपहि करून टाकले. हे पूर्वी म्हटलेच आहे.

कमालमर्यादेचे क्षेत्र ठरविताना, एका कुटुंबाकडे तीन कुटुंबाचे जास्तीत जास्त क्षेत्र राहावे असे नियोजनमंडळाने मानले आहे त्यामुळे भाडोत्री मजुरांकडून नित्य मजुरीने शेती करून घेण्याला त्याने अवसर राहिला आहे, आणि म्हणून भूमिहीन मजुरांचा वर्ग कायमचा राहील अशी परिस्थिति त्यातून निष्पन्न होत आहे. ज्याप्रमाणे कूळ कायद्यात "जातीने कसणूक" या शब्दाची व्याख्या करण्यात चूक करून ठेवली आहे, तशीच कमाल मर्यादा ठरविताना वरील प्रकारची चूक करून ठेवली गेली आहे. अशा पळवाटांमुळे कायद्याचे उद्दिष्टच व्यर्थ होण्याला एक प्रकारे मदत होते. कूळकायद्याने जमीन घेतली तर मुकदमेबाजी (Litigation) इ. वाढते. सीलिंग बसवले तर त्यातूनहि काही निघत नाही, कारण खालचे सीलिंग ठेवले तर मालक लोक असंतुष्ट होतील आणि मोबदला जास्त द्यावा लागेल, वरचे ठेवले तर गरिबासाठी काही जमीन उपलब्ध होण्याची फारशी आशा राहत नाही. म्हणून कूळकायदा काय, जमीनदारी-निर्मूलन कायदा काय किंवा कमाल क्षेत्र धारणा कायदा काय त्यानी काही मर्यादेपर्यंत जरी भूमिहीनाना न्याय करण्याकडे पाऊल टाकले असले आणि कायद्याने सामाजिक न्यायाचा प्रश्न सोडविण्याचा प्रयत्न केला असला तरी आजच्या परिस्थितीत मालक-लोकांची आजची विरोधी मनोवृत्ति कायम असताना हा प्रश्न संपूर्णपणे

सुटणे कसे असंभवनीय आहे हे आतापर्यंतच्या विवेचनावरून उघड होईल असे वाटते नियोजन मंडळाचाहि हिशोब ८-९ लाख एकर जमिनीपेक्षा जास्त जमीन सीलिंगच्या कायद्याने उपलब्ध होणार नाही असाच आहे

भूमिहीन शेतकऱ्यांना काही-ना-काही प्रमाणात तरी जमीन देण्याची जर कल्पना आणि प्रामाणिक इच्छा असेल—आणि ती आज सत्तारूढ काँग्रेसपक्षाची आहे असे धरून चालण्यास हरकत नाही—तर आपल्या हेतु-सिद्धीस्तव एक वितीचे पाऊल टाकण्यापेक्षा खरोखर नैसर्गिक रीतीने जेवढें पडणे अवश्य आहे तितके पाऊल टाकले पाहिजे त्या दृष्टीनें जास्तीत जास्त जमीन मालकाकडे ठेवण्याची मर्यादा बांधून देताना 'खुद्द कसणुकी'चेच तत्त्व समोर ठेवले पाहिजे, आणि 'खुद्द कसणूक' म्हणजे आजच्या कूळकायद्यात मानलेल्या भोगळ व्याख्येप्रमाणे नव्हे तर शब्दार्थाला साजेल त्या अर्थानें जे जमिनीवर स्वत राबत आहेत किंवा राबतील अशांच्याकडेच यापुढें जमिनी राहतील आणि त्यामुद्धा त्यांच्या निर्वाहाला पुरेल इतक्याच प्रमाणात राहतील असे नि संदिग्धपणें ठरविण्यात आले तरच जमीन ही कसणाऱ्याच्या हाती राहील आणि बाकसरूय कसणाऱ्यांना न्याय मिळेल

परंतु त्याकरिता आजच्या जमीन-मालकाचें मन या गोष्टीला अनुकूल झाले पाहिजे आज समाजामध्यें आणि काँग्रेसमध्यें या वर्गाचीच चलती आहे तो वर्ग शक्तिमान आहे, चळवळ्या आहे बोलणारा आहे. या लोकांना जमिनीच्या न्याय्य वाटपाची भूमिका पटली तर कमाल क्षेत्र-मर्यादेऐवजी किमान क्षेत्र-वाटपाचे कायदे फारसा कांगावा न होता पास होतील आणि कायद्याचे उल्लंघन होण्याची भीति बहुतांशी नाहीशी होईल

खुद्द-कसणुकीइतकीच जमीन गावातील प्रत्येक कुटुंबाकडे ठेवायची म्हटली तरी त्यातून सर्वांना जमीन मिळू शकत नाही असे म्हटले जातें 'किमान क्षेत्र' याचा अर्थ "आर्थिक दृष्ट्या परवडणारे क्षेत्र" (Economic Holding) नव्हे तर एका बैलजोडीला कसता येईल एवढी जमीन असे केले तर किती जमीन किती कुटुंबाना उपलब्ध होऊ शकते हें खालील तक्त्यावरून ध्यानात येईल त्याकरिता पाच प्रान्तांचे आंकडे श्री रा. कृ

पाटील यानी आपल्या चीनच्या शिष्टमंडळाचा जो रिपोर्ट* भारत सरकारला सादर केला आहे, त्यात दिले आहेत :

क्रम बाब	मद्रास	आंध्र	पंजाब	मुंबई	म प्रदेश
(अ) ज्यादा उपलब्ध होणारे क्षेत्र					
(१) एका कुटुंबाला पुरेसे होण्याजोगें क्षेत्र (एकर)	७.५	७.५	१५.०	१५.०	१५.०
(२) या मर्यादेवरील शेताची (Holding) संख्या (लाख)	९.७	५.७	२.५	७.९	५.३
(३) या मर्यादेच्या वरचे ज्यादा क्षेत्र (लाख एकर)	७५.०	७१.०	३३.०	१३१.०	१०३.०
(ब) गरजा					
(१) एका कुटुंबाला किमान मानता येईल असे क्षेत्र (एकर)	२.५	२.५	५.०	५.०	५.०
(२) या मर्यादेच्या खालची शेते (लाख एकर)	२४.०	२२ ०	३ ०	२३.०	१०.०
(३) या शेतांचे प्रत्यक्ष क्षेत्रफळ (लाख एकर)	२७ ०	२५ ०	७.०	४७.०	२६.०
(४) किमान क्षेत्र करण्याकरिता आवश्यक असलेली अधिक जमीन (लाख एकर)	३३ ०	३१.०	१० ०	६९.०	२७.०
(५) भूमिहीन कुटुंबाची संख्या (लाख)	१४ ५	९.३	२ २	५ २	९.४
(६) त्याना बसविण्याकरिता लागणारी जमीन क्षेत्र (लाख)	३६.०	२३.०	११.०	२६.०	४७.०
(७) एकूण आवश्यक क्षेत्र (कलम ४ व ६ धरून (लाख एकर)	६९.०	५४ ०	२१.०	९५.०	७४ ०

वरील तक्त्यावरून 'किमान मर्यादा' घातल्याने जमिनीचे उपलब्ध होणारे क्षेत्र सर्व भूमिहीनाना बसविण्याकरिता आवश्यक असणाऱ्या जमिनीच्या क्षेत्राहूनहि अधिक राहत हें स्पष्टपणे समजून येते.

परंतु याकरिता माणसाच्या मनाची तयारी झाली पाहिजे ना ?

*Report of the Indian Delegation to China on Agrarian Co-operatives —R. K. Patil, p 171

: ७ :

हिंसा, कायदा, की विचार-परिवर्तन ?

स्वातंत्र्यप्राप्तीची चळवळ करणाऱ्याच्या मनात केवळ इंग्रजाच्या हातातून सत्ता काढून घेणे आणि एतद्देशीयाच्या हाती ती देणे एवढाच हेतु नव्हता. स्वातंत्र्य ज्या अंतिम उद्दिष्टासाठी हवे होतें त्या उद्दिष्टात समतेचा आणि नागरिकाच्या आत्मप्रतिष्ठेचा समावेश होता, किंबहुना त्या उद्दिष्टासाठींच स्वातंत्र्य हे राजद्वार मानलेले होते. म्हणून, स्वातंत्र्यानंतर शक्य तितक्या लवकर जर या देशाच्या यच्चयावत् नागरिकाना समानतेचा आणि आत्मप्रतिष्ठेचा लाभ झाला नाही तर येथें यादवीचा धोका उत्पन्न झाल्यावाचून राहणार नाहीं. यासबंधीची चिह्नेहि या दिरंगाईमुळें दिसून येत आहेत.

समता आणण्याचे अत्याचाराचे मार्ग अवलंबिले तर आर्थिक समता साधेल कदाचित, परंतु त्यातून नागरिकाचे स्वातंत्र्य आणि बंधुभाव दुरावेल असे अनुभवास येते. रशियाचे-चीनचे प्रयोग आज त्या देशाची आर्थिक समृद्धि दर्शवितात असे मानले—आणि ते खरे असले—तरी नागरिक-हक्काची तेथें गळचेपी आहे आणि नागरिक हा तेथें राज्य-सत्तेचा गुलाम आहे ही गोष्टहि सत्य आहे. तेव्हा केवळ आर्थिक समृद्धीकरिता आणि समतेकरिता जन्मसिद्ध स्वातंत्र्याचा बळी द्यावा लागणे हे मानवसमाजाच्या प्रगतीचें चिह्न असू शकत नाही. प्रत्येक मानवाला स्वातंत्र्य पाहिजे, त्याचबरोबर समता आणि सामाजिकताहि पाहिजे आहे. ही त्रिमूर्ति (स्वातंत्र्य-बंधुता-समता) ज्या मार्गे साधतील, एकाकरिता दुसऱ्याचा बळी द्यावा लागणार नाहीं, असा सुवर्णमार्ग जो शोधील तो मानवसमाजाचे कल्याण करील अशी स्थिति आहे.

लोकशाहीमध्यें असा सुवर्णमार्ग सापडेल अशी माणसाची श्रद्धा आहे. परंतु त्यातहि जर नागरिकात सामाजिकता (समाजविषयक कर्तव्य-भावना) आणि समानता आणण्याकरिता नागरिकाच्या स्वातंत्र्याचा अपहार

राज्यसत्तेकडून होऊ लागला, कायदा हा जर पदोपदी तलवारीचेच काम करू लागला, सामान्य नागरिकाला पदोपदी कायद्याच्या भगाचे भय उत्पन्न होईल इतके कायद्याचे अजाळ वाढले, तर लोकशाहीविषयींचा दावासुद्धा फोल ठरेल अशी भीति आहे आणि लोकशाहीची पद्धति विफल ठरली तर मग मानवसमाजापुढे मार्गच नाही असे होईल

म्हणून लोकशाहीच्या पद्धतीत सुद्धा कायद्याचे बळ हें 'दंडबळ' न राहता 'संमतिबळ' राहिले पाहिजे अशा निष्कर्षावर यावें लागते. 'संमतिबळ' या शब्दानें केवळ लोकांनी निवडून दिलेल्या प्रतिनिधींपैकी बहुसंख्याची संमति एवढाच अर्थ गृहीत धरून भागणार नाही. संमति म्हणजे समाज-मानसाची अनुकूलता, लोकांना विशिष्ट कायद्यामधील नीतितत्त्वे ग्राह्य होणे असे न झाले तर रुसोनें कायद्यासबंधी एके ठिकाणी जें म्हटले आहे ते लोकशाहीतसुद्धा सार्थ ठरेल तो म्हणतो :

"Laws are always useful to those who own, and injurious to those who do not . . . . laws gave the weak new burdens and the strong new powers "

("कायदे हे नेहमी संपत्तीवाल्यांना उपकारक होतात, गरीबांना उपद्रवकारक ठरतात......कायद्यांनी दुर्बळावर नवी कर्तव्यें लादलीं आणि सबळाना नवे अधिकार दिले ')

आज परिग्रहाच्या आवतीभोवती कायद्याचा असा व्यूह रचला गेला आहे की, तो परिग्रह कायदेशीर होऊन बसला आहे. चोरी शिक्षेस पात्र ठरविली गेली आणि ज्याने चोराला चोरीची प्रेरणा दिली त्याला मात्र रक्षणाची हमी मिळाली हे बदलण्यासाठी होणारे कायदे जनतेच्या पुरुषार्थाशिवाय शक्तिशाली होणार नाहीत.

"कायद्याची शक्ति फार मर्यादित आहे लोकमताच्या पाठिंब्याशिवाय कायदा हा पोरक्या पोराप्रमाणे आहे. लोकमताच्या म्हणजे शिष्टसांप्रदायाच्या मागोमाग येणारा कायदा उत्तम, लोकमताच्या एक दोन पाऊलें पुढें चालणारा कायदा मध्यम व लोकमत मागें टाकून भरधाव धावणारा कायदा अधम होय. तो फोल, हास्यास्पद व शासन-संस्था

अनादराला पात्र करण्यास कारणीभूत होतो. कायदा हा आचारातून उत्पन्न व्हावा. आधी कायदा, मग आचरण हा क्रम उलटा आहे," असे श्री. अप्पासाहेब पटवर्धन यांनी लिहिले आहे ते विचारणीय आहे.

या जमीन-वाटपाच्या कायद्याचेच उदाहरण घेतले तर आजचे त्या बाबतीतले कायदे अल्प परिणाम करणारे दिसून येतात. श्री. विनोबांनी आपल्या एका भाषणात हा विषय सुरेख शब्दात मांडला आहे. ते म्हणाले :

"कायदा जमिनीच्या न्याय्य वाटपाचे काम करील असे सामर्थ्य कायद्याला लाभलेले नाही, आणि कायदा जितके करू शकतो तितके करण्याची शक्ति सत्तावाल्या लोकात नाही अशा रीतीनें कायदा स्वत: दुर्बल आहे आणि आज कायदा ज्याच्या हातात आहे ते त्याहूनहि दुर्बल आहेत. अशी ही दुहेरी दुर्बलता आहे कायद्यानें सर्वांचे मानसिक सौमनस्य वाढण्याऐवजी वैमनस्य, झगडे इ. वाढतात. त्यायोगें भारत शक्तिशाली होणार नाही. नव्हे, कटकटी निर्माण होतील गावागावातून झगडे होतील तर त्याचा परिणाम म्हणून आपण आपले स्वातंत्र्यसुद्धा गमावून बसू, असा संभव आहे. आज जमीनवाले लोकच असेंब्लीमध्यें जाऊन बसले आहेत, हें लोकांना माहीत आहे. नुकतेच आसाममध्यें सीलिंगचे बिल बनू घातले आहे. त्याने सीलिंग कमी करण्याचा प्रयत्न आहे. त्या सीलिंगनें ८० लाख भूमिहीनांना जमीन मिळण्याजोगी आहे. परन्तु ती मिळविण्याकरिता सरकार जो खर्च करणार तेवढ्यात तितकी जमीन खरेदी देखील होऊ शकते. आसामचा हा नवा कायदा केंद्रीय सरकारला पसंत नाही म्हणून तो तहकूब करावा लागला. या उदाहरणांनी मी आपल्याला कायदा कोणत्या दिशेनें जात आहे तें दाखवीत आहे. कायद्याची स्वत:ची असमर्थता आणि सरकारची असमर्थता असा दोहोंच्या असमर्थतेचा वर्ग झाला आहे. म्हणून हें काम कायदा करू शकत नाही, करुणाच करू शकते. करुणा या आपल्या देशात उदंड आहे. ती जरा खोदावी लागेल तेव्हाच परिणामकारक काम होईल."

दुसऱ्या दृष्टीनें विचार केला तर 'मध्यस्थ'– निर्मूलन कायद्यांनी आणि सीलिंगच्या कायद्याने सरकार आपल्याकडे घेत असलेल्या जमिनीचा

मोबदला (Compensation) घटना-कायद्याप्रमाणे द्यावा लागणार आहे. आजच्या हिशोबाप्रमाणे जमीनदार इ. वर्गाला द्यावी लागणारी रक्कम ६२५ कोटीच्यावर आहे. शिवाय सीलिंगमधून मिळणाऱ्या जमिनीची रक्कम काय द्यावी लागेल याचा अजून अंदाज झालेला नाही. इतकी सर्व रक्कम काढणे सरकारला आजच्या परिस्थितीत अशक्य आहे. म्हणून सरकारची मन स्थिति या बाबतीत निरुत्साही राहणार हे स्वाभाविक आहे.

आपण लोकशाही मानली आहे लोकशाहीचा अर्थ आहे समता. आपल्या व्यक्तित्वाच्या विकासाकरिता प्रत्येकाला संपूर्ण संधि आणि साधन मिळावे हा समतेचा आशय आहे जनतेला समतेची भूक आहे. समते-शिवाय लोकशाही टिकविणे अशक्य आहे. उत्पादनाच्या साधनावर जोपर्यंत खाजगी मालकी राहील तोपर्यंत समता प्रस्थापित होणार नाही. खाजगी मालकी राहील, तोपर्यंत शोषणहि राहणारच.

देशात जी काही शेतजमीन उपलब्ध आहे, तिचा वापर समान हक्कानें करण्याची संधि, जे भूमिहीन आणि अल्प जमीनवाले आज तिच्यावर राबून जगत आहेत, त्याना मिळाली पाहिजे. या देशाचा प्रत्येक नागरिक काम मिळण्याचा हक्कदार आहे आणि त्याच्याजोगें काम त्याला मिळाले पाहिजे या तत्त्वाची आपल्या घटनेने दखल घेतली आहे. परंतु परिस्थिति मात्र अशी आहे की जमिनीची वाटणी करायची म्हटले तर त्या-करिता जमीन पुरेशा प्रमाणात मोकळी होत नाही. यालाहि कारण घटनेनें नागरिकाला दिलेला मूलभूत स्वातंत्र्याचा आणि मालमत्ता बाळगण्याचा हक्क (Right to Property) हाच आहे. ही घटनेतील दोनहि तत्त्वे उदात्त आहेत, वांछनीय आहेत, पण एक दुसऱ्याला मारक होत आहेत अशी स्थिति आहे त्यावर लोकशाहीत कायद्यानें उपाय काय करता येण्याजोगा आहे ? नियोजन-मंडळ आणि सरकार या परिस्थितीपुढें हात टेकून म्हणते की आम्ही येथें हतबल आहोत. आम्हाला यातून मार्ग काढता येईल असे दिसत नाही.

अशा परिस्थितीत कसलीचा म्हणजे जोरजबरदस्तीचा वापर न करता आणि आजच्या परिस्थितीत कायद्याचाहि आसरा न घेता मार्ग

काढायचा तर शिक्षणावांचून म्हणजेच अहिंसेवाचून दुसरा इलाज नाही. गांधीजींनी म्हटले आहे: "अहिंसेचा अर्थ विरोधकाच्या पोटात शिरणे, त्याचे अंत:करण बुद्धीसह काबीज करणे, त्याच्यातील सुहृद्भावाची आणि कर्तव्याची जागृति करणे." घटनेला धक्का न लावता न्याय प्रस्थापित करण्याचा हा एकच मार्ग आहे.

गांधीजींनी लिहिले आहे :

"आपल्याला हवा असलेला बदल जर अहिंसेच्या साधनांनी घडवून आणला तर वरिष्ठ वर्गाच्या बौद्धिक शक्तींना जग आचवणार तर नाहीच, पण वरिष्ठ वर्गहि त्या आपल्या बुद्धीचा वापर मजुरांना बळी देऊन करणार नाही. पुढें होणाऱ्या अहिंसक समाजव्यवस्थेंत जमीन राज्यसत्तेच्या मालकीची राहील. अशा रचनेत बौद्धिक शक्ति आणि श्रमशक्ति वाया जाणार नाहीत. ...अहिंसक मार्गांनी ही सुधारणा घडवून आणायची तर धनिकाचे आणि गरीबाचे दोघांचेहि शिक्षण करूनच ती होईल. धनिकांना हमी दिली पाहिजे की तुमच्या विरुद्ध जबरदस्ती कधीहि उपयोगात आणली जाणार नाही. गरीबांना हे ओळखायला शिकविले पाहिजे की तुमची इच्छा नसेल तर तुम्हाला काहीहि करायला लावण्याची सक्ती कोणीहि करूं शकणार नाही. तुमचें स्वातंत्र्य अहिंसेची म्हणजेच आत्मक्लेशाची विद्या शिकूनच तुम्ही मिळवू शकाल. हा हेतु साध्य करून घ्यायचा असेल तर उपरिनिर्दिष्ट शिक्षणाची सुरुवात आतापासूनच केली पाहिजे. त्याचे पहिले पाऊल म्हणजे एकमेकांविषयी आदराचे व विश्वासाचे वातावरण प्रस्थापित केले पाहिजे."

सारी जमीन देवाची म्हणजे निसर्गाने निर्माण केलेली. जमीन निर्माण करण्यांत माणसाची शक्ति लागलेली नाही. शेतीसाठी उपयोग करून घेण्याकरिता तिला तयार करण्यात माणसाचे श्रम आणि बुद्धि खर्ची पडलेली आहे ही गोष्ट मात्र खरी. म्हणून माणसांना आपल्या उपजीविकेपुरती जमीन आपल्याकडे ठेवण्याचा हक्क मिळाला आहे पण त्याहून जास्त जमीन स्वत:कडे ठेवणे म्हणजे एवतर आपल्याच शेजाऱ्याला त्या हक्कापासून वंचित करणे आणि वर त्याच्याच लुबाडण्याचा गैरवाजवी हक्क उपभोगणे आहे. जमिनीचा हा खरा उपयोग नाही, तो न्यायाला आणि माणुसकीला

धरून नाही. आणि जेथें लोकसंख्येच्या मानानें जमीन थोडी तेथें तर तो ईश्वराचा आणि समाजाचा दोघाचाहि गुन्हाच आहे.

खरे म्हणजे जमीन, त्यावर राहणाऱ्या सगळ्या समाजाची किंवा गावाची आहे. समाजालाच तिची व्यवस्था करण्याचा अधिकार आहे. तो अधिकार मान्य करून चालण्यातच सामाजिक व्यवहार सुरळीत चालणार आहेत. त्या अधिकारावर अतिक्रमण करण्यात शेवटी व्यक्तीचे अकल्याण आहे. कारण ती समाजाचा शत्रु बनते

माणुसकी, शेजारधर्म, सामाजिक वृद्धि, स्वातन्त्र्याची कदर या सर्व दृष्टींनें, आपल्यापाशी, आज जो अतिरिक्त जमीन आहे ती समाजाकडे सुपूर्त करणे हाच व्यक्तीच्या कल्याणाचा, आनंदाचा, आणि सुखाचा उपाय आहे. यातूनच समाजात सहकार्य वाढीस लागेल. सहकार्यानें साधनशक्ति वाढेल, श्रमाचा व बुद्धीचा संयोग होईल, राष्ट्राचे उत्पादन वाढेल आणि यातूनच देश समृद्ध होईल. व्यक्तीच्या स्वार्थांतून देशात समृद्धि येते हा भांडवलशाहीचा सिद्धांत आता अनुभवानें खोटा ठरला आहे.

यच्चयावत् शिक्षित-अशिक्षित, श्रीमंत-गरीब नागरिकांना हे शिक्षण देण्याची आणि एकमेकांत एकमेकांविषयी, गांधीजी म्हणतात त्याप्रमाणें, सुहृद्‌भाव आणि विश्वास उत्पन्न करण्याची आवश्यकता आहे. त्यानें विचारात परिवर्तन होईल, आज मानलेली खोटी मूल्यें बदलतील ज्याच्या जवळ जास्तीत जास्त जमीन तो प्रतिष्ठित ही भावना जाईल. जो स्वतः शेतांत राबतो तो दरिद्री, हलका ही कल्पना नाहीशी होईल. विचारपरिवर्तनानें सगळेच प्रतिष्ठित बनतील. सर्वांना एकमेकांविषयी सहानुभूति वाटू लागेल. यातूनच माणुसकी जागी होईल आणि तो शेजारधर्म पाळायला लावील. कोण एक वेळ जेवतो, कोण दोन दिवसाचा उपवासी आहे, हें समजू लागेल. मन त्याच्या कारणाच्या मुळाशीं जाईल न्यायाची भावना उचल खाईल आणि आपल्यात शेजाऱ्याला वाटा देण्याची आपोआप प्रेरणा स्फुरेल. या ध्येयाच्या पूर्तीत मन समाधान मानेल. अशा रीतीनें गावातल्या प्रत्येकाला काम करण्याचा, कामाचे साधन मिळण्याचा, काम करून उपजीविका करण्याचा हक्क प्राप्त होईल. कोणाच्याहि स्वातन्त्र्याला बाधा न पोहोचता घटनेंतील ते निर्देशक तत्त्व (Directive Principle)

अमलात येईल. शेजारधर्माच्या या कृतीवर कायदा शेवटी आपले शिक्कामोर्तब करील आणि ते पक्कें होईल. लोकानीच आपसातला अन्याय, आपसातले दैन्य, आपसातील बेकारी, आपसातील विषमता आपल्याच प्रयत्नानी घालवायला प्रवृत्त होणे यात त्या कार्याचे यश तर आहेच पण हें सर्व करण्याच्या प्रक्रियेंतून जी एक शक्ति लोकात निर्माण होते तिचे महत्त्व सर्वात मोठें आहे. लोकशक्ति हे तिचे नाव आहे. या लोकशक्तिविना लोकशाही निष्प्राण आणि जड आहे. या लोकशक्तीची उपासना शिकविणे हे मोठें काम आहे. यावरच लोकविकासाच्या योजनाचे यश अवलंबित आहे. लोकशक्तिवाचून या योजना फलद्रूप होणें कठिण आहे.

हे सारे चित्र मोठें रम्य आहे. हा सारा आदर्शवाद मनाला गोड वाटणारा आहे. परंतु तो व्यवहारात उतरणे अशक्य आहे. हें सारे व्यवहाराच्या अभावी स्वप्नरंजनच आहे. मनुष्य हा स्वार्थी आहे. बुद्धि ज्यावेळी स्वार्थाच्या आधीन होते तेव्हा ती न्याय ओळखत नाही. जमीनदार माणसें समाजहित किंवा शेजाऱ्याचें हित पाहतील असे वाटत नाही. स्वराज्य आल्यानंतर सरकारनें जमीनदाऱ्या आणि वतनदाऱ्या तसेंच सरंजामशाही ही कायद्याच्या फटकाऱ्यानें घालविली आहे. कसल अयोग्य आहे. कायदा अपुरा पडत असला तरी त्याच्या भीतीनेच काम होईल, हृदयाच्या परिवर्तनावर अवलंबून राहिलो तर युगांतरापर्यंत वाट पहावी लागेल. मनुष्यस्वभाव रक्तमय क्रान्तीला वचकतो, शांतिमय आर्जवांना दाद देत नाही. लोक जितके जमिनीसाठी भुकेलेले आहेत तितके अहिंसेसाठी नाहीत. अहिंसेचा मार्ग समाजात बदल घडवून आणण्याला समर्थ आहे हे अनुभवानें सांगता येईल काय? अशा शंका आणि आक्षेप निर्माण होतात. ते रास्त नाहीत असे नाही. ते प्रत्यक्ष अनुभवाची मागणी करतात. त्याना उत्तर हें आहे की, अहिंसेनें विचार परिवर्तन करण्याचा, विचारपरिवर्तनातून जीवन-परिवर्तनाचा आणि जीवन-परिवर्तनातून समाज-परिवर्तनाचा गेल्या १० वर्षात जो देशव्यापी आणि ग्रामव्यापी प्रयत्न 'भूदान-यज्ञ' या नावानें प्रयोगरूपानें जमिनीच्या वाटपाच्या बाबतीत करून पाहिला गेला आहे त्याचे परिणामच त्या साधनाची योग्यायोग्यता सांगतील. तो प्रयोग आता तपासला पाहिजे.

: ८ :

विचारपरिवर्तनाचा प्रयोग : भूदान-यज्ञ

तेलगण हा भारतातल्या अत्यंत कंगाल प्रान्तांपैकी एक प्रान्त आहे. ज्यावाळची गोष्ट आता सांगणार आहोत त्यावाळी निजामाची सुलतानी रियासत नुकतीच संपली होती तरी अदामुदीचा मामला अजून आवरला गेला नव्हता, रझाकाराची राख अजून धगधगत होती. छोटे छोटे जमीनदार अजूनहि परंपरागत वैभवाच्या मस्तीत होते. आपापल्या सरजामशाहीचे ते राजेच होते तेलगणातील रयत बहुतांशी निव्वळ गुलामीत खितपत होती रावणाऱ्या लोकांना स्वतःची जमीन नव्हती, रोजगार मिळेल तेथें जावें, मिळेल तेव्हां पोटाला खावें, उपासपोटीं दिवसामागून दिवस काढावे, अशा रीतीनें भूमिहीन मजुराची कुटुंबेंच्या कुटुंबें वर्षानुवर्षे जगत आली होती पोटाकरिता हमखास काम आणि कामाचे साधन मिळण्याचा आपल्याला जन्मसिद्ध अधिकार आहे, याची जाणीव इतर लोकांप्रमाणेच त्यानाहि नव्हती. भूक भागविण्याचें साधन जमीन, ती पाहिजे म्हटली तरी कशी मिळणार ? देवाने भाग्यवंतांना जमीन दिली, आपण अभागी जन्माला आलो आणि असेच मरणार, अशीच मनोभावना या सगळ्या लोकांची होती. काहीं ठिकाणीं जमीनदाराच्या आणि सरजामदाराच्या जुलुमानें काही निखारे फुलले असले तरी ते क्वचितच !

स्वराज्याच्या जागृतीच्या काळात तेलगणातले काही शिक्षित तरुण आपल्या भागातल्या या गरीबांच्या केविलवाण्या परिस्थितीच्या दर्शनाने संतप्त झाले, सरजामशाहीची त्यांना चीड आली आणि गरीबांना या अवस्थेंतून तावडतोब मुक्त करण्याच्या उतावळीने त्यांनीं चीनच्या 'माओ-तंत्रा'चा अवलंब केला गनिमी पद्धतीने लढण्याकरिता त्यांनी टोळ्या तयार केल्या. गरीब लोकांमधूनच त्यांनी निवडक निवडक तरुण या टोळ्यात घेतले. क्रांतीचा मंत्र आणि तंत्र त्यांनी त्यांना समजावून दिले. जमिनीची

भूक या मार्गानें भागण्याची आशा त्यानी त्याच्यात निर्माण केली आणि देशात तेलगणाचा एक कम्युनिस्ट टापू (Pocket) निर्माण करण्याचा चग त्यानीं बांधला अर्थात् काही अखिल भारतीय पातळीवरच्या कम्युनिस्ट पुढाऱ्याचे मार्गदर्शन आणि मदत त्याना होती च. रात्री बेरात्री जमीनदाराच्या गावावर आणि घरावर सशस्त्र छापे घालावेत, त्याना दहशत दाखवावी, कित्येक ठिकाणी खून पाडावेत, जबरदस्तीनें जमिनीची आश्वासने घ्यावीत पैसे मिळवावेत अशा रीतीनें साऱ्या तेलगणभर त्यानी धुमाकूळ माजविला. भारत सरकारनें रझाकाराची चळवळ दडपून टाकल्यानंतर सुद्धा तेथें आपले सैन्य ठेविले होते परंतु कम्युनिस्टाच्या गनिमी टोळ्या एक प्रकारे तिथल्या लोकाच्या सहानुभूतीच्या बळावर काम करीत असल्यामुळें, लष्कराला किंवा पोलिसाना त्या आटोपत नव्हत्या कम्युनिस्टाच्या या बडखोरीत दोनतीन हजार लोक मारले गेले म्हणतात कोटयवधि रुपयाची नासधूस झाली आणि हजारो भूमिहीनाना जमीनदाराच्या जमिनी वाटून देण्यात आल्या दिवसा पोलीस आणि रात्री कम्युनिस्ट याच्या कात्रीत तेथील जनता कित्येक दिवस सापडली होती पोलीसाच्या कारवाईनें अनेक कम्युनिस्ट कार्यकर्त्यांची धरपकड होऊन त्यांना तुरुगात अडकवण्यात आले होते. लोक या अराजकाला कटाळून गेले होते. अशा परिस्थितीत शांतिप्रस्थापनेसाठी म्हणून श्री विनोबानीं तेलगणात आपली पदयात्रा सुरू केली. तत्पूर्वी पकडलेल्या कम्युनिस्टाना ते सरकारची परवानगी घेऊन भेटले, आणि अत्यत सहानुभूतिपूर्वक त्यांच्याशी त्यानी चर्चा केली कित्येक कम्युनिस्टानी आपला पराभव कबूल केला परंतु शातीच्या मार्गाच्या यशस्वितेविषयी दाट शका व्यक्त केली अर्थात् या शकेला उत्तर शब्दानीं देण्यात अर्थ नव्हता. प्रत्यक्ष कामच करून दाखवून देऊ शकणार होते.

तेलगणात जमिनीची भूक जागृत केली गेली आहे, ती रास्त आहे, याची विनोबाना चांगली कल्पना आली होती तथापि त्यांच्या पदयात्रेचा हेतु लोकांमध्यें धैर्य निर्माण करणे, त्याना दिलासा देणे, स्वत च्या पायावर उभें राहण्याचे शिक्षण त्याना देणे, हा होता हैद्राबाद जिल्ह्यांतून पदयात्रा नळगोंडा जिल्ह्यांत प्रविष्ट झाली. नळगोंडा आणि वारंगळ हे दोन जिल्हे कम्युनिस्टांचे बालेकिल्ले समजले जात होते. अजूनहि कम्युनिस्टांचे वर्चस्व

तेथें होते. या नळगोंडा जिल्ह्यातील पोचमपल्ली गावी विनोबाचा पहिला मुक्काम होता. सकाळी नित्याच्या रिवाजाप्रमाणे गाव पाहण्यासाठीं विनोबाजी फिरत असता हरिजनवाड्यात गेले. तेथें हरिजनमंडळींनीं त्याचे स्वागत केले आणि बोलता बोलता हात जोडून त्यानी जमिनीची मागणी केली. सारे हरिजन जमिनदाराकडे मजुरीने शेती करीत होते आणि या कष्टाच्या मोबदल्यात त्याना वर्षाअखेरीस साऱ्या पिकाचा २⁄७ भाग, १ घोंगडें आणि एक वाहाणाचा जोड मिळत होता. विनोबा म्हणाले, "तुमची मागणी बरोबर आहे, पण मी तुम्हाला जमीन कोठून देणार ? तरी पण माझ्याकडे एक अर्ज लिहून द्या, हैद्राबाद सरकारकडे मी प्रयत्न करून पाहीन."

म्हणजे विनोबानाहि जमिनीची मागणी पुरी करता येईल याविषयी खात्री नव्हती. तेथें ते बसले असताना मागून गावची मंडळी येऊन बसली. विनोबानी त्याना सहज म्हटले : "पहा, या तुमच्या गावच्या हरिजन-मंडळींची जमिनीची मागणी आहे आणि त्याना जमीन मिळणे रास्त आहे. ४० एकर बागाईत आणि ४० एकर जिरायत अशी ८० एकर जमीन आपल्याला पुरेल असे ते म्हणतात. सरकारकडे मी प्रयत्न करून पाहीन म्हणतो, परंतु सरकारचा प्रयत्न किती अनिश्चित असतो हें तुम्हाला माहीतच आहे. तुमच्यापैकी कोणी आपल्या या बापड्याना जमीन देऊं शकणार नाही का?" लगेच एक गृहस्थ उभे राहिले. त्यानी सांगितलें, "मी माझी १०० एकर जमीन या हरिजनाना देतो." विनोबाजी क्षणभर त्याच्या-कडे पाहातच राहिले. म्हणजे त्यानाहि कोणी आपली मालकीची जमीन खुषीने वाटून देऊं शकतो याची खात्री नव्हती. त्यानी पुन्हा त्या गृहस्थाला विचारले, "तुम्ही काय म्हणालात ते पुन्हा बोला." त्या गृहस्थानें आपल्या दानाचा पुनरुच्चार केला आणि तावडतोब एका कागदावर आपले १०० एकराचें दान लिहून दिले. सायंकाळच्या सभेंत विनोबानी या घटनेचा उल्लेख केला आणि श्री. रामचंद्र रेड्डी नावाच्या ज्या गृहस्थानी जमिनीचे दान दिले होतें त्याना उठून उभें राहायला सांगितलें. विनोबाजी म्हणाले, "मी माझी १०० एकर जमीन देईन असें ज्यानें वचन दिले आहे तो हा गृहस्थ. तो तुमच्यापुढें उभा आहे. जर त्यानें जमीन दिली नाहीं तर

तो ईश्वराचा अपराधी ठरेल. हे लक्षात ठेवा, परंतु जर याने जमीन दिली तर सर्वच्या सर्व हरिजन मंडळींनी प्रेमभावाने एकत्र होऊन ही जमीन कसायची ही जबाबदारी त्याच्यावर येऊन पडते." रामचंद्र रेड्डी यांनी आपल्या दानाचा येथें पुन्हा उच्चार केला.

भूमिहीनांनी जमीन मागणे आणि त्या मागणीचा रास्तपणा पटवून देणाऱ्याच्या विनंतीला लगोलग उत्तर मिळणे या दोन घटना येथें घडलेल्या पाहायला मिळतात. श्री. रामचंद्र रेड्डी हे एक जमीनदार होते. कम्युनिस्टांच्या कर्तबगारीनें म्हणा किंवा न्यायबुद्धि जागृत झाली म्हणून म्हणा त्यांच्या मृत पित्यानें भूमिहीनांना देण्याकरिता जमीन काढून ठेवली होती. मृत पित्याची इच्छा पुरी करण्यासाठी म्हणून म्हणा किंवा कर्तव्य-जागृति म्हणून म्हणा, बापाचा वारसा आलेल्या जमीनदार मुलानें ही जमीन देऊन टाकली. यावरून जमीनदारवर्गांत जमीन आता मोठ्या प्रमाणात आपल्याजवळ ठेवणें अयोग्य आहे, ठेवून चालणार नाही, या गोष्टीची जाणीव आली होती असे दिसून येते पुढें विनोबाजी त्या भागात जवळ जवळ दोन महिने हाच जमीन मागण्याचा कार्यक्रम घेऊन हिंडले आणि सुमारे १२ हजार एकर जमीन भूमिहीनांकरिता त्यांचेकडे देण्यात आली.

हा एक प्रकारे समाजव्यवहारातला अलौकिकच अनुभव म्हणावयाचा. जमीन मागून मिळणारी वस्तु नाही. प्राणापेक्षाहि ती माणसाला प्रिय आहे, जिच्याकरिता शेजाऱ्यांचे खून पडले आहेत, जिच्याकरिता घरेदारे धुळीस मिळाली आहेत, अशी ही जमीन, पण ती मागून मिळाली. मंदिरा-करिता नव्हे, भुकेल्या माणसाकरिता मिळाली; मालकी हक्क राखून ठेवून नव्हे, मालकीवर पाणी सोडून मिळाली; एक-दोघाच्याकडून नव्हे, सुमारे ६०० लोकांच्याकडून मिळाली. सगळे देणारे मातब्बर जमीन्दारच असतील असें नाहीं, छोटेंहि काही असतील. भूमिहीनांकरिता जमीन न्यायाच्या नावानें मालकाच्या हातातून वेगळी होऊ शकते हा सामाजिक व्यवहारामधला अगदी आगळा आणि कदाचित् पहिलाच अनुभव पण अगदी नैसर्गिकपणे आलेला, तोच पुढें 'भूदान-यज्ञ' या नांवानें जगभर गाजला.

अशी जमीन देणाऱ्याच्या मनाची स्थिति काय असते ती पोचमपल्लीचे जमीनदार रामचंद्र रेड्डी यांच्या तोंडूनच ऐकू या : "मी या घटनेचा जेव्हा विचार करतो तेव्हा मला समजून येते की मी त्यावेळी जे केले त्यापेक्षा दुसरे काही करू शकलो नसतो. दान करण्याची माझ्यावर कोणी सक्ती केली नव्हती किंवा औदार्याच्या झटक्यातहि मी ते केले नव्हते. विनोबाची भेट होण्यापूर्वीहि मी हरिजनांना जमीन द्यावयाच्या विचारातच होतो, परंतु विनोबांनी समाजाच्या आजच्या परिस्थितीत ज्यांना जमीन नाही त्यांना ती देण्याची आवश्यकता तर्कदृष्ट्या पटवून दिली आणि माझ्या नैतिक कर्तव्याची मला ओळख झाली काही लोक म्हणतात की भावनेच्या आहारी जाऊन लोक दान देतात. पण माझ्या बाबतीत तरी ते खरे नाही. दुसऱ्या काहींचे म्हणणे आहे की, जमीनमालकावर नैतिक दबाव आणला जातो परंतु त्यात चूक काय आहे ? आपले नैतिक कर्तव्य जाणून भूमिहीनांना जमीन देणे योग्य नाही काय ? नैतिक कर्तव्यपूर्तीच्या भावनेतून दान करण्याने मनात मागाहून कटुता राहत नाही, हृदय निर्मळ होते आणि शतकानुशतकाचे ओझे खाली उतरल्यामुळे मन कसे मोकळे होते "

यानंतर केवळ विनोबाजीच नव्हे तर लहानमोठे अनेक कार्यकर्ते देशभर खेड्यापाड्यातून जमीन मागण्याकरिता हिंडले आहेत आणि मागून जमीन मिळते असा सार्वत्रिक अनुभव त्यांना आला तेलंगणात कदाचित् दहशतीने गांजले जाऊन जमीनदारांनी जमीन दिली असेल असा संशय घेऊन खुद्द विनोबाजींनी च वर्धा-नागपुर-मध्यप्रदेश विन्ध्यप्रदेश, नव्हे उत्तर प्रदेश आणि बिहार या सारख्या दाट लोकवस्तीच्या व गंगा-यमुनासारख्या नद्यांच्या अत्यंत सुपीक भागात सुद्धा नाना धर्मांच्या, नाना वर्णांतल्या, नाना पेशाच्या अनेकांकडून जमीन मागितली आणि त्यांना जमीन मिळाली या जमीन मागण्या-तले आणि मिळण्यातले अनुभव अलौकिक आहेत, अतिशय हृदयंगम आहेत. मुख्य अनुभव असा की भूमिहीनांना न्याय देण्याचा आणि ज्यांच्यापाशी जे असेल त्यातला अंश दानाने समाजाला अर्पण करण्याचा विचार कोणी अमान्य करीत नाही. वृत्तीप्रमाणे आणि शक्तीप्रमाणे लोक देतात पण विचार पुरता मान्य करतात आधी विचारात परिवर्तन, मग जीवनात परि-वर्तन. कोठेहि आग्रह नाही, दडपण नाही, हट्ट नाही, सक्ती नाही."आमचा विचार समजल्यानंतर जर कोणी देऊ शकले तर त्याचे आम्हाला दुःख होत

नाहीं, कारण आम्ही मानतो की जो आज देत नाही तो उद्या देणारच आहे. विचार-बीज उगवल्याशिवाय राहात नाही. आमचा विचार समजून जर कोणी दिलें तर त्याचा आम्हाला आनंद होतो, कारण त्यामुळें सर्वत्र सद्‌भावना निर्माण होते. आमचा विचार समजल्याशिवाय कसल्यातरी दडपणाने जर कोणी देईल तर त्यानें मात्र आम्हाला दु:ख होईल. कसेहि करून जमीन मिळविणे हा काही आमचा उद्देश नाही, तर साम्ययोग व सर्वोदयाची वृत्ति आम्हाला निर्माण करावयाची आहे," असा विनोबाजींचा बाणा आहे. याला विचाराच्या मूळ सामर्थ्यावर प्रचंड श्रद्धा लागते, अनन्य निष्ठा लागते ही गोष्ट खरी, पण त्यावाचून कोणतें समाजकार्य आजवर घडलेले आहे ? विनोबाजींनी आपला एक मनोरंजक अनुभव त्या संदर्भात सांगितला आहे : "अमुक मनुष्य दान देईल तर इतर सारे दान देतील असे लोकांनी एकदा मला सांगितले. याचा अर्थ तो कधी दान देणारच नाही असें त्यांनी मनात पक्के धरले होते. मला आश्चर्य वाटले. मी त्याच्याकडे गेलो आणि सांगायला सुरुवात केली : ' मी तुमचा भाऊ आहे आणि एक गोष्ट तुमच्यापुढें मला मांडायची आहे. (त्यानें आजवर कोणालाहि दान दिले नव्हतें हें मला माहीत होते.) तुम्ही आजवर कुणालाहि दान दिलेले नाही, त्याअर्थी तुम्ही सर्व दान माझ्या-करिता राखून ठेवले आहे असे मी समजतो. लोकांनी सारखें मागत राहावे आणि आपण दान देत सुटावे हा मूर्खपणा होईल. म्हणून दान विचारपूर्वक दिले पाहिजे. मी आज तुमच्याकडे मागायला आलो आहे, परंतु त्यापूर्वी माझा विचार समजावून द्यायला आलो आहे. विचार पटला तर तुम्ही द्या, विचार पटला तर तुम्ही जरूर द्याल असा मला विश्वास आहे'. अशी संपूर्ण श्रद्धा ठेवून जसा मुलगा आईकडे जातो आणि म्हणतो : 'आई मला भूक लागली आहे', आणि आई त्याला खायला देते, अगदी तदशाच श्रद्धेने मी माझें म्हणणे त्याच्यापुढें मांडले. तेव्हां त्या गृहस्थानें इतके दान दिले की माझी तितकी अपेक्षाच नव्हती. लोकहि चकित झाले. म्हणू लागले, 'पहा, बाबाचा केवढा प्रभाव आहे.' मी म्हटलें, बाबांनो, हा बाबाचा प्रभाव नाहीं, हा विश्वासाचा प्रभाव आहे.' आणि ही विश्वासाची शक्ति कांही बाबाच्या बापाचीच इस्टेट नाही. ही इस्टेट कुणालाहि लाभू शकते. ही गोष्ट मी मुद्दाम कार्यकर्त्यांकरिता सांगितली आहे."

विनोबाना कळ सापडली आणि त्यानी देशभरच्या कार्यकर्त्यांना आवाहन केले. जुने कार्यकर्ते जे मिळाले त्यानाहि आणि नवे तरुण मिळाले त्यानाहि विनोबानी कामाला लावले. बिहारमध्ये तर कार्यकर्त्यांना असा अनुभव आला की मागायला जाणारेच कमी पडतात. तेथें त्यांनी ३२ लाख एकराची मागणी केली होती. २१ लाख एकर जमीन मिळाली. कमी मिळाली याचे कारण कार्यकर्ते कमी पडले. १९५७ पर्यंत देशातील (त्या वेळच्या) एक कोटी भूमिहीन कुटुंबाकरिता पाच कोटी एकर जमीन पाहिजे आणि ती आपल्याला मिळवायची आहे असा संकल्प विनोबाचा होता. अखिल भारतीय सर्व-सेवा-संघाने हा संकल्प आपला मानून १९५७ अखेरपर्यंत भूदानाचे आंदोलन देशभर चालविण्याचे जाहीर केले. तरी सर्व सेवा संघाचे सुद्धा कार्यकर्ते अपुरे पडल्यामुळें हें संकल्पित कार्य पुरें होऊ शकले नाही. पण विनोबाजीसारख्या शास्त्रज्ञाने जें जें क्षेत्र प्रयोगशाळा म्हणून हाती घेतले तेथें तेथें प्रयोगाची यशस्विताच सिद्ध झाली. प्रत्यक्ष कार्य सिद्ध होणे राहिले, कारण हे तंत्र देशभर लावण्याकरिता जितकी उपकरणाची गरज होती तितकी उपकरणे संख्येने आणि गुणानी पुरती उपलब्ध झालेली नाहीत याशिवाय दुसरे कोणतेहि कारण सिद्धीच्या अपुरेपणाकरिता आढळत नाही काळाची ही निकड आहे, विचार पटण्याजोगा आहे, तत्त्व सर्वमान्य झाले आहे, गरजू आतुरतेने वाट पहात आहेत, पण अमलच कमी पडला, असे आढळून येत आहे.

विनोबाजीच्या प्रेरणेने कित्येक छोट्या मोठ्या कार्यकर्त्यांनी या ध्येयसिद्धीसाठी आपले जीवनदान केले आहे. अशा कार्यकर्त्यांची विनोबाजींच्या मार्गदर्शनाखाली एक सेना तयार होत आहे. परंतु या कार्यातली एकाग्रता आज नष्ट झाली आहे. केवळ जमीन प्राप्त करून घेणे आणि भूमिहीनाना वाटणे एवढ्याच एका कामाकडे देशातल्या सर्व शक्तीनी आणखी काही काळ एकवटून लक्ष देण्याची आवश्यकता आहे. तसे जर झाले तर हा प्रयोग कार्यान्वित होण्याची फार मोठी शक्यता आहे.

जी जमीन मिळाली तिच्यामागें केवळ त्यागाचा हेतूच होता का ? या प्रश्नाचे उत्तर अनुभवातून दिले पाहिजे. अनुभव असा आहे कीं दानाच्या मार्गे मालकीहक्काच्या विसर्जनाची भावना होती परंतु कोठें ती शुद्ध

स्वरूपात होती तर कोठें मिश्रित होती. मिश्रित म्हणजे भूमिहीनाच्या विचाराव्यतिरिक्त अन्य स्वार्थ मिसळलेली उदाहरणार्थ, नापीक जमीन हातावेगळी करणे, नावलौकिक मिळावा अशी आशा ठेवणे, कुळावर सूड उगविणे, भाडणतट्यापासून किंवा गुतागुतीपासून मोकळें होणे इ. इ. शुद्ध त्यागाची भावना म्हणजे सामाजिक न्याय देण्याच्या भावनेनें किंवा दया वा धर्मभावनेने प्रेरित होणे. भूदानात मिळालेल्या जमिनीचे प्रकार दात्याच्या वृत्तिअनुसार नानाविध आहेत. ती हलकी आहे, खडकाळ आहे, रेताड आहे, तर उत्तम सुपीक आहे, बागायती आहे, आणि उत्तम प्रतीची भातपिकी जमीन सुद्धा आहे. देशात जमिनीचे जेवढे आणि जसे प्रकार आहेत तेवढे आणि तसे प्रकार भूदानात मिळालेल्या जमिनीचेहि आहेत त्यात वैशिष्ट्ये आढळलेली नाहीत.

कोणी लहान लहान दात्यांनी आपल्या अल्प जमिनीचा नैवेद्य म्हणून छोटे-छोटे तुकडे दिले आहेत ते का घेतले ? शेतीच्या अर्थशास्त्राला ते परवडणारे आहेत का ? यातून आणखी नवीनच गुत्तागुती आपण निर्माण करणार नाही का ? असे प्रश्न आहेत. त्याचे एकच उत्तर विनोबाजींनी दिलेले सयुक्तिक वाटते. ते म्हणतात : "मला पाच कोटी एकर जमीन मिळवायची आहे. एवढी मोठी जमीन एकाच्या हातून दुसऱ्याच्या हातात जात असताना जमिनीचे कदाचित् तुकडे पडतील हि. पण भूदानातून निर्माण होणाऱ्या क्रातीशी तुलना करता तुकड्याबाबतचा हा प्रश्न अगदीच मामुली असून वस्तुत व्यर्थच म्हटला पाहिजे. मला त्याबद्दल दुःख होत नाही पण मानवी हृदयाची होत असलेली शकले मात्र मला व्याकुळ करीत आहेत. तुकडे काय, परस्पराची सदिच्छा आणि सहकार्य वाढले की पुन्हा जोडता येतील, परतु सामाजिक व आर्थिक विषमतेमुळे दुभगलेली मानवी मनें पुन्हा जोडली नाहीत तर आमच्या देशासारख्या देशात तरी धोका आहे आम्ही वस्त्र पुन. शिवण्यासाठीच मागीत आहोत ...दुसरी गोष्ट अशी आहे की, जमिनीचे लहान लहान तुकडे झाल्यानें उत्पादन घटते ही कल्पनाच मुळांत अनुभवाला धरून नाही. या विषयावर नियोजन-समितीशीं हि माझी चर्चा झाली होती. लहान तुकड्यात भरपूर मेहनत-मशागत केली तर पुरेसे धान्य उपजू शकते हें माझें म्हणणे त्यांना पटले."

शेवटी प्रश्न राहतो जमिनीची मालकी कोणाची? व्यक्तीची, समाजाची की सरकारची? एका खाजगी मालकीतून जमीन काढून दुसऱ्या खाजगी मालकीतच देण्याची योजना आहे की काय? असेल तर ती कितपत इष्ट आहे? या प्रयोगातील मुख्य विचार सामाजिक कर्तव्याची जाणीव करून देणे हा आहे. मुळात जमीन ही देवदत्त-निसर्गदत्त आहे. माणसाला कष्ट करून खाण्यापुरती ती ताब्यात ठेवण्याचा अधिकार आहे, हे गृहीत धरले आहे. म्हणून जमिनीवर मालकी जर कोणाची असेल तर ती 'गोपाळा'ची म्हणजेच ग्रामसमाजाची आहे. भूदान ही एक प्रक्रिया आहे. एकाची मालकी संपवायची आणि दुसऱ्याची स्थापण्याऐवजी घडवायची असा हा नुसता मालकीचा खांदेपालट नाही. भूदानात अनुत्पादकाची मालकी जाते आणि उत्पादकाकडे ती येते. त्यात मालकीचा पायाच मुळी बदलतो. त्याच्या पुढची पायरी म्हणजे व्यक्तीची मालकीच न ठेवणे, जमीन गांवसमाजाची करणे. जमिनीची गरज आणि कसण्याची शक्ति कोणाला किती आहे हें ग्रामसमाज ठरवील, आणि ग्रामपंचायत अमलांत आणील. कोणाला जमीन कमी करायची नसेल त्यानी ती पंचायतीकडे सुपूर्त करावी, कोणाला हवी असेल त्यानें ती पंचायतीकडे मागावी. गावाला धान्य वगैरेंची किती गरज आहे याचे नियोजन गाव करील. आणि कोणत्या जमिनीत काय पिकवावे याचे हि नियोजन गाव करील. पिकाचे उत्पादन वाढविणे आणि धान्य-कोठार करून संकट-कालाकरिता तरतूद करून ठेवणें आणि 'भांडवल-संचय' (capital formation) करणे हें सर्व ग्रामसभा करील.

इंग्रजांच्या अमदानीपूर्वी जमीन गावाच्याच मालकीची होती, आता-हि ती गावाच्या मालकीची होईल. 'जमिनीची अंतिम मालकी गावाची, वहिवाट कुटुंबाची आणि कसणूक सहकार्याची' अशी त्रिगुणात्मक व्यवस्था राहील. जमिनीतून गैरहजर मालक निघून गेले, कसणारे वहिवाटदार बनले तर या व्यवस्थेला अनुकूल अशी मनःस्थिति उत्पन्न होण्यासारखी आहे तोहि प्रयोग भूदान-आंदोलनात करून पाहण्यात आला आहे. आणि बऱ्याच कष्टानी का होईना तो सफल होण्याची आशा दिसत आहे. श्रम पडतात ते हा विचार रुजविण्याचे. ज्या कार्यकर्त्यांनी लोकांचा विश्वास संपादन केला आहे त्याना हे विचार रुजविता येतात असा अनुभव आला आहे. भारतांत जी काहीं थोडीं ग्रामदानें झाली आहेत, ती या अनुभवाचा

पुरावा आहेत जमिनीचे आर्थिक दृष्टचा उत्तम नियोजन ग्रामदानाच्या आधारावर होऊ शकते, म्हणून आज जमीनवाल्याकडून जमीन घेऊन जमीन नसलेल्याना देणे हें जरी भूदानाचे प्राथमिक स्वरूप असले तरी ग्रामदानातून ग्रामराज्य हे त्याचे अतिम साध्य आहे

जमिनीच्या न्याय्य वाटपाचा अहिंसेच्या मार्गानें केलेला हा प्रयोग सफल होण्याजोगा आहे याची खात्री देशातल्या सर्व विचारवताना आणि पक्षाना–कम्युनिस्टाना सुद्धा–पटलेली आहे याचे प्रत्यतर येलवाल येथील सर्वपक्षीय पुढाऱ्याच्या परिषदेंत आले ही परिषद १९५७ सालच्या सप्टेंबर महिन्यात म्हैसूर राज्यात भरली होती तेथें सर्वांनी मिळून जाहीर घोषणा करणारे एक निवेदन प्रसिद्ध केले त्यात म्हटलें आहे की :

" ग्रामदान-आदोलनाच्या मूलभूत उद्दिष्टाची आम्ही प्रशसा करतो. या उद्दिष्टाच्या द्वारा ग्रामदानात आलेल्या गावाचे सहकारी जीवन आणि त्याचा पुरुषार्थ याचा पूर्ण विकास होईल आणि या गावातील जनतेची आर्थिक स्थिति चागली होऊन जनतेची सर्वांगीण उन्नति हि होईल, याखेरीज या आदोलनानें भूमिसमस्येची सोडवणूक करण्याकरिता समस्त भारतात मानसिक्दृष्ट्या अनुकूल वातावरण तयार होईल आणि त्यावरोबर सहकारी जीवनहि विकसित होईल या आदोलनाच मुख्य वैशिष्टय म्हणजे त्याची अहिंसात्मक पद्धति आणि ऐच्छिक स्वरूप हें होय या रीतीनें नैतिकमार्ग व्यावहारिक व आर्थिक लाभाशी जोडला गेला आणि सहकाराच्या व स्वावलबनाच्या आधारावर सामाजिक व्यवस्थेच्या विकासाचा प्रारभ झाला अशा आदोलनाला सर्व प्रकारच्या मदतीची आणि प्रोत्साहनाची गरज आहे "

या परिषदेंत उपस्थित असलेल्या केंद्रीय आणि राज्यसरकारातील सभासदानी भूदान-आदोलनाची प्रशसा करून व मदतीची इच्छा दर्शवून सागितले की सबधित सरकारानीं आपल्या जमिनीसबधीच्या सुधारणाचा, म्हणजे जमिनीच्या बाबतीतील सर्व स्वार्थी हितसबधाचे उच्चाटन, जमीनधारणा-क्षेत्राची निश्चित मर्यादा आणि जनतेच्या समतीनें सहकारी चळवळीची प्रगति याचा, पुरस्कार करावा लागेल या सरकारी योजनांचा ग्रामदान-आदोलनाशी सघर्ष नाही, किंबहुना या योजनांना या आंदोलनानें पाठिंबाच मिळत आहे. सरकारची राष्ट्रीय विकासयोजना आणि ग्रामदान

आंदोलन याच्यामध्यें जास्तीतजास्त निकटचा सहयोग होणे इष्ट आहे परिषदेनें विनोबाजींच्या आंदोलनाची आणि अहिंसात्मक व सहकारी उपायांनी राष्ट्रीय आणि सामाजिक प्रश्नाच्या सोडवणुकीकरिता त्यांनी केलेल्या प्रयत्नाची फार प्रशंसा केली आणि या आंदोलनाला उत्साहपूर्वक पाठिंबा देण्याची भारतीय जनतेला विनंति केली

: ९ :

भूदानप्राप्तीच्या प्रयोगांतील अनुभव

विचार परिवर्तनातून समाजपरिवर्तन होऊ शकते आणि आर्थिक प्रश्नहि सुटू शकतात ही गोष्ट केवळ तात्त्विक भूमिकेवर मांडून चालणार नाही, प्रत्यक्ष अनुभवाचा आधार तिला मिळाला आणि ती शास्त्रीय कसोटीला उतरली तरच ती व्यवहार्य ठरते एक जमिनीचा प्रश्न घेतला तरी जमीन नसलेल्याकरिता आपल्यातील जमीन काढून देणे हे आपले सामाजिक कर्तव्य आहे, नव्हे, जमीन ही खरोखर खाजगी मालकीची वस्तूच नव्हे हे केवळ भूमिहीन वर्गाला किंवा जमीन कमी असणाऱ्या वर्गाला पटून भागणार नाही कारण हा प्रत्यय एकतर्फी होईल, त्यात विचारापेक्षा कदाचित् स्वार्थभावनेची प्रेरणा असण्याचा संभव मोठा आहे. ज्याच्याकडे मोठ्या प्रमाणावर जमीन आहे, ज्याच्याकडे चांगली सुपीक जमीन आहे, ज्याचा शेती हाच व्यवसाय आहे, आणि ज्यांनी त्यात आपले भांडवल गुंतविले आहे, ज्यांनी जीवनाचा अंतिम आधार म्हणून जमीन खरेदी केली आहे, अशा जमिनीशी निगडित संबंध असलेल्या वर्गातील लोकांना जर हा विचार पटला तर, आणि त्यांच्याकडून जर जमिनीची मालकी सुटली तर, या प्रयोगात तथ्य आहे असा निष्कर्ष काढण्यास प्रत्यवाय नाही मग जमीन हा ज्याचा व्यवसाय नाही, म्हणजे पोटाचा धंदा नाही, त्यांना तो पटेल असे मानण्यास काही हरकत येणार नाही विनोबाजींनी ज्याप्रमाणे फक्त नळगोंडा जिल्ह्यात प्रयोग करून समाधान मानले नाही, कम्युनिस्टांचा जेथें संबंध हि आला नाही अशा प्रदेशात तो यशस्वी होतो का हें त्यांनी मुद्दाम करून पाहिले, तसे जेथें

जमिनीला फारसे मूल्य नाही, जमीन निकस आहे, किंवा करायला कोणी मिळत नाही अशाच प्रदेशात नव्हे तर जेथें जमिनीवर उड्या पडत आहेत अशा प्रदेशातहि हा प्रयोग करून पाहिला असेल आणि त्याला यश आले असेल तर या प्रयोगाची सार्वत्रिकता सिद्ध होऊ शकते.

अशा प्रयोगाच्या भूमिकेवरून भारतात आणि त्यातल्या त्यात महाराष्ट्रात झालेल्या कामाचे नमुने आता आपल्याला पाहावयाचे आहेत. प्रयोग सार्वत्रिक तेव्हाच होऊ शकेल की जेव्हा तो विशिष्ट व्यक्ति किंवा विशिष्ट परिस्थिति याच्या पुरता मर्यादित राहणार नाही. तो दोन्ही प्रकारे सर्वसामान्य होईल. उदा० एखाद्या विशिष्ट पुरुषाच्या प्रभावानें जर विशिष्ट ठिकाणी जमीन मिळाली तर तो त्या पुरुषाचा प्रभाव होय; पण कोणीहि सामान्य मनुष्य कोणाहि जमीनमालकाकडे जातो आणि विचार यथार्थ रीतीनें पटवून देतो आणि त्याला जमीन मिळते असे घडून आले तर ते विचाराचे सामर्थ्य होय. या कसोटीवर भूदान-आंदोलनात आतापर्यंत जें दिसून आले आहे त्याची तपासणी करता येईल.

भूदान-यज्ञाच्या आंदोलनात आतापर्यंत ४३½ लाख एकर जमीन ५¾ लाख लोकांकडून सबंध देशात, आणि १½ लाख एकर जमीन जवळ जवळ २५,००० लोकांकडून महाराष्ट्रात मिळालेली आहे हे जमीन देणारे सगळे केवळ मोठे जमीनदार असणे शक्य नाहीं हें उघड आहे. यात लहान जमीनमालक आहेत तशी मुळेंहि आहेत असे दिसून येते. हा विचार सर्व थरात पसरावा म्हणून विनोबाजींनी कित्येक ठिकाणी नवीन नवीन तऱ्हेहि योजिली होती. केव्हा त्यांनी '२ वर्षांत साऱ्या भारतात मिळून २५ लाख एकर जमीन मिळवायची' असा संकल्प करविला, तर केव्हां एका प्रांतातील सबंध प्रांताच्या जमिनीचा १/६ भाग जमीन मिळविण्याकडे कार्यकर्त्यांना लावले. कोठें एका जिल्ह्यातील गावागावातून जमीन मिळविण्याचा प्रयत्न त्यांनी करायला लावला तर कोठें भूमिहीन शिल्लक राहू द्यावयाचा नाही अशी योजना करविली. अशा सर्व प्रकारच्या प्रयत्नांतून १९५७ अखेर पर्यंत १ कोटी भूमिहीन कुटुंबांकरिता ५ कोटी एकर जमीन उपलब्ध करण्याचा प्रयत्न जारीनें झाला.

आतापर्यंत देशभर मिळालेल्या जमिनीचे राज्यवार आंकडे ३१ डिसेंबर १९६१ पर्यंतचे पुढील प्रमाणे आहेत :

प्रदेश	भूमि प्राप्त (एकर)	दाता-संख्या	भूमि-वितरण (एकर)	जमीन वाटली त्यांची संख्या	वितरणाला अयोग्य जमीन	ग्राम दान संख्या
आसाम	९,७५२	५,११२	—	—	—	४१५
आंध्र	२,४१,९५२	१६,६२९	९६,९४७	२६,९८८	५८,३३३	५८७
उत्तर-प्रदेश	४,१९,५४५	३५,५८०	१,२९,२६७	४९,९८४	—	५७
उत्कल	१,५३,०४२	८३,६०३	१२,९४०	६,४८४	२,२८१	१,९२९
केरळ	२१,००२	१,२२६	५ ३११	—	६,३८०	४०३
गुजरात	१,०३,१३२	१८,३२७	४५,५५८	९,८८७	१७,९९१	१४८
तमिलनाड	८०,४३०	१७,४००	१९,४९१	७,६५५	—	२५४
प. बंगाल	१२,६०८	८,६०४	३,४८८	३,७०२	९२६	२५
पू. पंजाब	१२,८९७	—	२,७०६	—	—	६
बिहार	२०,५३,०१४	३,०४,९८१	२,५७,०६९	१,४८,३१५	१०,५९,५४२	८५
मध्य-प्रदेश	३,८५,८९०	४४,८५७	१,११,०३१	१९,९१०	१०,७७१	१५३
महाराष्ट्र	१,४६,०८७	२४,२८९	८६,६४७	१६,००४	११,९८९	२८२
मैसूर	१९,९८३	५,४७६	२,९१५	१,२६१	५३	५८
राजस्थान	३,५३,३५८	८,०६७	८९,८९०	११ ५३४	२३,९१२	२३४
हिमाचल-प्रदेश	१,५६,८००	—	२,१००	—	—	४
एकूण	४१,७७,५७२	५,७४,१६१	८,६९,८४८	३,०१,७२४	११,९२,१७८	४,६४०

नोट : १. केरळच्या फक्त तीन जिल्ह्याचीच माहिती मिळाली.
२. मराठवाड्याच्या पाच जिल्ह्याची माहिती मिळाली नाही.

या जमिनीपैकी आतापर्यंत ८,३३,४६६ एकर जमीन २३ लाख भूमिहीनांना वाटून देण्यात आली आहे जमीन वाटताना वर निर्दिष्ट केलेल्या एकूण भूमिप्राप्तीच्या आकड्यातून काही भाग कदाचित् कमी होण्याचा संभव आहे, कारण कित्येक वेळा दान मिळविण्यामध्ये कार्यकर्त्यांकडून चुका व सकल्पपूर्तीच्या भरात खोटे आकडे भरण्याचा दोष घडला असू शकेल तथापि गेल्या १० वर्षात केवळ मागून साडेत्रेचाळीस लाख एकर जमीन भूमिहीनांना वाटण्याकरिता म्हणून मिळते हा अनुभव दुर्लक्ष करण्यालायक खास नाही

भूदान प्राप्त करताना निरनिराळ्या थरात जे अनुभव आले ते पुढें दिले आहेत प्रथम विनोबाजींचे अनुभव देऊन पुढे इतर छोट्या-मोठ्या कार्यकर्त्यांचे दिले आहेत.

अनुभव

विनोबाजी उत्तर-प्रदेशात पदयात्रा करीत असल्यावेळची ही घटना आहे उत्तरप्रदेशाच्या सुलतानपुर जिल्ह्यात अमेठी नांवाचे एक छोटे संस्थान होते त्या संस्थानचे राजेसाहेब राणा रणजयसिंह हे चांगले विद्वान्, संस्कृतचे व्यासंगी असे सच्छील गृहस्थ आहेत त्यांच्या राज्यातील एकदर गावे ३२६, त्यापैकी २६ गावाचा राजेसाहेबांनी अगोदरच सार्वजनिक ट्रस्ट करून टाकला होता भूदान-यज्ञाविषयी त्यांनी अगोदरच ऐकले होते तथापि विनोबाजींची भेट झाल्यानंतर विनोबाजी त्यांना म्हणाले, "आपण जास्तीत जास्त जेवढें भूदान करणे शक्य आहे तेवढें करावे आणि स्वत भिक्षापात्र घेऊन बाहेर पडावे स्वातंत्र्यानंतर आपले राज्य गेले या गोष्टीचे आपल्या मनाला दुःख होता कामा नये. मुलगा कारभार करायला लायक झाला म्हणजे बाप सर्व कांहीं त्याच्यावर सोपवून देतो जे राजे लोकप्रिय असतात ते प्रजेला पुत्रवत् मानतात, स्वत त्या लोकांचे सेवक समजतात. आपणसुद्धां सेवक होऊन काम केलेत तर लोकांच्या हृदयांत आपल्याला प्रेमाचे स्थान मिळेल या भूदान-यज्ञामुळें कोणीहि व्यक्ति गरीब राहणार नाहीं. गरीब असोत, श्रीमंत असोत जे श्रम करतील ते सर्वच श्रीमान् बनतील."

संत विनोबाच्या वाणीच्या प्रभावामुळें म्हणा किंवा राजेसाहेबाच्या धर्मशीलतेमुळें म्हणा, त्यांनी दानाचा पहिला हप्ता म्हणून आपली २००० एकर जमीन लिहून दिली आणि विनोबाजी काशीला पोचले तेंव्हा त्यांनी आणखी एक हजाराचें दान केलें.

जमीन-मालकीचा गोठलेला पहाड वितळूं लागला. उत्तर प्रदेशांत आणि बिहार राज्यांत मोठे मोठे राजे महाराजे, मोठ मोठ्या मठांचे महंत भूदान-यज्ञाच्या आवाहनापुढें विरघळूं लागले. हिमाचल प्रदेशांत पांच हजार बिघे जमिनीची जहागीर असलेले महंत श्री. उधोदासजी यांनी आपली सर्व जहागीर भूदान-यज्ञांत दान करून टाकली या पांच हजार बिघ्यांपैकी जवळ जवळ दोन हजार बिघे बरड जमीन आहे. जहागिरीत एक लाख रुपयाहून अधिक किंमतीच्या इमारती आहेत. हें सर्व विनोबांना अर्पण करून महंतजींनी केवळ ६१ बिघे जमीन आणि १ घर आपल्या करितां ठेवून घेतलें आहे.

बिहार प्रदेशांत एका नावाच्या संस्थानचा जमीनदार राजा सुशिक्षित आहे. विनोबाजी एका येथें गेले आणि राजेसाहेबांनी त्यांचें स्वागत केलें तेंव्हा विनोबाजींनी त्यांना विचारलें "दरिद्रनारायणासाठी जमीन किती देणार?" राजेसाहेब म्हणाले "आतापर्यंत जेवढे कार्यकर्ते आले त्यांनी जेवढें मागितलें तेवढें त्यांना मिळालें. आपली जेवढी इच्छा असेल तेवढें आपण घ्यावें".

विनोबाजींनी विचारलें, "आपल्याजवळ जमीन किती आहे?"

राजेसाहेबांनी विनोबाजींच्या पुढें सारे कागद ठेवले एक लाख एकर पडीत आणि बारा हजार एकर स्वतःच्या वहिवाटीखालीं असलेली लागवडीखालची जमीन आहे असें त्यावरून दिसून आलें.

विनोबाजी म्हणाले, "पडीत आहे ती तर सर्व देऊनच टाका, आणि स्वतःच्या वसणुकीपैकीं १ हिस्सा द्या"

राजेसाहेबांनी तें मान्य करून एक लाख एकर जी पडीत होती ती व २ हजार एकर चांगल्या जमिनीतील भाग होता तो लिहून दिला त्यावर विनोबाजी म्हणाले, "हा माझा पहिला हप्ता झाला मी पुन्हा आपणाकडे येईन त्यावेळी आपण पुढचे हप्ते द्यावेत. आणि जोंपर्यंत भूमिहीन कुटुंबें शिल्लक आहेत तोंपर्यंत दर मी आपल्याकडे येतच राहीन."

याच प्रांतातल्या रांची जिल्ह्यात दुसरी एक पालकोट नावाची जमीनदारी आहे. जमीनदार राजा लालासाहेब यांनी आपल्या जमिनीचा सहाव्वा हिस्सा देऊन टाकला. परन्तु एवढयानें विनोबाजीचे समाधान झाले नाही. त्यांनी भूदान मिळविण्याकरिता राजेसाहेबानाच बाहेर काढले आणि गावोगाव फिरून ते दरिद्रनारायणाकरिता जमीन मागू लागले.

दरभंगा हें हिंदुस्थानातील एक प्रसिद्ध व श्रीमंत संस्थान मानले जात होतें. भूदानाचा विचार या संस्थानच्या 'महाराजाधिराजा'च्या कानावर गेला होताच आणि त्यांच्या मनात अनुकूल भावना निर्माण झाली होतीच. महाराजाधिराज एका गावी विनोबाजींच्या मुक्कामावर आले आणि त्यांनी १ लाख २० हजार एकर जमीन विनोबाजींना अर्पण केली. विनोबाजी म्हणाले, "आपण दान दिले हे योग्यच झाले. परन्तु हे काम आपण आपले समजावे अशी माझी इच्छा आहे."

राजेसाहेब म्हणाले, 'माझ्याकडून जेवढें होईल तेवढें करण्याला मी हजर आहे."

बिहारमध्यें जमीन उत्तम, नद्याहि पुष्कळ वाहात असलेल्या, त्यामुळें जमिनदाऱ्याहि तेथे पुष्कळ संख्येनें बनलेल्या असणे साहजिक आहे. अशाच रामगड नांवाच्या जमीनदारीचे महाराज आपल्या इतर भाईबंदाप्रमाणे भूदानाच्या विचाराने प्रभावित झाले आणि त्यांनी एक लाख एकरांचे दान केलें. पुन्हा पदयात्रा करीत विनोबाजी जेव्हां रामगडला गेले तेव्हां त्यांनी आपल्या कुटुंबातल्या माणसांच्या वाटणीची जमीन काढून अलग अलग दानपत्रें करून २३ लाख एकर जमिनीचीं दानपत्रें करून दिलीं. राणीसाहेबांनी आपले अलंकार विनोबांना अर्पण केले. राजेसाहेबांनी भर पावसांत हातीं कुदळ घेऊन एक तासभर श्रमदान केले.

उत्तर भारतांत विनोबाजींची यात्रा चालन होती. त्यावेळीं दक्षिणेकडे ते येणार किंवा नाहुर्दी याची निश्चिती नव्हती. अशा वेळी बंगलोरचे एक मुसलमान नागरिक उस्मानाथ सैय्यद हुसेन यांनी आपली एक हजार एकर जमीन डॉ. राजेन्द्रप्रसाद यांचेकडे विनोबांना दक्षिणेकडील भूदानाचा प्रारंभ म्हणून दानपत्राच्या स्वरूपांत पाठविली.

कोईमतुर (मद्रास) जिल्ह्यांत श्री. विनोबांची पदयात्रा सुरु असतांना पिळमुडु गावी त्यांचा मुक्काम होता. तेथील एक मोठे जमीनदार आणि गिरणीमालक यांनी विनोबांना जवळ जवळ दोन हजार एकर जमीन दान दिली होती त्या गृहस्थाचे वृद्ध वडील २०-२५ वर्षे रुईचे गठ्ठे घेऊन सायकलवर फिरत असत. कित्येक वर्षानंतरच्या सतत परिश्रमानें आज ते सहा गिरण्यांचे मालक बनले आहेत त्यांचा मुलगा, जो गिरणी मालक आहे तो, भूदानाचे काम अंगावर घेऊन जमीन मागत फिरु लागला.

मोठमोठ्या राजामहाराजांकडे, जमीनदार-इनामदारांकडे जमिनी पुष्कळ, तेव्हा त्यांतली जमीन काढून द्यायला त्यांना काय कष्ट पडणार ? शंकाशील मन अशी शंका घेते. पण हा समजहि खरा नाही. श्रीमंत आहेत त्यानाच आपल्या मालमत्तेचा लोभ अधिक जखडून ठेवतो असा अनुभव नाही. एका फकीराला जमीन द्यायला हे जमीनदार तयार होतात याचा अर्थ काळाचा महिमा त्यांच्याकडून हें करवितो, कोणीतरी निमित्तमात्र होतो, असाच घ्यावा लागेल विचाराला कोठेहि प्रतिबंध होऊ शकत नाही तो श्रीमंताचे मन जसे फिरवितो तसे गरीबाचेहि फिरवितो. विचाराच्या शक्तीपुढें श्रीमंत-गरीब, शिक्षित-अशिक्षित, श्रेष्ठ-कनिष्ठ हे सर्व नमतात. भौतिक बळापेक्षा विचारबळ श्रेष्ठ आहे असे दिसून येते याचे कारण विचारबळ सार्वत्रिक क्रान्ति घडवून आणू शकते लौकिक क्रान्तीमध्ये क्रान्तीचे परिणाम ज्यांना अनुकूल होण्याचा संभव असतो तेवढेच सामील होतात. परन्तु अशा वैचारिक क्रांतीत ज्यांना गमवावे लागते तेहि आपखुषीनें सामील होतात असा एक अपूर्व अनुभव या प्रयोगात दिसून आला.

गरीबांकरिता होणाऱ्या क्रान्तीत गरीब आपखुषीनें सामील होतील असे सहज मनात येतें, पण श्रीमंताइतकाच गरीबालासुद्धां आपल्या यत्किंचित् मालमत्तेचाहि तितकाच लोभ असतो. लोक घेण्याला तयार होतात, देण्याला

उत्तर प्रदेशांतील गोष्ट आहे. श्री. विनोबाच्या यात्रीदलातील एक मुलगा एका खेडेगावच्या माणसाला विनोबाकडे घेऊन आला. विनोबाजींच्या खोलीत त्यावेळी कोणी जमीनदार, कोणी धनिक, कोणी गिरणीमालक असे बसले होते. त्या मुलानें विनोबाजीकडे तक्रार केली की या माणसाजवळ फक्त २१ डेसिमल (८ गुंठे) जमीन आहे ती सर्व तो भूदानात द्यायची म्हणतो, त्याना पुष्कळ समजावले तरी ते ऐकत नाहीत. विनोबाजींनीं त्या माणसाकडे डोळे भरून पाहिले त्यानें विनोबाचे पाय धरले आणि तो म्हणाला, 'महात्माजो, मेरी यह तुच्छ भेंट स्वीकार कर लीजिये."

विनोबाजी म्हणाले, "पण मग तुमच्याजवळ काही राहणार नाही."

तो शेतकरी म्हणाला,"नाही म्हटले तरी मला कारखान्याची नोकरी करावी लागतेच आहे. एवढया जमिनीनें माझा निर्वाह होत नाही. माझ्या घरात ५–६ माणसे आहेत."

"चांगली गोष्ट आहे. पण ती तुमच्याकडेच राहूं द्या." पण तो ऐकेना. विनोबाजीनी आग्रह केला तर तो रडू लागला.

शेवटी विनोबाजीनी त्या दानपत्राचा स्वीकार केला आणि त्यावर लिहिलें "या मनुष्याची घरची स्थिति पाहता ही जमीन याला प्रसाद म्हणून परत देणे आहे, याच्या आग्रहावरून त्याच्या समाधानाकरिता आम्ही ती स्वीकारली आहे."

* * *

दुसरा एक प्रसंग : रात्रीचे ८॥ वाजून गेले होते. झोपण्याच्या तयारीत विनोबाजी होते. इतक्यात एक शेतकरी धापा टाकीत विनोबाजींच्याकडे आला. संकोचानें मान खाली घालून तो उभा राहिला. विनोबाजींनीं त्याच्याकडे पाहिलें, तेव्हा हात जोडून तो म्हणाला :

'महाराज, आपल्या सभेला मला येतां आलें नाहीं ..' पुढें संकोचानें त्याची जीभ अडखळली. विनोबाजींनीं त्याला प्रेमानें विचारलें, "कोठें राहतां ?"

"पाच मैलावर एक गांव आहे तेथें."

"काय करतां ?"

"शेतकरी आहे, महाराज"

"मग गरीबांकरिता काही आणलें आहे ?" विनोबाजींनीं विचारलें.

"होय महाराज, माझ्यापाशी सगळी सात विघे जमीन आहे, त्यातली दोन विघे द्यायला मी आलोय्."

* * *

डेहराडून जिल्ह्यातील चौधहपुर नावाच्या एका लहानशा गावात विनोबाची पदयात्रा आली होती. सायंकाळचे प्रार्थना-प्रवचन झालें. रात्री ठरलेल्यावेळी विनोबाजी आणि सर्व यात्रिक झोपी गेले. मध्यरात्रीचे बारा वाजले असताना बैलगाडीत बसून "रामचरण" नावाचे एक गृहस्थ आले. सध्याकाळच्या सभेला त्या गावची काही माणसे आली होतीं त्यांनी गावात गेल्यानंतर सांगितलें असावे की एक साधुपुरुष गरीबांच्या करिता जमीन मागत फिरत आहे. तेव्हा रामचरण गाडीत बसून विनोबाजींना शोधीत आले. त्यांना दोन्ही डोळ्यांनी दिसत नव्हतें. दानपत्र लिहून घेणारा कार्यकर्ता जागा होता. त्यानें त्या आंधळ्या गृहस्थाची विचारपूस केली. श्री. रामचरण यांनी आपलें दानपत्र लिहून दिले आणि ते आले तसे निघून गेले. सकाळी विनोबाजींना ही गोष्ट कळताच ते उद्गारले :

"अरे, तो आंधळा नव्हता, साक्षात् परमेश्वरच आम्हाला आशीर्वाद देण्याकरिता आला होता. त्याला आंधळा म्हणणारे आम्हीच आंधळे ठरू."

* * *

असाच एका गांवामध्यें विनोबाजींचा मुक्काम पडला असताना सायंकाळच्या सभेत त्यांचे भाषण संपल्यावर लोक आपापल्या गावी परतले. शेजारच्या गावात राहत असलेल्या एका म्हातारीला कळलें की एक बुवा गरीबांकरिता जमीन मागतो आहे. ती निघाली, आणि रात्री अकरा वाजता विनोबाजींच्या मुक्कामावर आली. त्यावेळी सर्वजण गाढ झोपी गेले होते. ती म्हातारी रात्रभर दारात बसून राहिली. पहाटे एक कार्यकर्ता उठून बाहेर आला तेव्हा त्याला ती दिसली. त्याने विचारपूस केल्यावर बाईनें आपली 'तराईमें ग्यारह नाला जमीन और एक घर' यज्ञामध्यें समर्पण केलें !

तमिळनाडमध्यें पूजनीय व्यक्तीचा आदर फळें फुले देऊन करण्याचा रिवाज आहे. विनोबाजींची पदयात्रा चालली असता दरम्यानच्या एका गावचे लोक हातात फळें फुले घेऊन विनोबाचा सत्कार करण्यासाठी उभे होते. विनोबाजींनी त्याच्याकडील फळाफुलाचो थाळो हातात घेतली आणि लोकाना पुकारलें, "जो प्रसाद लेगा वह जमीन देगा." दोन प्रहरच्या त्या कडकडीत उन्हात गाववाल्यानी तयार केलेल्या मचावर उभें राहून विनोबाजींनी या अभिनव पद्धतीने फळें वाटण्याला सुरुवात केली. एक गृहस्थ उठले–"मी दोन एकर देतो." त्याना प्रसाद मिळाला. दुसरा एक म्हातारा काठो टेकीत टेकीत त्याच्या जवळ आला आणि म्हणाला, "माझ्या बागायती जमिनीपैकी ८ सेट (१॥ गुठा) घ्या." जवळचे एक पाढरपेशे गृहस्थ होते ते उठून म्हणाले "एक एकर." गावचे पुढारी म्हणाले–"१५ एकर".

विनोबाजींनी पुकारले : "आणखी कोणी आहे प्रसाद घेणारा?" दूर झाडाखाली बसलेला एक गरीब शेतकरी पुढे झाला. प्रसाद घेताना त्याचे हात कापत होते. त्याच्या तोंडातून हळू हळू शब्द बाहेर पडले :

"माझी सर्वच्या सर्व जमीन २ एकर ५२ सेंट आपल्याला दान देतो."

लोकानी टाळ्या वाजवून त्याचे अभिनंदन केले. "तुम्हाला दुप्पट प्रसाद" म्हणून विनोबाजींनी एक केळ आणि एक सत्रें त्याच्या हाती ठेवलें.

"मी तुमच्याकडे भिक्षा मागत नाही, तुम्हाला दीक्षा देतो आहे", हें विनोबाजीचें सूत्र आहे. या सूत्राचा अर्थ असा की देणाराच्या मनात केवळ दयेची नव्हे तर नागरिक-कर्तव्याची जाणीव निर्माण होऊन त्याने दिलें पाहिजे. काम केवळ जमीन गोळा करण्याचे नाही, मने गोळा करण्याचे आहे. तमिळनाडमध्ये पदयात्रा चालू असताना येलेवकोविल गावी एक गृहस्थ ५ एकराचे दानपत्र घेऊन विनोबाच्याकडे आले. "आपली जमीन किती आहे ?" विनोबाजींनी विचारलें. ते म्हणाले, "४५० एकर". त्याच्या दानपत्रावर "दान अपुरे म्हणून परत," असें लिहून विनोबाजींनी तें दानपत्र परत दिलें आणि म्हटलें "मी ४५० एकरांतून ५ एकर दान घेतलें तर या आंदोलन ला माझ्याच हाताने तोडल्यासारखें होईल. अशी

दानपत्रें मी माझ्या हातांनी फाडून टाकीन. मी काहीं भिक्षा मागत नाहीं, हक्क मागत आहे. मी माझ्या आश्रमाकरिता दान मागितलें असतें तर आपण जेवढी जमीन दिली असती तेवढ्याबद्दल आपले उपकार मानले असते. पण हें आंदोलनच वेगळ्या प्रकारचें आहे. ही शांतिमय क्रांति आहे. मी असे सांगितल्याने एक एकर जमीन जरी मिळाली नाही तरी मी नाचेन. पण असे दान घेण्याने भूमिहीनाचा हक्कच बाजूला टाकल्यासारखें होईल."

या सर्व घटना खुद्द विनोबाजींच्या प्रचारकार्यातील अनुभवाच्या सांगितल्या.

विनोबाजी एक तपस्वी साधुपुरुष ही त्यांची प्रसिद्धी आगाऊच ते जेथें जातील तेथें पोहोचे. त्यामुळें भाविक जनसमाज आपल्या परंपरागत श्रद्धेनें प्रेरित होऊन ते मागतील ते देण्याची मनाची तयारी करीत असेल, अशी शंका बुद्धिवंताना येण्याची शक्यता आहे. तसें असले तरीहि भाविकपणांतून म्हणजे धर्मभावनेंतून या समाजक्रांतीला मदत होऊं शकते असा निष्कर्ष काढण्याला काहींच हरकत नाहीं. तथापि विशिष्ट व्यक्तिमत्वा-तून जर विशिष्ट गोष्टी घडत असतील तर तो विचाराचा परिणाम नव्हे, असेंहि समजलें जाण्याचा संभव आहे.

भूदानाचा विचार समजावून देणारे एकटे विनोबाजीच फिरत नव्हते. अनेक पहिल्या, दुसऱ्या, तिसऱ्या दर्जाचे कार्यकर्ते–राजकीय पक्षाचे तसे च सामाजिक संस्थांचे हि कार्यकर्ते फिरत होते. ४३ लाख एकरांची कमाई कांही एकट्या विनोबाजींची नाही. म्हणून ल्हान ल्हान अप्रसिद्ध नियतृत्ता परप्रांतीय, परभाषिक, परदेशीय अशा सुद्धा कार्यकर्त्यांच्या समजावणीला आणि विचारप्रचाराला यश लाभलें असेल तर तो विचाराचा प्रभाव समजला पाहिजे.

गुजरातमध्यें कांही कार्यकर्ते स्त्रीपुरुष भूदानाच्या प्रचारार्थ गावों-गांव हिंडत असतांना एका गावाला गेले. स्त्री कार्यकर्त्या बरोबर जाऊन लोकांना भेटून भूदानाचा विचार समजावून सांगत होत्या. एका गृहस्थानें आपली ६ एकर जमीन दानांत दिली. हें दान लोकांना समजताच लोक आश्चर्यचकित झाले. कार्यकर्त्यांनीं त्या गृहस्थाना विचारलें, "तुमच्याकडे

किती जमीन आहे ?" त्याने सांगितले, "६ एकर आहे. ३।४ दिवसापूर्वी आम्हा सर्व भावांच्यात वाटण्या झाल्या आणि माझ्या वाटणीला ६ एकर जमीन आलेली आहे. ती सारी मी देऊ इच्छितो" कार्यकर्त्यांना वाटले हे सट्टेफटिंग असतील, म्हणूनच हें धारिष्ट त्यांनी केलें असेल, पण तपास करता कळलें की त्याच्या कुटुंबात पत्नी आणि चार मुले आहेत "तुमचा निर्वाह कसा व्हायचा ?" असे विचारता तो गृहस्थ म्हणाला, "मेहनत-मजुरी करीन, ईश्वर बसलेला आहे ना ?"

दुसरी त्याच प्रांतातील गोष्ट आहे गुजरात हा समृद्ध भू-भाग आहे हें प्रसिद्ध आहे म्हणून तेथें जमीन मिळणे आणि ती सामान्य लोकाकडून सामान्य कार्यकर्त्यांना मिळणे याला फार मोठा अर्थ आहे मुनी संत बालजी फिरत फिरत एका गावी गेले तेथें मेर नावाच्या जातीचे लोक राहत होते. अतिशय गरीब लोक, हे काय जमीन देणार, असे संत बालजींना वाटले. परन्तु गावात काम सुरू झाले आणि कोणी एक बिघा, कोणी दोन बिघे, तिसऱ्याने तीन, चवथ्याने चार अशा रीतीने देण्याची जणू स्पर्धाच सुरू झाली. जवळच एक म्हातारा मेर बसला होता तो संत बालजींना म्हणाला, "माझी २० बिघे जमीन लिहून घ्या" शेजारीच त्या भागातले कार्यकर्ते बसले होते. त्यांनी विचारले, "बाबा, २० बिघेज मीन दान देत आहात तो अर्थ समजून देता आहात की चढाओढीच्या आवेशात देता आहात ?" म्हातारा उत्तरला "ऐका, मी जेवायला बसलो होतो दीड भाकरीची भूक होती माझी आणि माझ्या पानात एकच भाकर होती त्याचवेळी अंगणात एक उपाशी माणूस आला तेव्हा जेवढी भाकरी माझ्या पुढ्यात होती त्यांतली अर्धी मी त्याला दिली आता यात तुम्ही मला काय समजावून सांगणार ?"

पंजाबात एक कार्यकर्ती भगिनी भूदानयात्रा करीत एका गावी पोहचली. त्या गावात धनिकांची संख्या जास्त आहे सभेला जमीनदार आणि शेतकरी यांची चांगली उपस्थिति होती भगिनीनें भूदान समजावून सांगताना सांगितले की, "*प्रतिष्ठेसाठी आणि नावासाठी जे दान दिले जातें* तें सात्त्विक दान नसते ज्या दानानें देणाऱ्यात अहंकार आणि घेणाऱ्यात दीनता येणार नाही तेच दान उत्तम होय" सभा संपली. कोणी दाता

पुढें झाला नाही. भगिनी आपल्या मुक्कामाकडे गेली. "आज ज्यांनी दान दिले नाहीं ते उद्या अवश्य देतील" अशी भावना तिनें मनात बाळगली होती इतक्यात तिच्याकडे एक वृद्धसे गृहस्थ आले आणि म्हणाले, "माझी ३९ बिघे जमीन दानात लिहून घ्या." भगिनीनें विचारले. "सभेमध्येंच का नाही आपण दान जाहीर केले ?" ते गृहस्थ म्हणाले, "मला नावाची इच्छा नव्हती म्हणून."

भूमिहीनाकरिता भूमिवानाकडून भूमि मागणें हें विनोबाजीप्रमाणें कार्यकर्त्यांनीहि कमे धर्मकार्य मानले होते आणि ते कोणत्या निष्ठेनें चालविले होतें याचे एक उदाहरण म्हणून श्री. विमलाबाई ठकार यांच्या बिहार-पदयात्रेंतील एक घटना येथें देतो.

गया जिल्ह्यात एक छोटीशी जमीनदारी होती. या पदयात्रेचा रस्ता जमीनदारीच्या गावावरूनच जात होता दुरून गाव पाहून बाई म्हणाल्या, "ह्या गावात आपण जाऊ या". साथीदार म्हणाले, "छे: छे , फुकट हेलपाटा होईल तिथला जमीनदार अत्यंत दुष्ट, दारुडा, व्यसनी आहे. तो काय जमीन देतोय् ? त्याचे कसले हृदयपरिवर्तन होणार ?" बाईंनी म्हटले, 'आपण नारायणाच्या दर्शनाकरिता बाहेर पडलो आहोत. त्याला टाळून पुढें कसे जाता येईल ? विनोबाजींचे आंदोलन म्हणजे गंमत का आहे ? त्यात गंभीर मानवनिष्ठा आहे आपण त्याना जाऊन भेटू". पण साथीदारानें ऐकले नाही बाई एकट्याच गावात शिरल्या आणि जमीनदाराच्या गढीवर गेल्या. त्यांनी दरवाजातून हाक मारली, "भाईसाहेब".

आतूनच जमीनदारानें विचारले, "कौन है ?" "मैं आपकी बहन आयी हूं," बाईंनी बाहेरूनच उत्तर दिले.

स्त्रीचा शब्द ऐकताच त्यानें स्वत. येऊन दार उघडले आणि बाईंना वरपासून खालपर्यंत प्रथम न्याहाळले आणि आश्चर्यानें विचारले—

"बाई, तू कोण आहेस आणि येथें कशासाठी आली आहेस ? मी एक दुष्ट मनुष्य आहे हे गावच्या लोकांनी तुला नाही का सांगितले ?"

बाई त्याला म्हणाल्या, "भाईसाहेब, तुम्ही कसेहि असा. तुम्हाला आई-बहीण तर असेलच. मी तुमची बहीण म्हणून आलें आहे आणि भूदान-

यज्ञाच्या संदेशाची राखी तुमच्या मनगटावर बांधल्यावाचून मी येथून जाणार नाही" त्याचे हे शब्द ऐकताच, काय असेल ते असो, त्या गृहस्थाच्या डोळयांत एकदम पाणी आलें. त्यानें त्यांना आत नेले., त्यांच्या जेवण्याखाण्याची सोय केली. बाईंनी त्या गृहस्थाला भूदानाविषयीचा विचार सविस्तर समजावून सांगितला त्याने तो शांतपणे ऐकला. त्यानेंच मग सभेची दवंडी देवविली सभेला अध्यक्ष म्हणून आपण हजर राहिला. स्वतः १२५ एकर जमीन दान दिली सभेमध्यें इतरांनीहि दान दिले. अशा रीतीनें त्या गावांतून एकूण २१५ एकर जमीन मिळाली !

श्री. विमलाबाईंनीच आपल्या पदयात्रेंतील सांगितलेला हा आणखी एक अनुभव आहे .

"एका गावी सभेंत विचार समजावून सांगितल्यावर एका सद्-गृहस्थानें आपल्या ५० एकरांपैकी १३ एकर व दुसऱ्यानें २५ एकरांपैकी ३ एकराचे दान दिले. सभा आटोपून मी परत चालले असतां झाडाआडून एक बाई पुढें आली आणि म्हणाली, 'मला देखील थोडी जमीन द्यायची आहे.' माझ्याबरोबर गावची एक दोन माणसे होती ती हसू लागली आणि म्हणाली, "बहनजी, ही गरीब बाई आहे, आमच्या घरांत भांडी घासण्याची मोलमजुरी करते हिच्याजवळ फक्त ४० डेसीमल (१६ गुंठे) जमीन आहे. हिला मुले आहेत. आणि म्हणते जमीन दान देणार!" मी त्या बाईला नकार देऊ लागताच तिला अत्यंत दुःख झालेले दिसले. ती म्हणाली, 'मी गरीब मोलकरीण म्हणून का माझें दान परत करतां ? आणि श्रीमंतांकडून तेवढें दान घेतां ?' तिचे दान स्वीकारल्यावाचून मला इलाजच राहिला नाही दुसऱ्या दिवशी सकाळी उठून बाहेर आले तो त्या गावांतील जमीनदार आलेले दिसले. त्यांत ज्यांनी आदल्या दिवशी दानें दिली होतीं ते होते ते म्हणू लागले, 'बहेनजी, रात्रभर झोप लागली नाही भांडी घासणाऱ्या बाईनें ४० डेसीमलचे दान द्यावे, मी मात्र ५० एकरांचा मालक असतांना फक्त १३ एकर दिले हे बरे नाही केले हें आणखी १७ एकरांचें दान लिहून घ्या.' ५० एकरांच्या मालकानें आपलें दानपत्र तयार केलें. २५ एकरांपैकी ३ एकरांचे दान दिलें होतें त्यांनीहि आणखी १४ एकर जमीन वाढवून दिली. मोलकरणीच्या दानाचाच हा प्रभाव होता."

श्री. शंकरराव देव आसाम प्रांतात यात्रा करीत असता वाटेत एका शेतकऱ्यानें आपल्या मालकीची ६ बिघे जमीन सर्वच्या सर्व भूदानांत देऊन टाकली. शंकररावांनी विचारलें," सगळी जमीन देऊन टाकल्यावर तुम्ही निर्वाह कसा करणार ?"

तो शेतकरी आकाशाकडे बोट दाखवून म्हणाला, भगवंताला सर्वांची काळजी आहे"

ओरिसा प्रदेशातली ही घटना आहे 'मनापडा' गावात जमीन वाटपाचे काम सुरू होत श्री नारायण चौधरी सहकुटुंब या समारभाच्या तयारीला लागले होते त्यांनी आपली ४३ एकर जमीन सर्वच्या सर्व दानात देऊन टाकली होती त्यांनी जाहीर केले की, "गावच्या भूमिहीन शेतमजुरांनी आपसात सल्लामसलत करून राजीखुषीनें त्या जमिनीपैकी किती जमीन मला द्यायची हे ठरवावे ती मी प्रसाद म्हणून ग्रहण करीन"

भूमिहीन एकत्र बसले आणि त्यांनी श्री चौधरींना अर्धी जमीन देण्याचे ठरविले परंतु श्री चौधरी म्हणाले, "मला त्यापेक्षा कमी द्या" भूमिहीन म्हणाले, "एवढी तुम्ही घेतलीच पाहिजे" शेवटी चौधरींचा हट्टच पुरा करावा लागला

काचीपुरम् येथें १९५६ सालचे सर्वोदय संमेलन झालें या संमेलना-करिता मुंबईहून काही तरुण मुले ८०० मैल पायी चालत गेली त्यांचा हा प्रवास मराठी, कानडी आणि तमिळ या तीन भाषा प्रदेशांतून झाला शेवटच्या दोन भाषा या मुलांना अगदी परक्या होत्या आणि त्यांचे मुक्काम तर खेड्यापाड्यात होत होते पायी चालताना आणि मुक्कामाचे ठिकाणी ते सभा घेत व भूदानाचा संदेश समजावून सांगत काचीपुरमला पोहचेपर्यंत ७५० एकरांचे दान त्यांना मिळाले विचाराचे सामर्थ्य य एवढ्याच उदाहरणावरून कितीतरी स्पष्ट होते कारण ही १४ ते २५ वर्षां पर्यंतची मुले होती भाषा अपरिचित, ती स्वत लोकांना अपरिचित, असे असूनहि केवळ विचार समजूनच लोकांनी त्यांना जमीन दान दिली

मद्रास राज्यातील सेलम जिल्ह्यात महाद्रवीड, कळघम् आणि कम्यु-निस्ट या तीन पक्षांचा जोर होता. कॉंग्रेस पक्षातील कार्यकर्ते फार कमी

होते. येथील कांग्रेस कार्यकर्ते श्रीमान आहेत, जनता मागासलेली आहे. भूदान कार्यकर्त्यांच्या तीन तुकड्या तीन भागात फिरल्या. त्याच्या सभाना सौम्यसा उपद्रव झाला. सभा मोडण्याचे प्रयत्न झाले. श्रीमान् कांग्रेस कार्यकर्त्यांनी भूदान-कामाची उपेक्षा केली. तरी दानपत्रें मिळाली आणि ती गरीबाकडून मिळाली. एकूण १५० माणसानी ३९० एकर जमीन दिली. या दानपत्रात कित्येक द्रविड कळघम्, कम्युनिस्ट, आणि रामराज्य परिषद या पक्षातील लोकांचीहि दानपत्रें आहेत!

तामीळनाड प्रान्तात एका कार्यकर्त्या भगिनीची भूदान-यात्रा चालू होती. 'मुर्कन गुठ्ठी' या गावी एक आर्. वेकट चालयम् रेड्डियार नावाचे सद्गृहस्थ कार्यकर्त्या भगिनीला भेटले. त्याची एकूण ३५ एकर जमीन होती. त्यानी ७ एकर जिरायत जमीन अगोदरच दान केली होती. या बाई गेल्यानंतर आणखी ९॥ एकर जिरायत जमीन त्यानी दिली. पण बाईचे भाषण समाप्त झाल्यावर सभेत उभे राहून ते म्हणाले, "मी एकूण १६½ एकर जिरायत जमीन देऊन टाकली आहे. पण भाषण ऐकून माझे डोळे उघडले, विचार बदलले. माझ्यापाशी जी उत्तम एकरी तीन हजार रुपये किमतीची बागाईत जमीन आहे, त्यापैकी एक एकर जमीन मी देत आहे. सर्वच देऊन टाकावी असा मोह वाटतो आहे. साऱ्या गावानें आपल्या साऱ्या जमिनीचे दान करून टाकावे-अशी माझ्या मनात इच्छा आहे. उरलेली सर्व जमीन मी देऊन टाकणार पण माझ्यावर कर्जाचा भार आहे आणि माझ्या घरी आणखी चार माणसे आहेत. पण गाव जर सर्वस्व-दानाला तयार झाला —आणि त्या करिता मी स्वतः प्रयत्न करीन—तर माझी उरलेली सर्व जमीन मी देऊन टाकीन"

हे बोलणे ऐकून लोक सद्गदीत झाले. जे दान देण्याच्या विरुद्ध होते तेहि उठून दानाची घोषणा करू लागले. सभा संपली आणि रात्रीं झोपण्याच्या तयारीत असताना एक हरिजन सकोचत सकोचत कार्यकर्त्यांच्या अथरुणा-जवळ आला आणि नम्रतापूर्वक त्याना म्हणाला, "आपण रागावू नका. मला सुद्धां दान देण्याची इच्छा झाली आहे, म्हणून मी आपल्याला त्रास दिला. मी गरीब आहें, माझी काय ताकत असणार? पण माझ्याकडे आहे आपली ४ एकर जमीन, त्यातली एक एकर स्विकारून घेता?"

वाळागुडपुरम् या गावी सभा झाली. त्या गावात मुसलमानांची ४० घरे आहेत. गावचे पुढारी एक मुसलमान गृहस्थ होते, सभेत एका भगिनीचे भाषण झाल्यावर ते मुसलमान गृहस्थ म्हणाले, "लोकशाही पाहिजे असेल तर गरीबी-अमीरी घालविली पाहिजे. माझ्याजवळ ६० एकर जमीन आहे, त्याच्या सहाव्या हिश्शाचे दान मी करीत आहे. माझ्या इतर नातलगांना बोलावून आणखी जमीन देता आली तर देईन. हे प्रेमाचे काम आहे, हा माणुसकीचा संदेश आहे."

पंजाबच्या हिस्सार जिल्ह्यात पावली या गावी गावच्या लोकांशी भूदानाच्या बाबतीत बरीच चर्चा होऊन सुद्धा दानपत्रे कोणी भरली नाहीत. दोनप्रहरी कार्यकर्ते चावकुसी करीत पडला असताना दूरच्या 'तुरफापुर' या गावचा एक इसम घामाने थबथबलेला आला. त्याने विचारले "धरती दान करवानेवाले पंडत आप है?" पुढे तो म्हणाला "माझी ३५ बिघे धरती आहे, तिने आतापर्यंत मला खूप दिले आहे, आता इतरांचे भले व्हावे म्हणून मी ती देऊ इच्छितो. भावण घ्याल का?" कार्यकर्त्याने विचारले "मग तुमचा निर्वाह कसा होणार?" "माझे लग्न झालेले नाही. हा एकटाच देह आहे. मले मोठे शरीर आहे. दोन रोटी करिता जसे करोडो दु:खी बिनजमीनवाल्या शेतकऱ्याप्रमाणे मी सुद्धा मेहनत मजुरी करू शकतो. जमीन ठेवण्याचे काय कारण आहे?"

दानपत्रावर सही करताना त्याचे डोळे भरून आले होते. "महाराज, माझे एक घरहि आहे. ज्याला जमीन द्याल त्याच्या उपयोगाला ते येईल." "मग तुम्ही राहणार कोठे?"

पुष्कळ समजावून दिल्यावर त्याने आपले अर्धे घर आपल्या हयातीपर्यंत स्वतःच्या उपयोगासाठी ठेवून घेण्याचे मान्य केले.

त्याच्या गावी जाऊन त्याची जमीन वगैरे किती आहे याची कार्यकर्त्याने माहिती काढली तेव्हा समजले की त्याची ५० बिघे जमीन असून तिच्यात पाच विहिरी आहेत आणि गावातील ती सर्वांत उत्तम जमीन आहे!

भूदानाचा विचार किती सहज पटतो या संबंधीचे हे देशभरचे सर्व थरातले सर्व प्रकारच्या कार्यकर्त्यांच्या बाबतीत आलेले काही निवडक अनुभव येथे उद्धृत केले आहेत. भूमिदानाचे कार्य हृदयाला स्पर्श करते म्हणून ते धर्मकार्याशी एकरूप होते हे हि यावरून दिसून येते.

: १० :

महाराष्ट्रांतील विषमतेचें स्वरूप

खास महाराष्ट्रांत जमीन-धारणाची स्थिति काय आहे याचा अभ्यास केला असता येथेहि जमीन नसलेल्याची किंवा फार अल्प जमीन असलेल्याची संख्या लक्षात भरण्याजोगी दिसते. महाराष्ट्र प्रदेश हा नैसर्गिक दृष्ट्या तीन प्रकारच्या टापूत विभागलेला आहे :

(१) सह्याद्रीच्या खाली असलेला समुद्र-किनाऱ्यालगतचा भाग—ज्याला 'कोकण' म्हणतात तो.

(२) घाटमाथ्यावरचा डोंगराळ कोंकणी भाग, आणि

(३) सपाट प्रदेश-देशभाग.

या तिन्ही भागावर पडणाऱ्या पावसाचें प्रमाण वेगवेगळें आहे. त्यामुळें हि जमिनीच्या मगदुरात निरनिराळे प्रकार झाले आहेत. कोकण आणि घाटमाथ्यावरील कोकणी भाग हा खूप पाऊस पडणारा परंतु जमिनीच्या दृष्टीनें कमी सकस भाग आहे मधल्या भागाचे पावसाच्या दृष्टीनें दोन भाग पडतात—पश्चिमेकडचा आणि पूर्वेकडचा. हे दोन दक्षिणोत्तर पट्टेच पडले आहेत. यापैकी पश्चिमेकडील नाशिक ते कोल्हापूर या पट्ट्यात २० इंचाच्यावर पाऊस पडतो. आणि त्यामुळें हा भाग चांगला पिकाऊ आहे. परंतु याला लागून पूर्वेकडचा जत ते येवला-मालेगाव या टापूत पावसाचें प्रमाण नेहमी अनिश्चित आणि कमी असतें. त्यामुळें जमीन चांगल्या प्रतीची असून सुद्धा पिकाची अनिश्चितता असते. धुळे, जळगांव आणि विदर्भ-नागपूर या भागांत जमिनी उत्तम आहेत. त्याचप्रमाणे पाऊसहि बहुधा योग्य प्रमाणांत पडतो. मराठवाड्याचा कांही भाग सोडला तर हीच स्थिति तेथेंहि आहे. हे दोनहि प्रदेश जमिनीच्या दृष्टीनें संपन्न आहेत.

सबंध महाराष्ट्रांत जमीन-धारणेचे स्वरूप रयतवारी पद्धतीचे आहे असे मानले जाते. परंतु मराठवाडा-विदर्भ हे भाग ऐतिहासिक काळापासून

सस्थानी मुलुखात जमा झालेले होते तसेच पश्चिम महाराष्ट्रातहि काही टापू सस्थानी सरकारच्या ताब्यात होता त्यामुळे सस्थानी सरजामशाही पद्धति येथे अमलात होती बगाल बिहारमध्ये जसे सरकार आणि रयत याच्यामध्ये जमीनदार होते तसे विदर्भात मालगुजार होते नुकतीच येथील जमीनदारी व मालगुजार पद्धति कायद्यानें नष्ट करण्यात आली आहे परतु जमिनी रयताच्या ताब्यात देण्याचे काम आतापर्यंत अमलात आलेलें नव्हते. मुंबईराज्यात आल्यापासून तथाकथित मालकाचे व कसणाऱ्या कुळाचे सबध कायदेशीर करण्याच्या दृष्टीनें व कुळाचे हक्क सरक्षित करण्याच्या दृष्टीनें कूळकायदे येथें लागू करण्यात आले आहेत

पूर्वीच्या पश्चिम महाराष्ट्रात १९५१ च्या खानेसुमारीप्रमाणे शेती-व्यवसायात गुतलेल्या एकूण १ कोटी १२ लाख लोकसख्येपैकी ७६ लाख ४४ हजार म्हणजे ६८ टक्के लोक जमिनीचे मालक-शेतकरी (Peasant-Proprietors) आहेत, १६ लक्ष १२ हजार म्हणजे १५ टक्के स्वत मालक नाहीत पण कुळें म्हणून कसणारे आहेत, १५ लक्ष ४९ हजार म्हणजे १४ टक्के लोक निव्वळ शेतमजूर आहेत.

या ६८ टक्के मालक शेतकरी वर्गाची खालील प्रमाणे विभागणी आहे :

वर्ग	खातेदार सख्या	त्याचेकडील एकूण क्षेत्र (एकरात)
५ एकरापर्यंत	८,७६०००	२२,६१०००
५ ते १५ एकरापर्यंत	४,६६०००	४१,६१०००
१५ ते २५ एकरापर्यंत	१,८८०००	३६,६२०००
२५ ते १०० एकरापर्यंत	१,४१०००	५३,७८०००
१०० एकरावर	१००००	१७,७८०००

वरील तक्त्यावरून दिसून येते की या विभागात शभर एकराहून जास्त जमिनीचे धनी १० हजार आहेत आणि त्याच्याकडे सुमारे १७ लाख एकर जमीन आहे, तर स्वत चा ५ एकरसुद्धा जमीन नसलेले खातेदार सुमारे ८¾ लक्ष आहेत आणि त्याची एकूण जमीन २२ लाखावर

पडते. म्हणजे शेंकडा १० टक्के खातेदार ४४ टक्के जमिनीचे मालक आणि शेकडा ९० टक्के खातेदार उरलेल्या ५६ टक्के जमिनीचे मालक आहेत. तेव्हा ५ एकराखालचे ८३ लक्ष गरीब जमीन-मालक, १६ लक्ष ६५ हजार मालक नसलेली शेतकरी-कुळें आणि १५ लक्ष ४९ हजार शेतमजूर, म्हणजे एकूण शेती व्यवसायात गुतलेल्या लोकसख्येतील ३७ टक्के लोकाना एक्तर जमीनच नाही किंवा असली तर अगदी थोडी आहे. आणि इकडे ३ लक्ष २ हजार म्हणजे ३ टक्के जे गैरहजर मालक होते त्याच्याच ताब्यात ३० टक्के जमीन होती, परन्तु १९५७ च्या कूळकायद्यानें गैरहजर मालकी कमी करण्याचा जो प्रयत्न केला त्यातून काही थोडी कुळें मालक झाली असावीत. मागें लिहिल्याप्रमाणे या कायद्यातील 'जातीनें कसणे' या शर्तेचा फायदा घेऊन किती लोकानी जमीन कुळाला घेऊ दिली असेल ते कळणे कठिण आहे, म्हणजे कूळ-कायद्यानतर सुद्धा कूळवर्गामधील काही भाग तरीच भूमिहीनामधील सर्व लोक हे अजूनहि जमिनीविना बेकार आहेत.

अखिल महाराष्ट्रातील विषमतेचे चित्रहि यापेक्षा फारसे वेगळें नाही. महाराष्ट्रातल्या एकूण लोकसख्येपैकी ६३.९८ टक्के लोक शेतीवर अवलबून आहेत. याच्यापैकी १४ ७९ टक्के लोक भूमिहीन शेतमजूर आहेत, म्हणजे त्याच्याजवळ स्वत ची जमीन अजीबात नाही. आणखी ७.५९ टक्के लोक असे आहेत की ज्याच्याजवळ स्वत.ची जमीन नाममात्रच आहे, त्याची उपजीविका मुख्यत शेतमजुरीवरच होते. राहिलेल्या ४१.६० टक्के जमीनमालकापैकी २.०२ टक्के जमीन-मालक स्वतः न कसणारे आहेत आणि त्याच्याकडेच एकूण जमिनीचा सुमारे पाचवा हिस्सा आहे. खालील तक्त्यावरून महाराष्ट्राच्या निरनिराळ्या विभागातील विषमतेचे स्वरूप अधिक लक्षात येईल:

(आकडे शेकडेवारीत)

एकर क्षेत्र	पश्चिम महाराष्ट्र		मराठवाडा		विदर्भ		अखिल महाराष्ट्र	
	खातेदार	जमीन	खातेदार	जमीन	खातेदार	जमीन	खातेदार	जमीन
०–५	४६.१२	११.८०	१८.२६	२.६०	५४.८४	१२.११	४४.००	७ ५०
५–१५	३१.४१	३०.५५	३७ २२	१७.८०	२८.९३	२५ ८७	३१.६०	३५.००
१५–६०	२०.९६	३७.७३	४४.५२	७९.६०	१४.०७	३८.७१	२२.७०	४२.७०
६०' र	१ ५१	१९ ८२			२.१६	३१.५२	१.७०	१४.८०

: ११ :

महाराष्ट्राचें हृदय-दर्शन

महाराष्ट्रातील जमीन-धारणाविषयीची विषमता पुष्कळांना माहीत नसते म्हणून येथें जमिनीचे फेरवाटप करण्याची फारशी गरज नाही असे ते मानतात. मागील प्रकरणातील आकड्यावरून हा गैरसमज दूर होईल. परन्तु भूदानाच्या मार्गानें म्हणजे विचार-परिवर्तन करून येथील विषमता कमी करणे शक्य होईल का असाहि संशय लोकांच्या मनात असतो विनोबाजींची महाराष्ट्रात पदयात्रा १९५८ साली चालू असताना सांगली येथें तेथील एक न्यायाधीश विनोबाजींना भेटायला आले होते. त्यांनी विनोबाजींना सांगितले की या जिल्ह्यात होणाऱ्या दिवाणी व फौजदारी खटल्यापैकी जमीन-प्रकरणावरून होणाऱ्या खटल्याचे प्रमाण शे.९० टक्के आहे तीच, किंबहुना त्यापेक्षा वाईट परिस्थिति रत्नागिरी जिल्ह्याची आहे कमीजास्त प्रमाणात सर्व महाराष्ट्रात हीच स्थिति आहे इतर प्रान्ताच्या मानानें राजकीय व सामाजिक जागृति या प्रदेशात मोठ्या प्रमाणात आहे, लोकांचा स्वभाव तीव्र आहे, त्यामुळें भूदानाच्या मार्गानें जमीन भूमिहीनामध्ये वाटून देणे येथें अवघड आहे असे वाटले तर आश्चर्य नाही. परन्तु अनुभव मात्र वेगळा आहे इतर प्रांतातील अनुभवाइतकाच तो उद्बोधक आहे. आणि खुद्द विनोबाजींची पदयात्रा या भागात हा प्रयोग सुरू झाल्यानंतर फार उशीरा झाली हे लक्षात घेतले तर आलेले अनुभव कित्येक वेळा चकित करणारे आहेत असे वाटेल येथें केवळ भूदानेंच होऊन राहिली नाहीत तर ग्रामपरिवार आणि ग्रामदानें करण्यापर्यंत भूदानाच्या विचार-प्रक्रियेची मजल गेली आहे

महाराष्ट्रात कोकणभागात असलेली खोतीपद्धति आणि विदर्भ भागातील मालगुजारी पद्धति भूदान-यज्ञाचे काम सुरू होण्यापूर्वीच नष्ट करण्यात आली होती पण खोत आणि मालगुजार मंडळी असंतुष्ट होती. याच रीतीनें देशभागातील निरनिराळ्या प्रकारची इनामी, मिराशी हक्काची

आणि जहागिरीची वतनेंहि कायद्यानें संपुष्टात आणलेली होती आणि म्हणून तोहि वर्ग असंतुष्ट होता महाराष्ट्रात असा एक नवीन बागायतदाराचा वर्ग निर्माण झाला आहे की ज्याचे हाती जमिनीची मोठमोठी क्षेत्रें एकत्र झाली आहेत हा वर्ग अल्पसंख्य असला तरी प्रभावी आहे. आणि कालव्याच्या पाण्याच्या सोयीमुळे त्यांच्या ताब्यातील जमिनीची किंमत अनेक पटीनी वाढली आहे

या सर्वांच्याकडून भूमिहीनाना त्यांच्या जन्मसिद्ध हक्काची प्राप्ति कशी व्हायची? या सर्वांनी संघटितपणे आपल्या मालमत्तेचे संरक्षण करण्याचा सर्व बाजूनी प्रय न चालविला होता आणि आजहि तो चालू आहे अशा परिस्थितीत भूमिहीनाचा दखल कोण घेणार? परन्तु महाराष्ट्रात भूदानाची चळवळ सुरू झाली, वाढली आणि तिचा स्पर्श याहि वर्गातल्या लोकाना झाला असंतुष्ट, संतापलेले, लोकशाहीच्या सरकारावर नाराज असलेले असे हे लोक असून सुद्धा त्यांच्याकडून भूमिहीनाकरिता भूदानयज्ञात खुपीने दानें मिळाली आहेत.

पश्चिम महाराष्ट्रातील संस्थानांपैकी ज्या ३-४ संस्थानिकाना भूदानाचे कार्यकर्ते भेटू शकले त्यानी आपल्या जमिनीचा काहीना काही हिस्सा त्या यज्ञात दिला आहे. फल्टणचे राजेसाहेब श्री. मालोजीराव नाईक निंबाळकर यानी आपल्या जमिनीचा $\frac{1}{8}$ हिस्सा-म्हणजे १०० एकर जमीन-दान दिली आहे. ती देताना त्यानीं उद्‌गार काढले होते की, "मजजवळ ८००० एकर जमीन आहे, पण मला ती ओळखताहि येत नाही. एवढी मोठी जमीन जी स्वत ला उरकत नाही ती मी ताब्यात का ठेवावी? मी हेंच साऱ्या जमीनदाराना हाक मारून सांगत आहे, थोडया जमिनीचा मालक आपली जमीन जितकी उत्कृष्ट ठेवतो तितकी पुष्कळ जमिनीचे मालक ठेवू शकत नाहीत यत्रानी जमीन कसू म्हणाल तर त्यानें आपलीच माणसें बेकार होतात. शेताची मशागत जनावरांच्या मदतीनें नव्हे तर माणसाच्या हातानीं खोदूनहि करावी असे मी म्हणन."

सांवतवाडीवर राजेसाहेबानी २०० एकराच्यावर व जव्हारच्या राजानी १०० एकर जमीन दानात दिली.

रत्नागिरी जिल्ह्यात जी एकूण जमीन मिळाली त्यांत खोताच्याकडील जमीन काही कमी प्रमाणात नाही. तीच स्थिति कुलाबा जिल्ह्यातील आहे. या जिल्ह्याच्या कर्जत तालुक्यातील किकवी या गावची एक वाडी आहे. तेथें ठाकूर लोक राहतात. त्या वाडीची सर्व जमीन श्री. तात्यासाहेब सुगवेकर, या एका जमीनदाराच्या मालकीची होती. भूदानाचा संदेश त्यांच्या कानावर आला, त्यांनी तो पूर्ण समजून घेतला, त्यावर बरेच दिवस विचार केला, मोह सोडण्याची मनानें हळू हळू तयारी केली आणि एका रात्री निश्चय करून दुसऱ्या दिवशी सकाळीं त्यांनी साऱ्या वाडीचे दान करून टाकले या वाडीची जमीन बरीचशी वरकस असून काही भातपिकी आहे. श्री तात्यासाहेब सुगवेकर हे कुलाबा जिल्हा खातेदार संघाचे अध्यक्ष होते त्यांच्या चुलत्यानीहि त्याच वेळी ११ एकर भातपिकी जमिनीचे दान जाहीर केले

त्याचप्रमाणे, पनवेल तालुक्यातील कुडेवहाळ या गावची ६६० एकर जमीन श्री लक्ष्मण वामन आपटे यांची होती भूदान कार्यकर्त्यांनी त्यांना विनंति करताच त्यांनी सर्वच्या सर्व जमीन दान करून टाकली. पोलादपुर पेटयातील बोरवाडीच्या आपल्या २५८ एकर जमिनीचे श्री रघुनाथ अताजी पटवर्धन यांनी दान करून टाकले आहे

वर उल्लेखिलेल्या बहुतेक सर्व जमिनीचें वाटपहि करण्यात आले आहे.

सांगली जिल्ह्यात शिराळे पेट्यात तेथील देशपांडे इनामदार घराण्यातील मंडळीनी ४०० एकरावर जमीन भूदानात दिली आहे नाशिक जिल्ह्याच्या बागलाण आणि कळवण ताळुक्यातील एक जहागिरदार मुल्हेरचे देशमुख यांनी भूदान केले आहे त्याचप्रमाणे श्री दसुबापु या भिल्ल जहागिरदाराने आपल्या जमिनीचा १० वा हिस्सा भूदानात दिला आहे. तात्पर्य, ज्या वतनदार किंवा पूर्वीच्या हक्कदार लोकाना भूदान कार्यकर्ते भेटू शकले त्याच्यापैकी बहुतेकानी हा विचार पटल्याची खूण म्हणून दान दिलेले आहे. बागाईतदारापैकी ज्या मंडळीकडे भूदान-कार्यकर्ते जमीन मागायला गेले त्याच्याकडून दानात जमिनी मिळाल्या आहेत अर्थात् फार मोठ्या बागाईतदाराकडून अजून मिळाल्या नाहीत, कारण तसा प्रयत्नच झाला

नाही. बारामती, इंदापुर, माळशिरस, कोपरगांव, श्रीरामपुर या तालुक्यात वरील वर्गाकडून भूदान झालेले आहे.

महाराष्ट्रात मालक-शेतकरी वर्ग (Peasant-proprietors) ६८ टक्के आहेत. अर्थात् शेती करणारा हा वर्ग सामान्य आहे आणि या सामान्य वर्गाकडूनच महाराष्ट्रातले मोठें भूमिदान झालेले आहे असे दिसून येते. (जिल्हावार भूमिप्राप्तीचा तक्ता पृष्ठ ११० वर पहा) भूदान यज्ञाच्या आंदोलनात जो अनुभव आला आहे तो महाराष्ट्राचे मानस यथार्थपणे दर्शवू शकेल असे म्हणण्यास हरकत नाही. यातील अगदी निवडक अनुभव पुढें दिले आहेत :

महाराष्ट्रांतील अनुभव

कासोदें (जळगाव जिल्हा) या गावी विमण धोडू पाटील नावाचे एक अल्प शिक्षित शेतकरी राहतात शेती हेच त्याचे निर्वाहाचे साधन. घरचा उद्योग सांभाळून आपल्या हातून होईल तेवढी सेवा ते करीत असतात. भूदानाची पदयात्रा त्यांच्या गावी गेली असता त्या गृहस्थानें आपल्या १५ एकर २२ गुंठे जमिनीपैकी फक्त १ एकर जमीन स्वत साठी ठेवून घेऊन बाकीची सर्व जमीन भूदान-यज्ञात दिली दानाचा हा विचार क्षणिक भावनेतून निर्माण झाला नाही. अगदी विचारपूर्वक त्यांनी हा निर्णय घेतला होता. गावच्या लोकांनी एवढ्यावर त्यांचा निर्वाह होणार नाही म्हणून त्यांना समजावून सांगितले असता ते म्हणाले, "या देशात माणशी सरासरी ¾ एकर जमीन वाटयास येते म्हणतात. या एका एकरामधून माझ्या कुटुंबाच्या पोटाला पुरेल एवढें मी पाडू शकेन असा मला भरवसा वाटतो."

ठाणें जिल्हांत कर्जत तालुक्याच्या भागांत सह्याद्रीच्या पायथ्याशीं मेचकरवाडी आहे भूदानाचा विचार सांगत कार्यकर्ते त्या गावी गेले. प्रचाराची सभा चालू असतां एक गृहस्थ उठून घरात गेले. त्यांचा मुलगा हि सभेत बसला होता. त्यालाहि त्यानीं घरांत बोलावून घेतलें थोड्यावेळात हे मेचकर बापलेक बाहेर आले आणि त्यांनीं कार्यकर्त्यांच्या हातीं जमिनीचें खरेदीखत दिले आणि म्हटले, "या खरेदीखतांत असेल ती सर्व जमीन मी या मलाच्या संमतीनें दान करीत आहें."

त्या कागदांत ३२ एकर २ गुंठे जमीन होती.

पण यापेक्षा हृदयस्पर्शी दान एका ठाकूर जातीच्या बाईचे आहे. ठाकूर जात ही आदिवासी जमात आहे. कशेळे या कर्जत तालुक्यातील गावी सभा झाली तेव्हा सभेला बाई ही एकच आली होती. तिच्या अंगावर लज्जा रक्षण करण्याएवढेहि धडूत नव्हते. दोन मैलावर किकवी गाव आहे. तियली ही कुशी ठाकुरीण. आदल्या दिवशी किकवीला भूदानाची सभा झाली होती पण त्यावेळी ही ठाकुरीण जगलात कामाला गेली होती. घरी आल्यावर तिला शेजाऱ्याकडून गोरगरिबाना जमीन वाटण्यासाठी मागताहेत असे काहीतरी कळले असावे. म्हणून ती कशेळीच्या सभेला मुद्दाम आली होती. जमीन सर्वांची आई आहे आणि ती सगळ्याना मिळाली पाहिजे एवढें तिला चांगले समजले. पण तिच्या जवळ द्यायला तिची स्वत.ची जमीनच नव्हती म्हणून तिला वाईट वाटत असलेले दिसले. कार्यकर्त्यांशी तिचे बोलणे झाले. त्यात असे कळलें की ४-५ एकर जमीन ती कूळ म्हणून दुसऱ्याची कसत होती. स्वतः ती विधवा आहे आणि तिला मुले बाळेंहि आहेत. आपल्यासारख्या इतर गरिबानरिता आपणहि काही द्यावे ही तिची तीव्र इच्छा पाहून कार्यकर्त्याने तिला सांगितले, की तू कसतेस त्यातल्याच एक एकराच्या कसणुकीच्या हक्काचे दान कर. तिला ते पटलें आणि कूळकायद्यानें मिळालेल्या १ एकराच्या कसण्याचा हक्क दुसऱ्या भूमिहीनाकरिता या कुशी ठाकुरणीने सोडला !

कोल्हापुर जिल्ह्यात दत्तवाड गावी राष्ट्र-सेवादलाच्या पथकाचा मुक्काम होता. पथक गावात आले की मोठमोठी श्रीमंत व जमीनदार मडळी परगावी व रानात जात हा अनुभव असे. दत्तवाड गाव त्याला अपवाद नव्हते. गावात यापूर्वी अल्पसे भूदान मिळाले होते. पथक-सैनिकानी प्रचार केला. प्रमुख मडळीशी चर्चा झाली. दान किती मिळणार हे कोणालाच सांगता येईना. सभा भरली आणि सभेला रग भरला. वातावरण तयार होऊ लागले आणि आश्चर्य हे की ४१ लोकानी चुरशीनें दानें दिली.

दत्तवाड या गावी कोळ्याची वस्ती आहे. ही मडळी जमिनीच्या कसवटीकडे दुर्लक्ष करून इतर व्यवसाय करतात. त्यामुळें त्याना जमिनी-

भरून हुसकून लावून ती दुसऱ्याना कसायला देण्याचे घाटत होतें. त्यातील एकानें पथकाच्या लोकाना विचारले, "गरीबावर होणारा हा अन्याय थाबेल का ?" ती जमीन कोळ्यांकडून ज्याना कसायला मिळणार त्याना पथक-कार्यकर्ते भेटले. उभयताची गाऱ्हाणी ऐकून घेण्यात आली. पाटील, कोळी, जमीनमालक, ग्रामस्थ पुढारी सारे एकत्र जमले. भूदान-विचार सर्वांना समजावून सागण्यात आला. कोळी मडळीनी व्यसनें सोडून जमीन कसण्याचे कबूल केले व ज्याच्याकडे जमीन जाणार होती त्यानी ती न घेता कोळ्यांकडेच ठेवण्याचे कबूल केले. ती सर्व मडळी समाधानानें परतली. त्यामुळें गावात फूट पडण्याची भीति होती ती दूर झाली. ज्यानी ही तयार केली त्यानीहि आपली एक एकर जमीन भूदानाला दिली.

चिकुर्डे हे सागली जिल्ह्यातील गाव. भूदान-पथकाचा मुक्काम या गावी होता. पथकातील एक सैनिक श्री. पी. बी. पाटील हे या गावचे रहिवासी. सभा ठरली. प्रचार फेरीहि झाली. पण रात्री ऐनवेळी आभाळ भरून आलें. सभा होणार नाही असे वाटू लागलें. काय होईल ते होवो पण सभा घेण्याचे ठरलें. स्वतः पी. बी. पाटील सभेत बोलले आणि प्रथम त्यांच्या वडिलानी ⅙ हिस्सा जमीन जाहीर केली. आणि मग एका-मागून एक ३२ लोकांनी आपापला सहावा हिस्सा जाहीर केला. गावात ¾ जमीन मोजक्या मडळीच्या हाती आहे. पण गरीब ग्रामस्थानीच दाने दिली. इतर दानेंहि मिळाली. सभा सपताच पाऊस जोराने आला आणि आश्चर्य हें की पावसात भिजत येवून हरिजनानी दानें दिली. ५० हरिजनानी ⅙ हिस्सा देण्याचे जाहीर केलें !

मुर्डशिगी (कोल्हापुर जिल्हा) या गावात सभा चालू होती. बापू दौलू जाधव उभा राहिला आणि म्हणाला, "माझी ६ गुठे जमीन लिवा" लोक आश्चर्याने पाहू लागले. दुसरा एक मोठा जमीनवाला उठला आणि म्हणाला "ह्या जाधवाने जमीन दान दिली. मला राहवत नाहीं. ज्याची स्वत:ची फक्त ६ गुठेंच जमीन आहे तो आपली सर्व जमीन या कामा-साठी देतो तर मलाहि काही देता येईलच. पण दोन एकर ही जमीन देण्याची मला जी इच्छा झाली ती या बापूमुळें. ह्या गरीब माणसाला

जर माझी ही १ एकर उत्तम जमीन देणार असाल तर माझें दानपत्र लिहून घ्या" ही शर्त कोण नाही स्वीकारणार ?

हा कोल्हापुर जिल्ह्यातीलच अनुभव आहे. एका गावी भूदानाची रात्री सभा झाली आणि दुसरे दिवशी कार्यकर्ते गावात काही लोकांना भेटून जमीन मागण्यासाठी फिरले. भूदान समजावून सागण्याकरिता घेतलेल्या सभेमुळें दोन परिणाम होत एक, विचार सर्वांना समजून येई, आणि दुसरा, तो समजल्यामुळेंच काही जमीनमालक कार्यकर्त्यांपासून दूर पळत. या गावींहि तसाच अनुभव आला एका जमीन-मालकाने टाळले, दुसऱ्यानें घरच्या मंडळींचा विचार घेतो म्हणून सांगितले. तिसऱ्यानें 'विचाराला मदत द्या' म्हटलें मात्र कोणी 'नाही' म्हटलें नाहीं. कार्यकर्ते स्थानिक माणसाबरोबर एका चौथ्या घरी गेले ते एका मुसलमान बाईचें घर होते. तिनें रात्रीच्या सभेला येण्याची आणि स्वतःकाही जमीन देण्याची इच्छा त्या स्थानिक माणसाजवळ बोलून दाखविली होती. म्हणून कार्यकर्त्यांना त्यानें तेथें नेले होतें ती बाई आजारी होती. दारिद्र्याची सारी चिह्नें तिच्या घरात दिसत होती ती जमीन देणार आहे काय याची चौकशी करता, तिच्या नवऱ्यानें मिळविलेल्या १३ एकर माळरानाच्या जमिनीतली काही जमीन तिला गरीबासाठीं द्यायची आहे, असे कळलें. तिचा नवरा मरून सहा वर्षें झाली होती.

त्या जमिनीत मूगमूग बाजरी अशी पिकें होतात असें तिनें सांगितलें.

कार्यकर्ता म्हणाला 'तुमच्या पोरावाळाच्या पोटाला पुरायला नको का ?' तेव्हा ती उद्‌गारली "खूप भार, पर माझी जशी पोरं तशी येजाऱ्याची बी हाइत हातानं उचलून दोन पायल्या दोंघा धाव्या म्हटलं तर होत नाही, जिमीनच दिली तर हयरान बी सातील तरी !"

गरीबाल्यान गरीबाचा त्रास कळवळा येतो याची उदाहरणें या आंदोलनाच्या इतिहासांत वरील प्रमाणें अनेक पाहायला मिळतात. पण एक वेगळ्याच प्रकारचें उदाहरण असें अनुभवास आलें की ज्यात मालकाचे आणि मुळाचे संबंध मुळापासून बदलले. ती हकीकत अशी :

रत्नागिरी जिल्ह्यातल्या देवगड तालुक्यातील दाभोळ गावी श्री. नाना बर्वे याची जमीन आहे ती त्यानी सगळी कुळाना लावली होती. श्री. नाना बर्वे यानी गेली कित्येक वर्षे आपल्या शेतकरी बाधवाची सेवा करण्यासाठी गावातच एक 'सुकृताश्रम' काढला आहे. या आश्रमाच्या कामात शेतीहि समाविष्ट करून ते आपली काही जमीन स्वत कसू लागले. तेव्हा कुळाना वाटले ही काय ब्याद आली. एक प्रतिस्पर्धी या दृष्टीनें कुळें त्याच्याकडे पाहू लागली त्याचें हित व्हावे म्हणून नानानी सुरू केलेल्या कामावरसुद्धा त्याचा विश्वास बसेना परतु भूदानाची चळवळ सुरू झाली आणि नानानी आपल्या जमिनीचा ६ वा हिस्सा कुळाना देऊन टाकला त्या दान-कर्मानें मात्र कुळाना मालकाविषयी वाटणारा सशय कमी झाला. 'बामण आपल्या हिताचा विचार करणारा आहे' हें त्याना पटू लागले. आता न बोलविता माणसे नानाच्या शेतीच्या कामाला मदत करू लागली. कुपणाच्या कामाला पूर्वी ५ रुपये खर्च होत होते त्याऐवजी आता ३ रुपये लागू लागले. असे कसे झाले असे विचारतां शेतकरी म्हणाले, "पूर्वी आम्ही नुसते मजूर म्हणून तुमच्याशी वागत होतो, आता तसे वाटत नाही."

एके वर्षी त्यानी नानाना सागितले. "तुमच्या शेतावर आम्ही आता मजूर म्हणून कामाला येणार नाही."

नानानी विचारले, "का रे बाबानों ?"

ते म्हणाले, "आता आम्ही तुमचे मजूर नाही तुमचेच आहोत. भात कापून खळचावर आणून टाकू, मळू आणि तुम्ही जें द्याल ते प्रसाद म्हणून घेऊ."

'देण्यानें काही नुकसान तर होत नाहीच, उलट प्रेमलाभाबरोबर क्षेमलाभहि होतो आणि गेलेल्या जमिनीच्या तुकड्याचे नुकसान सुद्धा या दोन लाभानीं भरून निघते' असाच नाना आपला अनुभव सांगतात. 'समभावाचे वातावरण पसरताच चोरी कमी झाली हा त्याचाच परिणाम आहे' असे नानानीं सागितलें.

आजच्या महाराष्ट्राच्या विदर्भ आणि नागपूर भागातहि भूदानाच्या प्राप्तीचा प्रयोग मोठ्या प्रमाणावर झाला. विदर्भामध्यें निझामशाही राजवट असल्यामुळें जमीनदार, जहागीरदार आणि इजारदार हे जमिनीचे राजे होऊन बसले होते. नागपूर-विभागात मालगुजार पद्धति म्हणजे एक प्रकारे जमिनदारीची अधिक सावकारशाहीची दुसरी आवृत्ति होती. परंतु या दोन्ही विभागातील दानप्राप्तीचे अनुभव उत्तेजक आहेत. कार्यकर्ते लहान असोत, मोठे असोत, मालगुजाराकडे किंवा वतनदाराकडे गेले असता आणि योग्य रीतीनें विचार त्याना समजावून सांगितला असता त्याना विन्मुख जावे लागले नाही अशा अनेक अनुभवापैकी नमुन्यादाखल काही पुढें दिले आहेत.

यवतमाळ जिल्ह्यात पाढरकवडे तालुक्यातील पाटणबोरी गावची गोष्ट आहे. केशवराव देशपांडे याचेकडे श्री. तुकडोजी महाराज भूदान-कार्यकर्त्यांसह मुक्कामाला थांबले होते. केशवरावानी सहाव्या हिश्शाचें ४०० एकराचें दानपत्र करून दिले होते. त्याच गावात केशवरावाचे धाकटे बंधु राहात असत. भावाभावाचे एकमेकाशी पटत नव्हते. त्याच्याकडेहि जमीन मागितली पाहिजे म्हणून तुकडोजी महाराज कार्यकर्त्यांसह त्याच्या घरी गेले दुपारी १२ वाजण्याची ती वेळ होती. त्याच्या घरी गेल्यावर घरच्या लोकानी केशवरावाच्या बंधूना तुकडोजी महाराज आल्याची वर्दी दिली. परंतु ते त्यावेळी पूजेला बसलेले होते. म्हणून त्यानी निरोप पाठविला की "मी आता भेटू शकणार नाही, नंतर भेटेन." सर्वजण परत केशवरावाकडे आले. केशवराव व गावचे म्हणू लागले, "पहा, असा हा उर्मट मनुष्य आहे. साधे भेटायला देखील तयार नाही हा मनुष्य कसला भेटणार आणि दान देणार?"

दुपारी चारची वेळ होती. सारे कार्यकर्ते त्या गावातून निघण्याच्या तयारीत होते. इतक्यात ते केशवरावाचे बंधु, बरोबर दोन माणसाच्या डोक्यावर कागदाचा गठ्ठा घेऊन येत असल्याचे दिसले. महाराजाच्या जवळ येऊन त्यानी प्रश्न केला, "थोरल्या बंधूनी किती जमीन दिली आहे?" भूदान कार्यकर्त्यांनी माहिती दिली. त्यावर ते म्हणाले, "माझें ३११ एकराचें

दानपत्र करा. या माझ्या जमिनीच्या माहितीच्या वह्या आहेत. त्यातून तुम्हांला सर्व माहिती देतो." त्यानी सर्वे नबर इ माहिती देऊन दानपत्र करून दिल्यावर ते गृहस्थ घरी जाण्यास निघाले. जातेवेळी त्यानी एक पाकीट कार्यकर्त्यांच्या समोर ठेवले व ते निघून गेले कार्यकर्त्यांनी ते पाकीट उघडून पाहिले तो त्यात ५०० रुपयाची रक्कम साधनदानासाठी त्यानी दिलेली आढळली. त्यानी दिलेल्या जमिनीसबधी केशवरावाना आणि गाववाल्याना शका होती दानपत्रात नमूद केलेल्या सर्वेनबरावरून केशवरावानी त्या जमिनीची स्थिति आपल्या कागदपत्राच्या आधारे पाहून घेताना आढळून आलें की त्यानी जें ३९९ एकराचे दान दिलें होते ती उत्तमातली उत्तम जमीन आहे!

आणखी एक घटना.

श्री मामासाहेब जळके हे यवतमाळ जिल्ह्यातीलच स्वतः जमीनदार असणारे व एका अज्ञान जमीनदाराच्या मालमत्तेची वहिवाट पाहणारे कारभारी होते त्याच्याकडून भूदान मिळविण्यासाठी कार्यकर्त्यांचा मुक्काम त्याचेकडे झाला. मामानी काही आडेवेढे न घेता ६०० एकराचें दान लगेच लिहून दिले परतु तेवढ्यानें त्याच्याकडील अपेक्षित हिस्सा पुरा होत नव्हता. मामा अधिक विचार करण्यासाठी घरात गेले थोड्या वेळानें बाहेर येऊन त्यानी सागितले "माझ्याकडील ६०० एकर जमीन दिली आहे ती घ्या आणि मी ज्या जमीनदाराची व्यवस्था पाहात आहे त्याची ५०० एकर जमीन दान देत आहें अशी ११०० एकराची दानपत्रें स्वीकारा" त्यानी पुढें सागितले, "दोन दिवसानी तुमचा मुक्काम जेथें असेल तेथें दोन हजार एकर जमीन भोवतालच्या जमीनदाराकडून मिळवून तुम्हाला आणून देतो." मामानी आपल्या शब्दाप्रमाणे दोन दिवसानतर ठरलेल्या ठिकाणीं भूदान-कार्यकर्त्यांजवळ २२०० एकराची दानपत्रें आणून दिलीं.

किसनसिंग नावाच्या एका लहान जमीनदाराकडे भूदानाच्या दौऱ्यात कार्यकर्ते गेले असता किसनसिंग यानीं त्यांना पाहताच कोरें दानपत्र घेऊन त्यावर पन्नास एकर दान लिहून दिलें. कार्यकर्त्यांना आश्चर्य वाटले कांहीं

न ऐकून घेताच दान आपण कसे दिलेंत असे विचारता ते म्हणाले, "मी शहरात कांही दिवसापूर्वी माझ्या एका नातेवाईकाकडे गेलो होतो. तेथें 'सर्वोदय' मासिक पत्रिका सहजपणे हाती आली पत्रिका वाचल्यानतर मला भूदान-विचाराची कल्पना आली. त्याचवेळी मनोमन दान देण्याचे ठरवून टाकलें होतें."

भूदान-आंदोलनाच्या घडत गेलेल्या इतिहासाचे वाचन करीत असताना नाही जी नमुन्याची उदाहरणे आढळली ती येथें नमूद केली आहेत. महाराष्ट्रात एकूण जो १३ लाख एकर जमीन भूदानात मिळाली आहे ती मिळत असताना वेगवेगळ्या थरातल्या वेगवेगळ्या लोकाकडून ही दानें प्राप्त झाली आहेत त्याच्या मागच्या मानसिक प्रक्रियेची कल्पना एवढ्या उदाहरणावरून येण्याजोगी आहे असे समजण्यास हरकत नाही. ही दानें मिळविण्याचे काम स्त्रियानी केलें आहे, मुलानी केलें आहे कित्येक ठिकाणी शाळातल्या आणि कॉलेजातल्या मुलानी आणि मुलीनी शिक्षकाच्या मदतीनें शहरातून आणि खेडयापाडयातून विचार-प्रचाराचें आणि त्याचा परिणाम म्हणून भूमि-प्राप्तीचे काम मोठया हौसेने केले आहे राष्ट्र-सेवादलाच्या भूदान-पथकाने जवळ-जवळ १ वर्षभर महाराष्ट्रात पदयात्रा चालविली आणि अनेक दानें मिळविली कस्तुरबा निधीच्या मुली काही भागात हिंडल्या, त्यानीहि विचार-परिवर्तनाचें हें कार्य केले आणि विचार-परिवर्तनाला थोरामोठयाची गरज आहे असे नाही हे त्याच्या कामातून सिद्ध होऊं शकले. हरिजन-सेवक-संघाच्या सेवकानीहि दानें मिळविली. राजकीय पक्षातल्या काँग्रेसच्या आणि प्रजासमाजवादी पक्षाच्या सर्वसामान्य कार्यकर्त्यांनी कित्येक वेळा दौरे काढले, पदयात्रा केल्या आणि हा विचार पटवून देण्याचा आणि दानें मिळविण्याचा प्रयत्न केला जमीन मागताना जमिनी ज्याना दिल्या जातील त्याना साधनें सुद्धा द्यावी लागतील हे जाणून कित्येक महिला-संघटनानी व इतरानी साधनदानेंहि मिळविली.

भूमि-विषमतेच्या बाबतींत न्याय झाला पाहिजे हा विचार या काळाची नेमकी गरज आहे म्हणूनच भूदान-यज्ञामार्फत जमीन मिळविण्याच्या कामाला इतक्या थोडक्या काळात इतक्या थोडया साधनसामुग्री-

निशी इतके यश आलेले दिसते. या प्रयोगात जें अपयश आले असेल त्याचीहि तपासणी झाली पाहिजे. अपयश या अर्थाने की हा विचार सामाजिक दृष्टया अयोग्य आहे, यात नीति किंवा न्याय नाही असे विचार प्रत्युत्तर म्हणून जर कोणी प्रगट केले असतील आणि म्हणून जमीन दिली नसेल तर तीहि उदाहरणे लक्षात घेतली पाहिजेत. पण असे बहुधा कोठेंहि झालेले आढळत नाही. प्रचारकाना असा अनुभव आला की काही गावामध्यें आपण आलो आहो असे समजतात त्या गावचे पुढारी, मोठे जमीन-मालक गावातून बाहेर गेले. त्यानी भेटण्याचे टाळले, परन्तु याचा अर्थ एवढाच होतो की या विचाराला आणि युक्तिवादाला तोड देण्याचे आपले सामर्थ्य नसल्याचे त्यानी अप्रत्यक्षपणे मान्य केले. या विचाराच्या प्रचाराने लोकात जें वातावरण तयार होईल त्यायोगें आपल्याला जमीन द्यावीच लागेल, नाहीतर आपली अप्रतिष्ठा होईल असेच विचार या जमीन मालकाच्या मनात आले असले पाहिजेत. आणि हा तर त्या विचाराच्या भरीवपणाचा जयच म्हटला पाहिजे. फक्त मालकाची मानसिक दुर्बलता यातून प्रगट होते. याखेरीज प्रचाराचें अपयश म्हणून एकहि उदाहरण दिसून येत नाही.

विभाग २ रा

: १२ :

वांटपाची पार्श्वभूमि

जमिनीचे न्यायाला धरून फेरवाटप करण्याच्या अनेक प्रयोगांपैकी 'भूदान यज्ञ' हा एक प्रयोग आहे या दृष्टीनें त्याच्याकडे पाहून आता-पर्यंत विवेचन केले. हा प्रयोग करीत असताना भूदानपत्रें जमली खरी, परंतु शेवटी ज्या भूमिहीनाच्याकरिता हा प्रयत्न झाला त्या भूमिहीनाच्या पदरात खरोखर किती जमीन पडली यावरून त्या प्रयोगाच्या यशाचे मोज-माप करणे योग्य होईल. हा शेवटी एक प्रयोगच असल्यामुळे किती भूमिहीनाना जमीन मिळाली हा त्याचा निकष नसून मिळालेल्या जमिनी-पैकी किती भाग उपयोगात येण्यासारखा सिद्ध झाला तो त्याचा निकष धरला पाहिजे असे मला वाटते त्यावरून दात्याचे एकूण मानस-अनुकूल या प्रतिकूल-प्रदर्शित होण्यासारखें आहे. या प्रयोगात माणसाशी सबंध होता. जर दानपत्रांतून मिळालेल्या जमिनीचा बराच मोठा भाग टाकाऊ असेल, शेती करण्यालायक नसेल, तर हृदय पालटण्याचा हा प्रयोग म्हणजे आत्म-वंचना किंवा कल्पना-राज्य (utopia) ठरेल; पण उलटपक्षी, बहुताश जमीन उपजाऊ अशी आढळून आली, तर हा प्रयोग यशस्वितेच्या पदरांत घालण्याला हरकत येऊ नये.

ही दृष्टि पुढे ठेवून जमीन-वाटपाचे जें काम पश्चिम महाराष्ट्राच्या १२ जिल्ह्यात झाले त्याचा तपशीलवार वृत्तात येथे सादर केला आहे. केवळ मनाला पटवून देऊन जमिनीसारख्या मूलभूत उत्पादन-साधनाची फेरवाटणी करणे कितपत शक्य आहे या सबधीचा १९५२ते १९५७ या ६ वर्षांत भारतात आणि त्यातल्या त्यात महाराष्ट्रात झालेला

प्रयोग आकडेवार व घटनावर आपण मार्गे पाहिला पश्चिम महाराष्ट्राच्या बारा जिल्ह्यापुरते बोलायचे तर हा प्रयोग चालू असता ८००१ दात्या-कडून दानपत्रें मिळाली त्यावेळी आजच्याप्रमाणे संयुक्त महाराष्ट्र झालेला नव्हता आणि म्हणून रत्नागिरी ते जळगाव या बारा जिल्ह्यापुरतीच एक 'महाराष्ट्र प्रदेश भूदानयज्ञ समिति' या कामाकरिता श्री विनोबाजीच्या कडून नियुक्त करण्यात आली होती या समितीनें तयार केलेल्या दान-पत्राचा नमुना पुढें परिशिष्ट क्र १ मध्यें दिला आहे

प्रत्येक दात्याकडून दानपत्राच्या दोन दोन प्रती करून घेण्यात येत असत त्यापैकी एक प्रत भूदान समितीच्या कचेरीत राही व दुसरी त्या त्या जिल्ह्याच्या सरकारी महमूल अधिकाऱ्याकडे पाठविली जाई

या सर्व दानपत्रातील मिळून प्राप्त झालेल्या जमिनीचा आकडा ४१,१६३ एकर १४ गुंठे होता

भूदान-समितीची या कामी भूमिका मध्यस्थाची होती, कारण दात्या-कडून आलेली जमीन भूमिहीनाचीच मानलेली होती फक्त योग्य भूमिहीन कोण हे शोधीपर्यंत समितीकडे ती राही अशी निवड होईपर्यंत त्या जमिनीची वहिवाट मूळ दात्याकडेच राहात असे दात्यानें स्वत ला त्या जमिनीचा विश्वस्त मानून तिच्यावरचा सरकारी सारा व खर्च वजा करून जें निव्वळ उत्पन्न राहील ते भूदान समितीकडे पाठवावे अशी योजना होती प्राप्त झालेली जमीन त्या गावच्या भूमिहीनांना शक्य तेवढ्या लवकर वाटली जावी असा भूदान समितीचा प्रयत्न होता पण जमीन जशी जशी मिळत गेली तसे तसे वाटपाचे काम गुतागुतीचे आहे हें लक्षात येऊ लागले ते तडकाफडकी होणे शक्य नव्हते भूमिहीनाकरिता एकवेळ भूदानात जमीन मिळविणे सोपें, तिचे योग्य वाटप करणें हें जिकीरीचे व कष्टाचे काम आहे पदयात्रेंत जमिनीचे दान मिळे, पण एक-दोन आठवड्याच्या मुदतीत तिचे वाटप करून टाकण्यासाठी कार्यकर्त्यांचे स्वतत्र दल योजावे ही कल्पना प्रथम कोणाला आली नाही वाटपाचे काम दुय्यम समजले गेले. गावकरी या दाते पुढाकार घेऊन ते आपोआप करू दाखतील अशी अपेक्षा होती, पण तसेंहि झाले नाही त्यामुळें प्राप्त

जमिनीचा आकडा वाढत गेला व वांटप मागें राहात गेलें. जमिनीचें वाटप मागें राहिल्यामुळें किती अडचणी निर्माण होणार व भूदानाच्या कार्यात वैगुण्य येणार आहे याची आरंभी नीटशी कल्पना आली नसावी. नाहीतर चार पाच लाख एकर जमीन प्राप्त झाल्यानंतर असा सहज नियम बनवितां आला असता की पुढें प्रत्यक्ष वाटप झाल्यानंतरच दान म्हणून मिळालेली जमिनीची संख्या जाहीर करण्यात यावी. बिहारमध्यें हजारो एकर जमीन भूदानात मिळाल्यामुळें जमिनीची तत्काळ शहानिशा देखील करता आली नाही. ती जमीन कुठें आहे, कोणाच्या नावावर आहे वगैरे तपशील तपासून घेतला गेला नाही. वाटप फार मोठ्या प्रमाणात मागें पडलें व प्राप्त झालेल्या जमिनीचे आणि वाटप केलेल्या जमिनीचे प्रमाण फार विषम बनले. तो एक टीकेचाहि विषय झाला.

वाटप करण्यापूर्वी दात्याचा मालकीहक्क कायदेशीर आहे की नाही हे तपासणे, जमिनीची पाहणी करणे, गावच्या लोकांना माहिती देऊन जाहीर रीत्या वाटपाची सभा घेणे, ही कामें तत्काळ होऊं शकत नाहीत. पुष्कळदा जमिनी एकाहून अनेक गावात विखुरलेल्या असतात, एकाच गावात असल्या तरी गावापासून दूर असतात, एकूण दानाचा आकडा मोठा असला तरी जमिनी लहान लहान तुकड्यात असतात. आणि मालकाने दान दिलेले असले तरी कोठें प्रत्यक्ष कुळाचा कब्जा असतो. कुळाला स्वतःच्या मालकीची जमीन आहे का, किती आहे हे पहावे लागते. त्याला स्वतःची जमीन नसतेच असे नाही. काही कुळाची तर स्वतःची जमीन बरीच मोठी असते. त्याना समजावून द्यावें लागते. वरील सर्व गोष्टीची तपासणी, पाहणी, आणि नंतर वाटणी करण्याला दिवसच्या दिवस जाऊं शकतात.

भूदानाच्या मोहिमेत १९५९ अखेरपर्यंत महाराष्ट्रात ८००१ दानपत्रें मिळाली. इतक्या साऱ्या जमिनीची शहानिशा करणें हे पहिले काम होते. या दानपत्रातून जी जमीन भूदान-समितीकडे आली तिचे जिल्हावार आकडे पुढील प्रमाणे :

जिल्ह्याचें नांव		भूदानें		भूदान क्षेत्र एकर गुंठे
(१) पुणें	—	३१०	—	५८४-१०
(२) अहमदनगर	—	१८१	—	८१७-३५
(३) सोलापुर	—	३५२	—	१२१९-१०
(४) सातारा	—	८५८	—	३१६४-११
(५) सांगली	—	१३२	—	११७१-३१
(६) कोल्हापूर	—	४५५	—	१२६४-३७
(७) रत्नागिरी	—	९२१	—	५५९९-०७
(८) कुलाबा	—	५३२	—	३७३८-१२
(९) ठाणें	—	५०७	—	६८८७-१३
(१०) नाशिक	—	७०२	—	३५८०-२४
(११) धुळें	--	१९४३	--	८७२९-३६
(१२) जळगाव	—	११०९	—	४४०५-०८
		८००१		४११६१-१४

महाराष्ट्रात १२ जिल्ह्यातील १४६ तालुक्यापैकी १४१ तालुक्यांतून २८२५ गावात ८००१ दात्याकडून ४११६१-१४ एकर जमीन भूदान-यज्ञामध्यें मिळाली.

या १२ जिल्ह्यात सर्वात जास्त जमीन धुळें जिल्ह्यात मिळाली आहे. तेथल्या भूदान-जमिनीचें प्रमाण एकूण भूदानाशी २१% टक्के पडतें. त्याच्या खालोखाल १६.८ टक्के जमीन ठाणें जिल्ह्यात मिळाली आहे. तिसरा नंबर रत्नागिरीचा लागतो. प्राप्त झालेली जमीन वांटून देण्याच्या कामाला जरी १९५४ मध्यें सुरुवात झाली होती तरी १९५८ साल अखेरपर्यंत जितक्या वेगानें ते काम होणे अवश्य होतें तितक्या वेगानें ते होऊं शकलें नाहीं. त्या मुदतीपर्यंत साधारणतः ६-६॥ हजार एकर जमीन वाटली गेली होती. बहुतेक जिल्ह्यामधून या कामाकरिता खास कार्यकर्ता नसल्यामुळें या कामाला सुरुवातहि झाली नव्हती. जवळ जवळ ३५ हजार एकराचे काम शिल्लक पडले होते. जमिनीसबंधीच्या तक्रारी आणि अडचणी उत्पन्न

झाल्या होत्या. कारण कूळकायद्याची आणि तुकडेबंदी व तुकडेजोड कायद्याची अमलबजावणी यावेळी सरकारतर्फे सुरू झालेली होती.

१९५९ च्या एप्रिलमध्ये जमीन-वाटपाचे काम महाराष्ट्र प्रदेश भूदान-यज्ञ समितीच्या वतीने माझ्याकड सर्वस्वी सोपविण्यात आले आणि ठिकठिकाणच्या भूदान कार्यकर्त्यांनी तसेच विधायक संस्थाच्या आणि राजकीय संस्थाच्या कार्यकर्त्यांनी आपल्या सहकार्याचे मला आश्वासन दिले. एप्रिल १९५९ ते जून १९६० पर्यंत सतत १५ महिने हे काम करावे लागले एकेक जिल्हा पुरा करीत ते संपविले आरंभ नाशिक जिल्ह्यापासून केला आणि शेवट रत्नागिरी जिल्ह्यात झाला.

हे काम करताना माझी भूमिका एका अभ्यासू विद्यार्थ्याची होती. 'भूमिदान-यज्ञाचे' कार्य या देशात गेली कित्येक वर्षे चालले आहे त्याचा परिणाम शेवटी काय हे विद्यार्थ्याच्या व जिज्ञासूच्या नजरेने मला पहायचे होते. ती संधीच एकप्रकारे या कामाने माझ्यापुढे चालून आली.

जमिनीचे हस्तांतर व्हावयाचे तर सरकारी रीत्या कायदेशीर तरतूद होणे अवश्य असते त्यावेळच्या मुंबई सरकारने सहानुभूतिपूर्वक अगोदरच अशी तरतूद करून ठेवली होती. भारतात निरनिराळ्या राज्यात भूदानात मिळालेली जमीन धारण करणे आणि तिचे वाटप करणे हे काम पार पाडण्याकरिता कायदेशीर भूदान-मडळे (Statutory Bhoodan Boards) निर्माण करण्यात आली आहेत. मुंबई राज्यात तसे मडळ निर्माण करण्याची मुंबई सरकारची तयारी होती. परंतु महाराष्ट्र व गुजरात भूदान-समित्याच्या विचाराने बोर्ड निर्माण करण्याचा विचार रद्द करण्यात आला आणि पुढील प्रमाणे सरकारने आपल्या महसूल-अधिकाऱ्याना या बाबतीत 'आज्ञापत्र' (G R) काढले :

Bhoodan Movement,
Removal of certain difficulties
in the way of .....

GOVERNMENT OF BOMBAY,

Revenue Department

Circular Memorandum No BEY. 1055

Sachivalaya, 22nd July 1955.

CIRCULAR MEMORANDUM OF GOVERNMENT

Government is pleased to issue the following instructions in connection with Bhoodan Yagna Movement sponsored by Acharya Vinoba Bhave

(a) The Bhoodan Samiti recognised by Acharya Vinoba or the Sarva Sava Sangh will send to the Mamlatdar / Mahalkari a list of lands gifted to it along with the original Danapatra" (gift deed) and the statement of persons to whom a particular land has been granted by the Samiti with full description thereof,

(b) On receipt of the documents referred to at (a) above, the Mamlatdar /Mahalkari should himself or through his subordinate Revenue Officers ascertain the validity or otherwise of the 'Danapatra" and should cause necessary entries to be made *in the Record of Rights as under* –

On receipt of intimation of the 'Danapatra' from the Bhoodan Samiti, the village officers should make an entry in village form VI entering the name of the person to whom the land has been donated by the Samiti The Record of Rights enquiry should then be held in the normal course The Mamlatdar /Mahalkari should, however, certify the entry himself after local enquiry. When the entry is

certified final change in village Form VII should be made. In both, in the entry in village Form VI and under "other rights' column in Village Form VII, the fact that Bhoodan Samiti is interested should be noted

(c) In case the Mamlatdar/Mahalkari finds that the "Danapatra" or the Statement is incomplete requiring some more details, he should return it to the Bhoodan Samiti along with the memorandum containing points or details or lacuna which are required to be elaborated or filled in and on receipt of full information from the Samiti the Mamlatdar/Mahalkari should proceed further as indicated under (b) above

2 It may be noted that the Revenue Officers are not concerned with the validity or otherwise of the transactions as a result of Bhoodan Movement They are concerned only with the position that in virtue of certain transfers, possession has changed hands and they have to give effect to it in the Village records

3 The necessary notification exempting from stamp duty retrospectively and prospectively the instruments evidencing transfers of lands in favour of or by the Bhoodan Samiti or the Sarva Seva Sangh is being published in Part-IV-A- of the **Bombay Government Gazette.**

4 Government is also pleased to direct that the fees for measuring land at the instance of the Bhoodan Samiti should be recovered from the person to whom the land is given by the samiti

By order and in the name of the Governor of Bombay

P. N. Ambegaonkar,
Assistant Secretary to Government

[अनुवादः–

खालील आज्ञा मुंबई सरकारच्या महसूल खात्याने आपल्या अधिकाऱ्याना सर्क्युलर मेमो न BEY १०५५ ने ता. २२ जुलै १९५५ रोजी दिली आहे :

आचार्य विनोबा भावे यानी पुरस्कारलेल्या भूदान-यज्ञ-आंदोलनाच्या बाबतीत सरकार खालील प्रमाणे आज्ञा देत आहे :

१. (अ) आचार्य विनोबा भावे यानी अथवा सर्व-सेवा-संघाने मान्य केलेली भूदान समिति दानात मिळालेल्या जमिनीची यादी मूळच्या दान-पत्रासह व त्या जमिनी ज्या कोणाला दिलेल्या असतील त्यासंबंधीच्या संपूर्ण माहितीसह मामलेदाराकडे / महालकऱ्याकडे पाठवील.

(ब) 'अ' मध्ये नमूद केलेले कागदपत्र मिळाल्यानंतर मामलेदाराने / महालकऱ्याने स्वत. अथवा आपल्या कनिष्ठ महसूल-अधिकाऱ्यामार्फत दानपत्र खरेखुरे आहे की नाही (Validity or other wise) या संबंधीची खात्री करून घ्यावी आणि हक्कनोंदणी (Record of Rights) पत्रकात अवश्य त्या नोंदी खालीलप्रमाणे करावयास लावाव्या :–

भूदान-समितीकडून दानपत्राची सूचना मिळताच गाव-कामगारानी गावगाडा पत्रक न. ६ मध्ये (किंवा पत्रक ड मध्ये) समितीने ज्या इसमास जमीन दिली असेल त्याचे नाव नोंद करावे. मग हक्कनोंदणीची चौकशी नेहमीच्या पद्धतीने करावी माात्र मामलेदाराने / महालकऱ्याने अशा स्थानिक चौकशीनंतर ही नोंद खरी म्हणून स्वत. मंजूर करावी. ही मंजुरी दिल्यानंतर गावगाडा पत्रक न. ७ मध्ये शेवटचा फेरफार करावा. गावगाडा पत्रक न ६ मध्ये व पत्रक न. ७ मधील 'इतर हक्क' या सदराखाली भूदान-समितीशी या जमिनीचा संबंध असल्याचे नोंद करून ठेवावे.

(क) मामलेदारास / महालकऱ्यास दानपत्र किंवा माहितीपत्रक अपुरे आहे व अधिक तपशिलाची गरज आहे असे वाटले तर ते त्यानीं परत भूदान-समितीकडे पाठवावे व सोबत कोणत्या तपशीलाची कमतरता आहे ते जाणवून [illegible] लिहावे. अशी पूर्ण माहिती समितीकडून

आली म्हणजे मामलेदार / महालकरी यानें वर (ब) मध्यें सांगितल्याप्रमाणे पुढच्या कामाला लागावें.

२ भूदान आंदोलनामुळें घडून आलेल्या व्यवहाराच्या खरेखोटेपणाशी (Validity or other wise) महसूल-अधिकाऱ्याचा काहींहि संबंध नाहीं. हक्काच्या कांहीं बदलामुळें जमिनीचा ताबा एकाच्या हातून दुसऱ्याकडे गेला आहे आणि आपल्याला गावाच्या दप्तरात त्याची नोंद करून ठेवावयाची आहे एवढ्यापुरताच त्याचा संबंध आहे

३ भूदान-समितीकडून किंवा सर्वसेवा-संघाकडून अथवा त्याच्यापैकी कोणाहि करिता मागें झालेल्या किंवा पुढें होणाऱ्या जमिनीच्या अदला-बदलीच्या कागदपत्राला स्टॅंप-ड्यूटीतून मुक्त करण्यात आल्याचे मुंबई-सरकारच्या भाग ४-अ या गॅझेटात प्रसिद्ध करण्यात येत आहे.

४ वाटलेल्या जमिनीची भूदान-समितीच्या सूचनेवरून जर मोजणी झाली तर मोजणीची फी ज्या इसमाला जमीन दिली आहे त्याच्याकडून वसूल करावी

पी. एन्. आंबेगावकर,
असि. सेक्रेटरी टु गव्हर्नमेंट]

टिपणी

वर दिलेल्या हुकुमाचा पुरता खुलासा करून घ्यावा म्हणून महाराष्ट्र प्रदेश भूदान यज्ञ समितीचे कार्यवाह श्री. भाऊ धर्माधिकारी हे त्यावेळचे महसूल मंत्री श्री. भाऊसाहेब हिरे यांना भेटले होते त्यांच्याकडून जो लेखी खुलासा झाला तो पुढीलप्रमाणें :—

ठरेल. सरकार ती जमीन जप्त करून भूदान-समितीकडे मूळ अटीअनुसार विल्हेवाट लावण्यासाठी परत करील

३. या कामी राज्य सरकारनें मान्यता दिलेल्या एखाद्या भूदान-समितीच्या नावें किंवा अशा समितीनें इतर कुणाच्या नावे ज्या जमिनी करून दिल्या असतील अशा जमिनींना कूळ कायद्याचा अमल लागू होणार नाही. तथापि कुळाना आपल्या कूळ-वहिवाटीचे हक्क दान करून देतां येतील अशी कोणतीहि तरतूद करण्यात आलेली नाही.

४. हक्क नोंदणीच्या (Record of Rights) कामाच्या बाबतीत सरकार नोंदणीची (रजिस्ट्रेशनची) सक्ती करणार नाही रीतसर नोंदणी करून दिवाणी कायद्याखाली आपले हक्क अबाधित राखणे हे अशा बाबतीत संबधित पक्षाच्या हिताचे असते मालमत्ता तबदील करण्याबाबत अधिनियम व भारताच्या नोंदणी (रजिस्ट्रेशन) बाबत अधिनियम या अन्वयें अशा सव दानपत्राची नोंदणी फी ही केलेल्या कामाबद्दलची फी असल्यामुळें ती माफ करता येत नाही याबद्दल सरकारला दिलगिरी वाटते ''.

सरकारने केलेली दुसरी एक मदत म्हणजे १९५७ च्या सुधारलेल्या कूळकायद्यात ८८ (अ) या कलमान्वयें भूदानात मिळालेली जमीन कूळ-कायद्याच्या अमलातून मुक्त ठेवली ही होय *

या राज्यात 'तुकडेबंदी' कायदा झाला आहे त्या अनुसार जमिनीचा तुकडा विशिष्ट मर्यादेपेक्षा कमी पाडणे गुन्हा मानला आहे आणि जेथें असा तुकडा पाडण्यात आलेला आढळेल तेथें २०० रुपये दंडाची शिक्षा ठेवण्यात आली आहे या कायद्यानंतरहि भूदान-समितीकडे लहान लहान तुकड्यांची दानपत्रें आली. 'तुकडेबंदी' कायद्याबरोबरच तुकडेजोडीसंबंधी कायदा करून त्याप्रमाणे जिल्ह्या-जिल्ह्यातून तुकडे जोडण्याचे काम यावेळी सरकारने चालू केले होते हे काम करताना जेथे जेथें भूदानात मिळालेले तुकडे असतील तेथें त्या तुकड्याना प्राधान्य द्यावे आणि ज्यानी दान केले

* (कलम ८८ अ - राज्य सरकारनें या बाबत मान्यता दिलेल्या भूदान-समितीकडे हस्तांतरित केलेल्या किंवा तिनें हस्तांतरित केलेल्या जमिनीस कायद्यातील उपबंधापैकी कोणताहि उपबंध लागू असणार नाही)

आहे त्याना दड माफ करावा अशा प्रकारची शिफारशी सवलत सरकारनें भूदान तुकड्यातील जमिनीच्या बाबतीत दिली आहे

वाटप करताना फारसा विचार न करता किंवा चौकशी न करता जमीन वाटून टाकावी तर ते वाटप न्याय्यच होईल हे सागता येत नाही शिवाय भूदानाचा विचार लक्षात घेऊन ज्या हेतूनें जमिनीचे दान करावे असा विचार दात्याच्या मनात आला तो हेतु म्हणजे गावातल्या योग्य भूमिहीनालाच ती जमीन मिळावी हा त्यामुळे आणि गावात उचापती करणारे विपरीत वृत्तीचे काही लोक वरचढ असतात त्यांच्या ढवळा-ढवळीमुळें किंवा दडपणामुळें जमीन खऱ्या भूमिहीनाला च जाईल असे पुष्कळ वेळा घडून येत नाही हा धोका टळावा म्हणून विनोबाजीनीच एक अत्यत सुदर, नि पक्षपाती प्रत्यक्ष लोकशाहीची जमीन-वाटपाची पद्धत चालू दिली आहे त्यायोगें सरळ भूमिहीनाकडेच जमीन जाते ती पद्धत पुढील प्रमाणें —

वांटप-पद्धति

(१) ज्या गावी जमीन वाटायची त्या गावाकरिता तारीख निश्चित करून त्या अगोदर ७ दिवस व खुद्द त्या दिवशी ठरलेल्या वेळी व ठरलेल्या ठिकाणी जमीन-वाटपाकरिता सभा भरणार असल्याची दवंडी गावात दिली जावी हरिजनवाड्यासह घरोघर ही गोष्ट कळविण्याची खबरदारी घ्यावी

(२) जमीन कोणाला वाटायची हा अधिकार कोणाहि व्यक्तीला नाही वाटप हे गावाच्या ग्रामसभेत पुढील दिलेल्या पद्धति अनुसारच व्हावयाचे असते —

(अ) सभेत प्रथम योग्य व्यक्तीनी भूदान यज्ञाचा हेतु वाटपाची रीत ही समजावून द्यावी शेवटी सारी जमीन गावाची व्हावयाची हे उद्दिष्ट असल्याचे समजावून सागावें,

(आ) त्यानतर गावात आतापर्यंत मिळालेली जमीन कोणती व किती भूमिहीन कुटुबात वाटता येण्याजोगी आहे हे सर्वांना समजावून सागावें,

(इ) त्यानंतर गावच्या ग्रामसभेंत भूमिहीन शेतकऱ्यांची निवड करावी. भूमिहीन शेतकरी म्हणजे ज्याला जमीन कसतां येते पण ज्याच्याजवळ स्वतःची किंवा कूळहक्काची जमीन मुळीच नाही आणि ज्याला अन्य उपजीविकेचें कसलेंहि साधन नाही असा पुरुष किंवा स्त्री.

(ई) पण जर भूमिहीन कुटुंबें अधिक आणि मिळालेली जमीन कमी अशी स्थिति असेल तर भूमिहीनानाच आपसात जास्त गरजू कोण हे ठरविण्यास सांगावे. या कामी कोणत्याहि प्रकारचें दडपण येणार नाही याची खबरदारी घ्यावी. कोणत्याहि कारणास्तव भूमिहीनाना आपसात निर्णय करता आला नाही तर चिठ्या टाकून निर्णय घ्यावा.

(उ) शक्य तों ज्या दात्यानें जमीन दिली आहे त्याच्या मार्फतच हा वाटपाचा कार्यक्रम पार पडेल असा प्रयत्न अगोदर व्हावा. दाता वाटप करू शकत नसेल तर कार्यकर्त्यांनी वाटपाचा कार्यक्रम घडवून आणावा.

(ऊ) वितरण करताना मिळालेल्या जमिनीचा ⅓ वाटा तरी हरिजन कुटुंबाना द्यावा.

विनोबानी घालून दिलेल्या वरील पद्धतीप्रमाणे वाटप करताना भूदान-यज्ञ समितीनें त्या बाबतीत एक धोरण ठरविलें होतें; तें पुढील प्रमाणें—

(१) दानात मिळालेली जमीन त्याच गावातील भूमिहीनाकरिता मानावी. सदर गावात भूमिहीन कोणी नसेल, पण अपुरी जमीनवाले असतील तर त्याना ती मिळावी. दोन्ही नसतील तर लगतच्या गावातील भूमिहीनाला जमीन देता येईल.

(२) वाटावयाची जमीन ज्या गावात आहे त्या गावातील भूमिहीन कुटुंबाची माणसागणिक संख्या नमूद करून घेतली जावी.

(३) या यादीत भूमिहीन व उपजीविकेचें इतर साधन नसणारे बेकार अशाचा समावेश होईल हे नीट पहावे.

(४) दात्यानी दान केलेली जमीन जर कुळाकडे लावलेली असेल आणि ते कूळ स्वतः भूमिहीन असेल किंवा फारच अल्प जमीनवाले असेल तर ती जमीन त्याला भूमिहीन समजून त्यालाच अगोदर दिली जावी.

(५) जमिनीवर कूळ असून त्या कुळाची स्वतःची पुरेशी जमीन असूनहि भूदानातील जमीन सोडण्याची त्याची तयारी नसेल तर, कूळ-कायद्यातील कूळहक्काची कलमें भूदानातील जमिनीला लागू होत नाहीत हे कुळाला समजावून सांगून ती जमीन भूमिहीनाकडे कशी जाऊं शकेल हे त्याला सांगावें आणि तसा प्रयत्न करावा. मात्र त्या जमिनीच्या कबजामुळें भूमिहीन व कूळ यांच्यात कटुता व संघर्ष वाढूं नयें एवढी खबरदारी घ्यावी.

ज्याला जमीन वाटण्यात आली त्याला विनोबाजींच्या तर्फे भूदान समितीकडून एक 'जमीन वाटणी प्रमाणपत्र' दिलें जातें. हेतु असा की ती जमीन त्याची झाली याचा कागदी पुरावा त्याच्याकडे असावा. नंतर या प्रमाणपत्राची एक नक्कल व दात्याचें मूळ दानपत्र, जर तें अगोदर महसूल अधिकाऱ्याकडे पाठविलें नसेल तर, अशी दोन्ही महसूल-अधिकाऱ्याकडे पाठवून दिलीं जातात सरकारी दप्तरात भूमिहीनाचें त्या जमिनीच्या खात्याला नाव लागतें आणि 'इतर हक्का'च्या पत्रकात भूदान-समितीचें नाव लागतें. मात्र, ही जमीन त्याला कांहीं शर्तींवर मिळते. त्या शर्ती त्या वाटप प्रमाण-पत्रातच नमूद केलेल्या असतात, व त्या कबूल असल्याबद्दल नव्या खातेदाराची कबूली सहीच्या रूपानें घेतली जाते. 'जमीन-वाटणी-प्रमाणपत्र' परिशिष्ट क्र. २ मध्यें दिलें आहे.

दानामध्यें मिळालेल्या जमिनींपैकी शेतीच्या दृष्टीनें निरुपयोगी असलेल्या जमिनींच्या दानपत्रांच्या बाबतीत विल्हेवाट लावण्याचें कामहि भूदान समितीनें वाटपाच्या कामाबरोबरच मजवर सोपविलें. पण त्या संबंधीचे निश्चित धोरण प्रथम ठरविण्यात आलें नव्हतें. तें नंतर अनुभवानें ठरवावें लागलें. तें धोरण पुढीलप्रमाणे :

(१) दानात मिळालेल्या जमिनीचें क्षेत्र ८–१० गुंठे किंवा त्याहून कमी असेल, म्हणजे ती जमीन नसून उदरनिर्वाह करणें शक्य नसेल तर दात्याकडून अधिक जमीन मिळवून तो तुकडा पुरेसा मोठा करावा. तसें न जमले तर तो तुकडा दात्याकडेच राहू द्यावा. त्यानें त्याची लागवड करावी व त्यातून खर्च वजा जाता जें निव्वळ उत्पन्न राहील तें महाराष्ट्र-सर्वोदय-मंडळाकडे पाठवावें.

(२) भूदानात मिळालेल्या फार लहान तुकड्याशेजारी लागूनच असाच लहान तुकडा धारण करणारा लहान जमीन मालक-असेल तर तो तुकडा गावाच्या समतीनें मूळ अटीवर त्याला द्यावा.

(३) दानात मिळालेली जमीन पहाणीनतर कसणूक करण्याच्या लायकीची नाही असे आढळून आले तर ती जमीन दात्याला जाहीर रीत्या (सभेंत) परत करण्यात यावी, व अशा रीतीनें त्याचे दानपत्र निकालात काढावे. (दानपत्र परत देण्यापूर्वी त्या जमिनीचा अन्य काही उपयोग होऊ शकतो का याचा विचार केला जावा)

(४) दानात जमीन दिली होती परतु चुकीनें किंवा इतर कारणा-मी विकली गेलेली असेल किंवा गहाण इत्यादि रीतीनें दुसऱ्याच्या ताब्यात गेली असेल तर त्या जमिनीच्या ऐवजी दुसरी तशाच तोलाची किंवा त्याहून जास्त तोलाची जमीन दात्यानें भूदान-यज्ञात द्यावी असा प्रयत्न व्हावा. जर ते शक्य होत नाही असे आढळून आले तर ते दानपत्र गावाची सभा बोलावून दात्याला परत करण्यात यावे.

प्रत्यक्ष वाटपाचे काम करताना पुढील अडचणी आल्या :

(१) काही ठिकाणी दानातील जमीन मिराशी-हक्कानें दुसऱ्याकडे असलेली आढळून आली,

(२) एकसाली हक्कानें सरकारकडून घेतलेल्या जमिनीचा हक्क काहींनी दुसऱ्या भूमिहीनासाठी दानपत्रानें दिला होता,

(३) कांही ठिकाणी आपला दानाचा बेत बदलल्याचे दात्यानें सांगितले.

(४) दानात दिलेल्या काही जमिनींची मालकी दात्याची नसल्याचे आढळून आलें.

अशा अनपेक्षित घटनासबधी त्या त्या वेळी निर्णय घेऊन दानपत्रें निकालात काढण्याचा अधिकार मला देण्यांत आला.

पश्चिम महाराष्ट्रांतील बारा जिल्ह्यांत मिळालेल्या जमिनींच्या वाटपाचा हा प्रयत्न पुढें सविस्तरपणें मांडलेला आहे. एकूण दानांतील जमिनींपैकीं जवळ जवळ ६५ टक्के जमीन वाटण्यासारखी म्हणजे शेती-

योग्य मिळाली. राहिलेली ३५ टक्के जमीन ही मागें वर्णिल्याप्रमाणे तुकड्यामधून, खराब स्वरूपात, मालकी नाही वगैरे कारणानी वाटता न येण्यासारखी असल्यामुळें अशा जमिनीच्या दानपत्राचा निर्णय घेऊन व त्याप्रमाणे त्याची व्यवस्था करून ती निकाली काढण्यात आली.

वाटप केलेल्या जमिनीचे आकडे, तसेच वाटता न आलेल्या जमिनीचे तपशीलवार आकडे पुढें दिले आहेत. भूदान समितीला जी एकूण दानपत्रें मिळाली त्या दानपत्रातून मिळालेल्या जमिनीबाबच हा एकूण तपशील आहे.

एकूण भूदान-प्राप्ति ४१,१६३ एकर १४ गुंठे. दाते (दानपत्रें)८००१

			प्राप्त दीशाशी शें. प्रमाण
(I) वाटलेले एकूण क्षेत्र		२६६२४-१८	६४.५
(१) प्रत्यक्ष वाटप क्षेत्र	२६२०७-३७		
(२) ग्रामदानात गेलेले क्षेत्र	४१६-२१		
एकूण	२६६२४-१८		
(II) वाटप न झालेले क्षेत्र		१४५३८-३६	३५.५
-(१) तुकड्यातील क्षेत्र	१६७७-२०		४.०
-(२) खराब क्षेत्र	४८३५-२८		१२.०
-(३) मिरासी हक्काचे क्षेत्र	८००-०६		२.०
-(४) एकसाली हक्काचे क्षेत्र	१५७०-३५		४.०
-(५) विक्रीचे क्षेत्र	४०३-२०		१.०
-(६) दान मार्गे घेतल्याचे क्षेत्र	२०६४-०३		५.०
-(७) कामदेशीर मालकी नसल्याचे क्षेत्र / -(८) चौकशी चालू	२१३७-११		५.०

: १३ :

भूमिवितरण-चिकित्सा : १

(१) वांटपाचें स्वरूप

पश्चिम महाराष्ट्रात १४६ तालुके आहेत. गांवाची एकूण संख्या १५९०० आहे. जमीन मिळाली त्या तालुक्याची आणि त्यांतील गावाची संख्या, तसेच जमीन जेथें वांटली त्या तालुक्यांची व गावाची संख्या खालील तक्त्यात एकत्र दिली आहे. त्यावरून भूदानाच्या क्षेत्राची कल्पना येण्याला मदत होईल.

क्र.	जिल्हा	जिल्ह्यातील तालुके: एकूण तालुके	दान मिळालेले तालुके	वाटप झालेले तालुके	जिल्ह्यातील गावे: एकूण गावे	भूदान झालेली गावे	भूवाटप झालेली गावे.
१.	पुणे	१३	१२	११	१५११	१२३	५३
२.	अहमदनगर	१३	१३	१२	१३१९	११५	५१
३.	सोलापूर	११	११	११	९३४	१४२	९०
४.	सातारा	११	११	११	[illegible]	१९२	७९
५.	सांगली	८	८	७	५०२	६६	४४
६.	कोल्हापूर	१२	११	१०	९४८	१४२	५५
७.	रत्नागिरी	१५	१५	१५	१५१५	३९०	२२०
८.	कुलाबा	१४	[illegible]	१३	१७७६	२४८	१५४
९.	ठाणे	१३	[illegible]	१२	१६६५	३००	१९१
१०.	नाशिक	१३	१२	१३	१६५३	२७०	१७५
११.	धुळे	१०	१३	९	१५०१	३९३	२१३
१२.	जळगाव	१३	९	१३	१४२४	४४४	२१५
		१४६	१४१	१३७	१५९००	२८२५	१५४०
	शेकडा प्रमाण—					१७.४ ट.	५४ टक्के

वरील तक्त्यावरून असे दिसून येते की, एकूण गावसंख्येपैकी १७ ७ टक्के गावातून म्हणजे ⅟ गावातुन जमीन मिळाली आहे आणि वाटप ९.६ गावातून झालें आहे दान मिळालेल्या गावाशीं वाटप झालेल्या गावाचे प्रमाण ५४ टक्के पडते.

वाटप झालेले क्षेत्र एकूण २७२७४ एकर १८ गुठे आहे या जमिनी देणाऱ्या दात्याची सख्या ३४५३ असून त्या ६००१ भूमिहीन कुटुंबाना वाटून देण्यात आल्या आहेत एकूण दात्याच्या सख्येशी ज्याच्या जमिनी वाटता आल्या त्याचे प्रमाण ४२ टक्के पडते. जिल्हावार जी जमीन मिळाली ती आणि त्यापैकी जेवढी वाटली ती खालील तक्त्यात दाखवून प्राप्तीशी वाटपाचे प्रमाण काय पडते तेहि दिले आहे,

क	जिल्ह्याचे नाव	भूदान प्राप्तीचे क्षेत्र	वाटप झालेले क्षेत्र	टक्केवारी
१	पुणे	५८४-१०	४२०-२४	७२.२
२	अहमदनगर	८१७-३५	४४४-३५	५५.०
३	सोलापूर	१,२१९-१०	८४०-३९	६१ ०
४	सातारा	३,१६४-११	१,९८७-२०	६२.०
५	सागली -	१,१७१-३१	६०५-३१	५१.०
६	कोल्हापूर	१,२६४-३७	१,०१४-०४॥	७७.०
७	रत्नागिरी	५,५९९-०७	३,६८५-३७	६४.०
८	कुलाबा	३,७३८-१२	२,९६३-०२	३१ ०
९	ठाणे	६,८८७-३३	५,३३८-१२	७७.४
१०	नाशिक	३,५००-२४	२,०१०-११	५६.०
११	धुळे	८,७२९-३६	४,२५१-०५॥-	४८.७
१२	जळगाव	४,४०५-०८	३,६५०-०८	
		४१,१६३-१४	२६,२०७-३७	६०.०

• त्यावरुन असे दिसून येते की वाटप झालेल्या जमिनीची प्रत्येकी सरासरी ६५ टक्के पडते. जी सरासरी ३५ टक्के जमीन न वाटता राहिली त्याचीं कारणे मागील प्रकरणाच्या शेंवटी नमूद केली आहेतच.

आतां जिल्हावार दात्याची सख्या, जमीन-घेत्या कुटुंबाची संख्या आणि त्यांना मिळालेले क्षेत्र याचे दर्शन खालील तक्त्यावरून मिळतें:

क्रमांक	जिल्ह्याचे नांव	दातेसंख्या	जमीन-घेत्यांची सख्या	वाटलेली जमीन एकर-गुंठे
१	पुणें	११६	१२८	४२०-२४
२	अ. नगर	७३	८०	४४४-३५
३	सोलापुर	१५२	१६९	८४०-३९
४	सातारा	१०७	४५३	१९८२-२०
५	सागली	८५	१६४	६०५-३१
६	कोल्हापुर	१२८	१६८	१०१४-०४॥
७	रत्नागिरी	५३१	१०००	३६८५-३५
८	कुलाबा	२३२	९५०	२९६३-०२
९	ठाणें	३११	१२०६	५३३८-१२
१०	नाशिक	३५४	३९९	२०१०-१९
११	धुळें	९७९	८४४	४२५१-०५॥
१२	जळगाव	३१५	४४०	२६५०-०८
		३३८३	६००१	२६२०७-३७

सर्वांत जास्त जमीन धुळें जिल्ह्यात मिळालेली आहे आणि वाटपाचे क्षेत्र सर्वांत जास्त ठाणें जिल्ह्यात आहे. म्हणजे एकूण वाटप-क्षेत्राच्या २० टक्के क्षेत्र ठाणें जिल्ह्याचे आहे. त्याच्या खालोखालचा क्रमांक धुळें जिल्ह्याचा व तिसरा रत्नागिरी जिल्ह्याचा लागतो. त्याचे प्रमाण १५-१४ टक्क्याच्या आसपास आहे. पुढें दिलेल्या आलेखावरून भूमिप्राप्तीचा व वाटपाचा प्रत्येक जिल्ह्याचा क्रमाक चागला समजून येईल. (उंची प्राप्तीची व काळा भाग वाटपाचा समजावा.)

पुणे
अ. नगर
सोलापुर
सातारा
सांगली
कोल्हापुर
रत्नागिरी
कुलाबा
ठाणे
नासिक
धुळे
जळगांव

१०००
२०००
३०००
४०००
५०००
६०००
७०००
८०००
९०००
१००००

(२) ग्रामदानांत वांटलेली जमीन–

ज्या काही गावात भूदान मिळाले होते त्या गावांनी नतर ग्रामदान करण्याचे ठरविले, तेव्हा भूदानात मिळालेली जमीन साहजिकच ग्रामदानात सामील झाली. सांगली, रत्नागिरी, कुलाबा आणि पुर्ळे या चार जिल्ह्यात ही ग्रामदानें झाली आहेत भूदान केलेले दाते, दानाचे क्षेत्र, व ते किती ग्रामदानी गांवातील आहे हें खालील तक्त्यावरून समजून येईल

क्रमांक	जिल्हा	दाते	क्षेत्र एकर	किती गावांतून
१	सांगली	३	२००-००	२
२	रत्नागिरी	४	८-१३	२
३	कुलावा	३	८४-२९	३
४	पुळें	६०	१२३-१९	४
		७०	४१६-२१	११

या जमिनीची दानपत्रें त्या त्या ग्रामसभेकडे देण्यात आली आहेत व त्याची पुढील व्यवस्था त्यांचेकडे सोपविण्यात आली आहे

एकूण वाटप क्षेत्र २६२०७ एकर ३७ गुंठे आणि ग्रामदानातील वाटले गेलेले क्षेत्र ४१६ एकर २१ गुंठे मिळून २६६२४ एकर १८ गुंठे वाटलेले क्षेत्र आहे म्हणजे एकूण प्राप्त जमिनीच्या ६५ टक्के जमिनीचे वाटप झाले असे समजण्यास हरकत नाही तुकड्याच्या रूपात असलेल्या जमिनीचे जे निर्णय लागले त्यातील चारशें एकराचे क्षेत्र एक प्रकारे वाटपातच धरण्याजोगे आहे (तुकड्या विषयीचे विवरण पुढें प्रकरण १४ मध्यें केले आहे)

(३) वाटपजमिनीचे स्वरूप–

महाराष्ट्रात मिळालेल्या जमिनीचे स्वरूप साधारणपणे मध्यम प्रतीचे पडते वाटप झालेल्या जमिनाचा एकूण सारा २०६२९ रुपये आहे त्याची सरासरी १२ आणे पडते

(१) १० टक्के जमीन—एक रुपया किंवा त्याहून अधिक साऱ्याची आहे
(२) ५० ,, ,,—८ आणे ते १५ आणे दरम्यानच्या साऱ्याची आहे.
(३) २५ ,, ,,—६ ,, ते ८ ,, ,, ,, ,,
(४) १५ ,, ,,—४ ,, ते ६ ,, ,, ,, ,,

एकूण जमिनीमध्यें उत्तमपैकी जमीन एक हजार एकराचे वर आहे. बागाईत जमिनीचे क्षेत्र २५० ते २७५ एकराचें आहे. कोंकण भागात भातपिकी जमीन जवळजवळ दोन हजार एकर मिळाली आहे. कोकण भागातील एकूण वाटलेल्या जमिनीचा हा ⅓ हिस्सा होतो.

वाटप झालेल्या जमिनीची आजच्या स्थानिक भावानें किंमत ८०लाख रुपयापर्यंत जाते इतर खराब वगैरे जमिनीसह अदमासे एक कोटी रुपये किंमतीची जमीन भूदान-यज्ञात पश्चिम महाराष्ट्रात मिळाली असे म्हणता येईल.

दानात मिळालेल्या मोठ्या क्षेत्राच्या जमिनीपेक्षा लहान लहान तुकड्याच्या जमिनीच्या बाबतीत मालकीच्या दृष्टीनें कमी गतागुत आढळली. या जमिनीचे वाटप पुरे करायला फार वेळ लागत नसे. अशा जमिनीची प्रतहि मोठ्या क्षेत्राच्या मिळालेल्या जमिनीपेक्षा सरस होती.

(४) नवीन भूमिधारक (म्हणजे ज्यांना जमीन वांटली ते)—

पश्चिम महाराष्ट्रात जी एकूण २६ हजार एकर जमीन वाटली गेली ती निरनिराळ्या जमातीतील कुटुंबाना वाटण्यात आली आहे हे मागें सांगितलेच. एकूण जमिनींपैकी ४० टक्के जमीन आदिवासी कुटुंबात वाटली आहे,आणि एकूण वाटलेल्या क्षेत्रापैकी या कुटुंबाना ३८ टक्के क्षेत्र मिळाले आहे हरिजन आणि मागासलेल्या वर्गातील ३५ टक्के कुटुंबाना ३४.३ टक्के जमीन मिळालेली आहे आणि इतर समाजातील २५ टक्के कुटुंबाना २७.७ टक्के जमीन वाटण्यात आली आहे प्रत्येक आदिवासी कुटुंबाला सरासरी जमीन ४ एकर पडते हरिजन आणि मागासलेल्या वर्गातील कुटुंबाना मिळालेल्या जमिनीचे सरासरी प्रमाण ४ एकर आणि इतर जमातीतील कुटुंबाना ४½ एकर पडते. एकूण वाटपामध्यें प्रत्येक कुटुंबाच्या मागें सरासरी प्रमाण ४⅓ एकराच्या आसपासच आहे जमीन मिळालेली सर्वात जास्त कुटुंबें ठाणे जिल्ह्यात आणि त्या खालोखाल रत्नागिरी जिल्ह्यात आहेत

धुळें, नाशिक, ठाणे, कुलाबा या जिल्ह्यातून प्रामुख्यानें आदिवासींना जमिनी मिळाल्या आहेत. ते क्षेत्र १० हजार एकर भरते. इतर ज्या

जिल्ह्यांत आदिवासींची वस्ती नाही तेथें प्रामुख्यानें हरिजनांना आणि मागासलेल्या जमातींतील कुटुंबांना जमीन मिळालेली आहे. खालील तक्त्यामध्यें जमातवार वाटपाचे आकडे मांडले आहेत :

जमीन मिळालेले (कुटुंबसंख्या) ६००१, वाटपक्षेत्र २६,२०७ एकर ३७ गुंठे.

जमात	कुटुंबसंख्या	एकूण जमीन मिळालेल्यांशीं शें. प्रमाण	क्षेत्र एकर गुंठे	एकूण वाटपाशीं शें. प्रमाण
१ आदिवासी	२४००	४०.०	१०,०९८-२१	३८.०
२ हरिजन	१३८५	२३.५	५,९९१-२७॥.	२३.०
३ मागासलेल्या वर्गांतील	६८१	११.५	२,८७१-००	११.३
४ इतर वर्गांतील	१५३५	२५.०	७,२४६-२८॥.	२७ ७

(या संबंधीचा जिल्हावार तक्ता शेवटीं 'परिशिष्ट ३' म्हणून दिला आहे)

भूदानात मिळालेली जमीन हरिजनांना ⅓ वाटली जावी असें धोरण आहे. वरील तक्त्यावरून पाहतां हरिजन आणि मागासलेले वर्ग यांना मिळालेल्या जमिनींचे प्रमाण शें.३४ पडलें आहे असें दिसून येते.

वाटपाचे वेळीं त्या त्या जमातीच्या कार्यकर्त्यांचा आग्रह असे की अमक्या जमातीलाच जमीन मिळाली पाहिजे. केव्हां केव्हां ते रुसूनहि सभेंतून निघून जात. परन्तु भूदानात मिळालेली जमीन गरजूलाच जावी, मग तो कोणत्याहि जाती-जमातीचा असो, हेंच भूदानाचें कार्य आहे हें आम्ही त्यांना समजावून देत असू व झालेली निवड प्रत्यक्ष पहिल्यानंतर या मंडळीचें आपोआप समाधान होई. वर नमूद केलेल्या आकड्यावरून तें अधिक स्पष्ट होतें.

शेवटीं जोडलेल्या परिशिष्ट नं. ३ मध्यें जिल्हावार व जमातीवार वाटपाची मांडणी केली आहे.

(४) दात्यांची छाननी

जमिनीच्या संदर्भात दात्यांची वर्गवारी खालीलप्रमाणे पडते :

दाते	संख्या	एकूण दात्यांशीं शे.प्रमाण
१. ज्याच्या जमिनीचे वाटप झाले असे दाते	४६०२	५८.०
२. न वाटता आलेल्या तुकड्याचे दाते	१४७४	१८.०
३. ज्याच्या जमिनी वाटण्यालायक नव्हत्या असे	४८०	६.०
४ मिराशी हक्काचे क्षेत्र दिले असे	३६	०.४
५. एकसाली हक्काचे दान करणारे	३११	४.०
६. ज्यानी दान दिलेल्या जमिनीची विक्री केली असे	८४	१.०
७. दिलेल्या दानाची पूर्तता करण्याची इच्छा नाही म्हणून दान परत घेतलेले	७२१	९.०
८. ज्याची दानातील जमिनीवर मालकी नाही असे सिद्ध झाले असे	२११	२.६
९. ज्याच्या जमिनीची कागदोपत्री चौकशी चालू आहे असे	८०	१.०
	८००१	१००.०

एकुण दात्यापैकी ज्याच्या जमिनीचा शेतीच्या दृष्टीनें उपयोग झाला असे ५८ टक्के दाते आहेत. शिवाय एकसाली हक्काचे दान करणारे दाते ४ टक्के आहेत. त्याच्याहि जमिनी उपयोगाच्या आहेत परंतु त्या वरील वाटप्यात धरल्या नाहीत.

ज्या दात्यानी आपले दान परत घेतले, दिलेल्या जमिनीची विक्री करून टाकली, स्वतःच्या मालकीचे क्षेत्र दिले नाही, किंवा इतके अल्प दान दिले की ते सर्व परत करणे प्राप्त झाले असे दाते, एकूण दात्याच्या शे. १९ टक्के भरतात.

प्रत्येक जिल्ह्यात [illegible] वाटप झाले [illegible] जमिनीच्या दात्याचे व वाटप जमिनीचे एकूण [illegible] त्यातल [illegible] आणि एकूण वाटलेल्या जमिनीशी अनु[illegible] परंतु खालील तक्त्यात आढळेल :

जिल्हा	एकूण दाते	वांटप केलेल्या जमिनीचे दाते	वांटप दात्यांचें शे. प्रमाण	वांटपजमिनीचें शे. प्रमाण
१ पुणें	३१०	११६	३८.०	७२.२
२ अ नगर	१८१	७३	४०.०	५५.०
३ सोलापुर	३५२	१५२	४४.०	६९.०
४ सातारा	८५८	१०७	१२.६	६२.०
५ सागली	१३२	८५	६०.०	५१.०
६ कोल्हापुर	४५५	१२८	२८.०	७७.०
७ रत्नागिरी	९२१	५३१	६०.०	६४.०
८ कुलाबा	५३२	२३२	४५.०	७९.०
९ ठाणे	५०७	३११	६२.०	७७.४
१० नाशिक	७०२	३५४	५०.०	५६.०
११ धुळें	१९४३	९७९	५०.०	४८.७
१२ जळगाव	११०९	३१५	२९.०	६०.०
	८००१	३३८३		

दात्यांचें मानस

जमिनीच्या वाटपासाठी किंवा ती वाटता येत नसेल तर तिच्या निकालासाठी दात्यांना भेटण्याचा, त्यांचेशी बोलण्याचा, आणि त्यांची दानाची भावना समजावून घेण्याचा योग मोठया प्रमाणावर आला. त्यामध्यें मालेगाव, बागलाण, नादगाव (जि नाशिक), हातकणगले (कोल्हापुर), दक्षिण व उत्तर सोलापुर, मोहोळ (सोलापुर), माळशिरस (सोलापुर), इदापुर, बारामती (पुणे), महाड (कुलाबा), डहाणू (ठाणे), मालवण (रत्नागिरी), शिराळे (सागली), व फलटण (सातारा), या तालुक्यातील बहुतेक दात्यांना भेटून त्यांची दानामागील भावना-वृत्ति-दृष्टिकोन समजावून घेण्यासाठी एक नमुनावजा पाहणीचा प्रयत्न केला.

ही पाहणी करताना पुढील पाच मुद्दे ठरविले होते त्यांनी दान दिलें ते—

(१) विनोबाजींचा [illegible]-विचार समजावून येऊन मनोसर मालकी सोडण्याची तयारी म्हणून [illegible] त्यांचो व

(२) भारतातील धार्मिक परंपरेला अनुसरून, एक सत्कार्य म्हणून दिले,

(३) सामाजिक परिस्थितीचे दडपण (Social Compulsion) पडल्यामुळे दिले

(४) लौकिक दृष्टि बाळगून दिले,

(५) कुळासदर्बीच्या किंवा भागीदारीसदर्बीच्या सुटबुद्धीनें किंवा दुष्टाव्याने दिलें ?

ह तपासण्याचा निकष म्हणून–

(१) जमिनीचा कितवा हिस्सा दिला,

(२) कोणत्या प्रतीची जमीन दिली,

(३) दिल्यानंतर वाटप होई तो त्या जमिनीची व्यवस्था विश्वस्त वृत्तीनें लावली का, आणि

(४) या कार्यासाठी त्या गावात पुढें मुद्दा सहकार्य करण्याची वृत्ति कितपत आहे– इतक्या गोष्टी ठरविल्या होत्या

जें आढळून आलें त पुढील प्रमाणे –

(१) कानीचा विचार पूर्णपण समजून घेतला आणि त्याला अनुसरून दान दिल आहे असे दाते सेंकडा १० १२ टक्के आढळतात त्यांचें मिळालेले दान सहाव्या हिस्स्याच किंवा त्याहून जास्त हिस्स्याच आहे राहिलेल्या जमिनीवरील मालकी सोडण्याची त्यांचा पूर्ण तयारी आहे त्यामध्यें गरीब आणि मध्यम शेतकऱ्याच प्रमाण जास्त भरते मोठ्या किंवा सधन जमीन-धाऱ्या वर्गातील उदाहरण अपवादात्मक आहेत याशिवाय सामाजिक, राजकीय, विधायक संस्थातील कार्यकर्तेंहि आहेत यातील अलकाची दानें ६ ६, ७ ७ वर्षांपूर्वीची आहेत दान दिल्यानंतर त्या जमिनीची व्यवस्था वाटप होई तो एकतर स्वत साठी न करता ते चांगल्या कामासाठी करीत, नाहीतर गरीब भूमिहीन माणसाला फुकट करण्याला ती देत असत. वाटपाच्या कामात या दात्यांचे चांगल सहकार्य लाभले

(२) सेंकडा २८ टक्क्यांच्या आसपास असे दाते दिसले की ज्याना दानामागील विचार पटला होता, परंतु त्यांची प्रेरणा ही धार्मिक

दान परंपरेची होती. या विचाराविषयी धार्मिक दृष्टिकोनातून पाहून त्याचे दान झालेले आहे धार्मिक संस्कारामुळें, असे कार्य आपल्या हातून व्हावे, अशीच भावना त्यांची या दानामधून व्यक्त झाली. अशाप्रकारचे लोक प्रामुख्याने २० एकरावरील शेतकरी, व्यापारी, आणि मध्यम वर्गातले होते. गरीब शेतकऱ्याचेहि काही प्रमाण आढळले त्यांचेकडून मिळालेले दान हे साधारणत बाजवी हिस्साचे होते, जमिनी सर्वसाधारणपणे बऱ्यापैकी होत्या, दानानतर त्या जमिनीची व्यवस्था दानापूर्वीप्रमाणेच ठेवली होती. त्यांनी दानातील जमिनीचा उपयोग स्वत साठी करून घेतलेला दिसला नाही उदा० याच्यापैकी ज्याच्या जमिनी कुळाकडे होत्या त्यांनी कुळाकडून दानानंतर खंड वसूल करण्याचे बंद केले होते.

(.) गैरहजर मालक-वर्गातून मिळालेल्या दानामध्यें सामाजिक दडपणाच्या भीतीने दिलेल्या दानाची संख्या साधारणत: ३३ टक्के भरते. त्यात दानासबधीच्या पारपरिक धार्मिक भावनेचाहि अतभाव आहे. कायद्यानें जमीन जाणारच आहे, मोबदला जो मिळणार तो हि अत्यल्प, तेव्हा दान देऊन भलाई पदरी का न घ्यावी, हा दूरदृष्टीचा विचार किंवा व्यवहारज्ञान त्यात होते त्यांनी कुळाकडून दानानतर खंड वसूल करण्याचा प्रयत्न केला नाही जेथे कुळांनी नेहमीच्या प्रथेप्रमाणे आपणहून खंड भरला होता, त्यामध्यें काही दाते असे निघाले की, त्यांनी वाटप होईपर्यंत दानाच्या जमिनी कुळाकडे असतानाहि जमिनीचा सारा भरला आणि जो खंड जमा झाला त्यातील काही भूदान-समितीला दिला किंवा अन्य कार्याला वापरल्याचे त्यांनी दाखवून दिले.

(४) काही दात्यांनी अश्रद्धेनें केवळ भिडेखातर किंवा तोंडदेखले-पणानें दान दिले होतें. अशाची संख्या ६ ते ७ टक्के दिसून आली. त्याच्याकडे स्वत ची भरपूर जमीन असून सुद्धा त्यांनी गुठ्यात मोजता येईल एवढीच जमीन दानात दिली होती. तीहि चागली होती असे नाहीं त्यातल्या काही जमिनी कुळाकडे किंवा मालकीसबधी गुतागुत असलेल्या आढळल्या दान वाढवून किंवा बदलून देण्याची त्यांची तयारी दिसली नाही. काही दाते असे भेटले की त्यांनी दानपत्रात दाखविलेली जमीन प्रत्यक्षात नव्हतीच. लौकिक दृष्टीनें प्रतिष्ठेसाठीच त्यांनी दानपत्र भरले होते.

(५) कूळहक्कानें ज्याच्या जमिनी गुतल्या होत्या, कुळाकडून कसलेच उत्पन्न किंवा खंड बऱ्याच वर्षांत ज्यांना मिळाला नव्हता, किंवा इतर काही कारणामुळें जमिनीच्या बाबतीत वाद होता, मालकीहक्का-संबंधी गुतागुत होती, अशा दात्यानी पुढें कटकटी नकोत, परस्पर निकाल लागावा, विरोधकाच्या पदरात जमीन पडू नये, लौकिक हि पदरात पडावा आणि प्रतिवाद्याला परस्पर शह देण्याला किंवा त्याचा काटा काढण्याला भूदान हे साधन व्हावे अशा बुद्धीनें दान दिलेले होतें अशाची संख्या ७–८ टक्के होईल मात्र यापैकी काहीच्या जमिनी चागल्या प्रतीच्या होत्या.

या ठिकाणी कोल्हापुर जिल्ह्याच्या हातकणगले तालुक्यातील दात्याचा जो परिचय झाला तो देण्यासारखा आहे त्यावरूनहि दात्याचे मानस कळून येण्याला चागली मदत होईल. हे दाते लहान लहान जमिनीचे मालक आहेत हे लक्षात घेतले पाहिजे.

(१) आपल्या गावच्या भूमिहीन शेतकऱ्याला जमीन मिळावी हा विचार त्याना समजलेला आणि पटलेला आहे

(२) त्या दानाची जमीन इतराना वाटली जावी ही त्याची इच्छा आहे.

(३) शिल्लक राहिलेल्या मालकीचा तुकडा सर्व जमीन गावसमाजाची होत असेल तर अर्पण करण्याची त्याची तयारी आहे.

(४) जमीन चागल्या प्रतीची आहे आणि गुतागुत नाही.

(५) घरातील बायकामुलाना दानाची कल्पना आहे आणि त्याचा दानाला पाठिंबाहि आहे.

(५) वांटलेल्या जमिनींच्या ताब्याचें स्वरूप

वाटलेल्या जमिनींच्या ताब्याचे स्वरूप कशा प्रकारचे होते हे पाहण्या-सारखें आहे. म्हणजे दान दिलेल्या जमिनीवर ताबा ज्या दात्याचा होता ते स्वतः कसणारे होते की गैरहजर मालक होते व ताबा कुळाकडे होता हें मात्र पाहता येते.

वाटलेल्या जमिनीच्या दातासख्येर्पैकी गैरहजर मालकाची (Absentee Landlords) सख्या १६३४ म्हणजे शे ५९ टक्के आहे अर्थात या जमिनी कुळाना लावलेल्या होत्या. यापैकी ४९ टक्के दात्याच्या जमिनी त्यावरील कुळानाच वाटून दिल्या, आणि १० टक्के दात्याच्या कुळानीं, त्याना भूदानाच तत्त्व समजावून दिल्यानतर खुशीनें आपला कूळहक्क भूमिहीनासाठी सोडून दिला याला काही अपवाद अर्थात् आहेत ज्या कुळानी हक्क सोडला त्याची सख्या ३३६ होती कूळहक्काखाली या जमिनी कुळाच्या ताब्यात होत्या त्याना जमीन देण्याचे नाकारण्याचा हक्क होता या कुळामध्यें ज्याना दुसरीकडे स्वत च्या मालकीची १०-१५ एकर जमीन होती अशानी समजूतदारपणे आपला कूळहक्क आनदानें सोडला, किंवा तडजोड घडवून, वाटपाचे आणि कबजाचे काम सुलभ केले तर २० एकराच्यावर इतरत्र मालकी असलेली जी प्रतिष्ठित कुळें त्यात होती त्यानी या जमिनीवरचा कूळहक्क सोडण्यास फार खळखळ केली भूमिहीना-करिता हा हक्क सोडणे नैतिक व कायदेशीर दृष्टीने सुद्धा रास्त आहे हें जाणूनहि काही कुळानी हक्क सोडण्याची तयारी दर्शविली नाही त्याबाबत कायदेशीर प्रयत्न चालू आहेत.

स्वत कसत असलेल्या जमिनीचा हिस्सा दानात देणाऱ्याची सख्या २३८२ म्हणजे शे. ४१ आहे. त्याच्या जमिनी अर्थात् इतर भूमिहीनाना वाटण्यात आल्या

वाटलेल्या जमिनीचा (१) स्वत कडे ताबा असलेले व (२) कुळाकडे ताबा असलेले, अशी दात्याची वर्गवारी करून दान दिलेल्या जमिनीच क्षेत्र जिल्हावार दाखविणारा तक्ता परिशिष्ट नं ४ म्हणून शेवटीं दिला आहे.

: १४ :

भूमिवितरण-चिकित्सा : २

(१) न वाटलेली जमीन

वाटप केलेल्या जमिनीसंबंधीची व ती देणाऱ्या दात्यासंबंधीची छाननी आतापर्यंत केली. आता वाटता न आलेल्या क्षेत्रापैकी प्रत्येक प्रकारच्या क्षेत्राची छाननी करून त्यातून निघत असलेले निष्कर्ष पाहू.

तुकड्यातील क्षेत्र–

महाराष्ट्रात सरकारने निरनिराळ्या विभागातील जमिनीची स्थिति लक्षात घेऊन तुकडेबंदी-कायद्यान्वये किमान क्षेत्राची मर्यादा ठरविलेली आहे. जिरायत जमिनीची १ एकरापासून ३ एकरापर्यंत व बागाईत जमिनीची १० गुंठ्यापासून १ एकरापर्यंत वेगवेगळ्या ठिकाणी वेगवेगळी मर्यादा ठरवून दिली आहे. तिच्या आत तुकडा पाडता येत नाही. सरकारच्या ठरलेल्या धोरणाहून लहान तुकडा पाडावयाचा नाही हे धोरण निश्चित करून तुकडेबंदी-कायद्याच्या कमाल मर्यादेपेक्षा जे लहान क्षेत्र असेल ते तुकड्यातील क्षेत्र असे मानले होते.

महाराष्ट्रात एकूण असे न वाटता येण्यासारख्या जमिनीच्या तुकड्यातील क्षेत्र २६३३ दात्याचे १६७७ एकर २० गुंठे होते म्हणजे एकूण जमिनीच्या ४ टक्के जमीन अशा तुकड्याच्या स्वरूपात मिळालेली होती आणि या लहान लहान तुकड्याच्या दात्याची संख्या एकूण दात्याच्या प्रमाणात शेकडा ३३.० टक्के पडते.

तुकड्याच्या दात्यांना ज्यावेळी आम्ही भेटत असू त्यावेळी प्रथम कायद्याच्या दृष्टीने वाटप करता येईल एवढा तुकडा मोठा करून द्या अशी मागणी करीत असू. आणि नाशिक, सोलापुर, पुणे, धुळे, जळगाव, ठाणे, आणि कोल्हापुर या जिल्ह्यातून थोड्या दात्यांनी आपले लहान क्षेत्र वाढवून दिले. म्हणजे अधिक जमीन दान दिली. हे सर्व दान जवळ-जवळ ३००

एकरांच्यावर भरतें. काहींना असे हे क्षेत्र त्याच्या इच्छेप्रमाणे कोणाहि भूमिहीनाला देण्याचे आम्ही मान्य केलें, अट एवढीच की आमच्या व्याख्ये-प्रमाणे तो असावा.

काही ठिकाणी दात्याना जमीन वाढवून देणे शक्य नव्हते तेथें आणि मिळालेले लहान-लहान तुकडे सलग आहेत असे लक्षात आले किंवा दात्यानी सलग करून देण्याची तयारी दाखविली तेव्हा तसे सलग तुकडे एकत्र करून हे मोठे बनविलेले तुकडे वाटण्यात आले असे क्षेत्र ४०० ते ५०० एकराच्या आसपास भरते येणेप्रमाणे तुकड्याबाबतच्या प्रयत्नातून जें अधिक दान झाले, ते सर्व वाटपक्षेत्रामध्यें (पूर्वीच्या) धरलेलें आहे.

जी जमीन वाटण्यासारखी नव्हती तिच्या निकालाबद्दलची सविस्तर माहिती आणि आकडे पुढें दिले आहेत :

तुकड्यांतील एकूण क्षेत्र १६७७-२० एकर, दाते २६३३

क्र.	जिल्ह्याचे नाव	दाते संख्या	दिलेले क्षेत्र ए. गु.
१	पुणे	१४१	६२-२०
२	अहमदनगर	१९	५७-०७
३	सोलापूर	१२६	१०५-०७
४	सातारा	६५८	१८४-१३
५	सांगली	१०	९-२९
६	कोल्हापूर	३०२	१६४-३२॥
७	रत्नागिरी	१७४	९४-२१
८	कुलाबा	२७४	७१-३०
९	ठाणे	२२	३०-००
१०	नाशिक	१७६	१३४-१०
११	धुळें	४२०	२६४-३९॥
१२	जळगांव	३११	५००-११
		२६३३	१६७७-२०

दात्यानी मोठा तुकडा करून देण्याचे नाकारलें आणि लागून दुसरे तुकडे किंवा दानातील दुसरी मोठी जमीन नाही असे दिसले तेव्हा या जमिनी-शेजारी एखादा ल्हान जमीनवाला आहे असे आढळल्यास त्याला दात्याच्या इच्छेनें ही तुकड्यातील जमीन देण्याचा निर्णय सोलापूर, सातारा व कोल्हापूर या ३ जिल्ह्यामध्ये घेतला या जिल्ह्यात २६ दात्याची १२ एकर २८ गुंठे जमीन अशा स्वरूपात निकालात निघाली ही जमीन शेतीच्या दृष्टीनें उपयोगी होती

दानात मिळालेल्या तुकड्याच्या शेजारी अल्प जमीनवाला नाही आणि दात्याची तर आपली जमीन वाटली जावी अशी इच्छा आहे आणि जमीन पाडवून देणेंहि शक्य नाही आणि जमीन उपयोगाची आहे अशी स्थिति होती तेथें आम्ही दात्याला असें सांगत असू की तुम्हीच योग्य भूमिहीनाची निवड करून त्याला ही जमीन भूदानाच्या शर्तीप्रमाणे कसायला द्या अशा जमिनीवर तुकडेबंदी कायद्यामुळे नाव दात्याचेच ठेवावे लागत असे अशा प्रकारचे दाते ८ निघाले आणि त्यांची जमीन ६ एकर १४ गुंठे होती मध्यम स्थितीतील या दात्याची ही जमीन सरासरी एक रुपया सारावाची होती आपल्या इच्छेप्रमाणें भूमिहीनाला त्यानें जमीन दिलेली असल्यामुळें अशा या तुकड्यातील मशागतीस दात्याची पूर्ण मदत मिळेल असे नजर दिसून आलें

ज्याना स्वत च्या मालकीची जमीन एक दीड एकराच्या आतबाहेर आहे अशा ११२५ दात्यानी ३८३-१६ एकर क्षेत्र दानामध्यें दिलेले आहे असे आढळून आले भूदानाचा विचार समजला आणि आपली गरिबी जायची असेल तर आपणहि आपल्या जमिनीवरील छोटी मालकी सोडली पाहिजे हा विचार, ही दानें देताना यापैकी काही दात्याच्या मनात होता दिलेल्या दानाचे वाटप व्हावे, आपल्याहून गरीब माणसाला त्या जमिनीची मदत होईल, अशी नाइम्याची म्हणा, सहानुभूतीची म्हणा, भावना दुसऱ्या काही दात्याच्या दानामागें होती असे अनुभवाला आले यातील काही नमुनेदार प्रसग इतरत्र मुद्दाम दिले आहेत या अल्प जमिनीच्या मालकानी आपली स्ट्राव लहान तुकड्यात दिलेले क्षेत्र उत्तम प्रतीच्या जमिनीचे होतें.

कोल्हापूर जिल्ह्यातल्या हातकणगले आणि शिरोळ या दोन तालुक्यातील गरीब दात्याच्या दानाचा उदाहरण म्हणून निर्देश करता येईल. तसेच कुलाबा जिल्ह्यातील महाड आणि माणगाव तालुक्यात या लहान शेतकऱ्यानी भातपिकी जमिनी दिलेल्या असल्याचा निर्देश करता येईल. अशा वृत्तीच्या दात्याच्याबाबत त्यांच्या जमिनी इतराना वाटून देणे शक्य असले तरी तसे करणे विलपत न्यायाचे होईल आणि न केले तर दात्याना विलपत अन्यायाचे होईल याचा विचार करावा लागत असे. अशा परिस्थितीत वाटपासाठी जमलेल्या लोकाकडूनहि अशा जमिनी न वाटण्याचा आग्रह राही गरीबाच्याबद्दल सार्याची सहानुभूति प्रकट होई अशा ठिकाणी आम्ही जाहीर चर्चा करून निर्णय घेत असू. ही दानातील जमीन विनोबाजीची–भूदानयज्ञाची म्हणजे पर्यायाने गावसमाजाची झालेली आहे, म्हणून यापुढे या जमिनीवर दात्याचा मालकीहक्क राहणार नाही, परंतु त्याला निर्वाहाचे दुसरे साधन नसल्यामुळे ही जमीन त्याच्याकडेच कसण्यासाठी आणि पिकेल ते त्याने घ्यावे यासाठी देण्यात येत आहे. अशा निर्णयाने गावकऱ्याना व खुद्द दात्याला समाधान वाटत असे

ज्या तालुक्यामधून तुकडेजोडीचे काम सरकारने सुरू केलेले आहे अशा तालुक्यातील तुकड्यानील दानपत्रें नोंदीसाठी सरकारकडे पाठविण्यात आली या नोंदीमुळे तुकडे-जोड करताना भूदानाच्या तुकड्याला सरकारने अग्रहक्क दिला आहे तो मिळावा म्हणून तशी व्यवस्था करण्यात आली. ती दानपत्रे ७४८ असून त्यातील जमीन ७५४ एकर ३१ गुंठे आहे नजीकच्या काळात तुकडेजोड झाल्यावर हे वाटपाचे काम होईल जिल्हावार त्याचे आकडे असे —

क्रमांक	जिल्हा	दाते	क्षेत्र
१.	पुणे	९७	३२-२६
२.	रत्नागिरी	६४	३४-२८
३.	धुळे	२७४	१९५-२७
४.	जळगाव	३११	५००-११
५	अहमदनगर	२	१-१९
		७४८	७५४-३१

तुकड्यातील काही जमिनी शेतीच्या दृष्टीनें निरुपयोगी होत्या. अशा तुकड्यातील जमिनीबाबत घेतलेले निर्णय पुढें 'खराब क्षेत्र' या सदरात दिले आहेत.

२०६ दात्याचे १७८ एकर ३१ गुंठ्याचे (तुकड्यातील) क्षेत्र कसल्याच उपयोगात येण्यासारखें नव्हते म्हणून ते ज्याचे त्याना परत देण्याचा निर्णय घेतला. परंतु या दात्याना दान परत घेणे हे प्रशस्त वाटले नाही. दिलेल्या जमिनीऐवजी दुसरा अधिक चांगल्या जमिनीचा तुकडा बदलून देणे त्याना शक्य नव्हते, पण भूदानात काही तरी द्यावे अशी त्याना मनापासून इच्छा होती म्हणून प्रथम दिलेल्या निकामी तुकड्या-ऐवजी संपत्तिदान म्हणून त्यांनी अल्पशी रक्कम दरवर्षी देत राहण्याचा संकल्प केला त्यापैकी निम्म्या दात्यानी त्या वर्षाची रक्कम भूदान-समितीला रोख आणून दिली.

तुकड्यातील जमिनीची विल्हेवाट लावताना १७९ एकर २८½ गुंठे जमीन देणारे ३३८ दाते असे होते की त्यानी मनात आणले असते तर त्याना अधिक दान देऊन हे तुकडे कसण्याला योग्य एवढे करून देता आले असते. त्यांची आर्थिक स्थिति तितकी सपन्न होती पण त्याना याबद्दल मुळीच आस्था दिसली नाही एकदा औपचारिक रीतीनें जें अल्पस्वल्प दान दिले त्यात भर घालण्यास ते तयार नव्हते भूदानाचा एकूण विचार त्याना पटलेला नसावा असे त्यांच्या वृत्तीवरून दिसून आले. तेव्हा असे तुकडे नाइलाजानें आम्ही दात्याना परत करून टाकले

पूर्वतयारी करताना काही मालक भेटू शकले नाहीत. काही गावाना जाताच आले नाहीं या ना अशा कारणामुळें १४२ दात्याच्या ११४ एकर ३७½ गुंठे तुकड्यातील क्षेत्राची विल्हेवाट लावण्याचे काम अजून उरले आहे.

तुकड्यात मिळालेल्या जमिनीसंबंधी एकूण जो निकाल निरनिराळ्या प्रकारें लागला त्याचा जिल्हावार तपशील 'परिशिष्ट ७' ... दिला आहे.

(२) कसणुकीस अयोग्य-खराब क्षेत्र

खराब जमिनीबाबत शक्य तो दात्याना त्या परत न करतां स्थानिक सार्वजनिक कामाकरिता त्याचा उपयोग व्हावा अशी भूमिका घेऊन, अशा जमिनीच्या निकालाचे काम करण्यापूर्वी त्या जमिनीच्या दात्याना भेटून त्यानी खराब जमिनीऐवजी शेतीच्या दृष्टीने उपयोगाची अशी जमीन बदलून द्यावी आणि दानाच्या हेतूची पूर्तता करावी असें आम्ही समजावून देत असू. फार थोडया ठिकाणी दात्यानी हें मानले. हे सर्व अपवादात्मक काम झाले.

खराब जमिनीपैकी (१) ५७ दात्याची १७४८ एकर २१ गुंठे जमीन त्या ठिकाणच्या ग्रामपंचायतीना व अन्य सार्वजनिक संस्थाना गावच्या कामासाठी देण्यात आली.

(२) काही ठिकाणी हरिजनाना घरासाठीं जागा नव्हती. खराब जमिनीपैकी जेथें त्याना उपयोग होईल अशी जमीन होती ती त्याना देण्यात आली. हे क्षेत्र १६ दात्याचे ५४ एकर २ गुंठे भरले.

(३) ठाणे, रत्नागिरी आणि सोलापूर या जिल्ह्यात काही खराब जमिनीचा उपयोग शाळा मंदिरासाठी होणे शक्य होतें, म्हणून दात्याच्या आणि गावकऱ्याच्या इच्छेनें ७ दात्याची ४३ एकर १० गुंठे जमीन त्याकरिता दिली गेली.

(४) २८ दाते असे होते की ज्याची ७५ एकर १९ गुंठे जमीन कोणत्याहि कामी उपयोगी आणणे शक्य नव्हतें म्हणून दात्यांना परत करण्याचा निर्णय घेण्यात आला. परंतु या दात्याना हे दान परत घेणे किंवा दुसरे चांगल्या जमिनीचे दान करणे शक्य नसल्यामुळें त्यांनी या जमिनी-दाखल संपत्तिदान म्हणून दरसाल देण्याचें ठरविले.

(५) १३३ दाने असे निघाले की, त्याच्या जमिनीचा कोणताच उपयोग नव्हता, आणि परत केल्यानंतर त्यानी त्याबद्दल काहीच म्हटले नाही. या परत केलेल्या दात्याचें क्षेत्र ४१३ एकर ७ गुंठे आहे. या दात्याच्या जमिनी काही लहान लहान तुकडयामध्ये होत्या आणि थोडयाच्या मोठया होत्या.

(६) ज्या ठिकाणी खराब जमिनीसंबंधी सरकारमार्फत मोबदला मिळण्याची शक्यता आहे, त्या ठिकाणी या खराब जमिनीची दानपत्रें सरकारकडे नोंदीसाठी पाठविण्यात आली आणि नोंदीची व्यवस्था झाली. ही दानपत्रें २१ दात्यांची होती आणि त्याचें क्षेत्र १०५२ एकर ३ गुंठे आहे. यांपैकी २० दात्यांची ९५५ एकर जमीन ही रत्नागिरी जिल्ह्यात डोंगराळ अशी मिळालेली आहे. सरकारमार्फत जंगलवाढीसाठी एकरीं ३० रुपये मोबदला देऊन जमिनी ताब्यात घ्यायच्या आणि जंगल वाढविण्याचें काम करायचें अशी योजना बनली आहे आणि त्याप्रमाणे त्यांनी काम सुरु केलें आहे. या दानातील जमिनींचा त्या योजनेमध्ये समावेश होऊ शकतो. याप्रमाणे मोबदला घेऊन त्या रकमेचा उपयोग भूमिहीनांच्या करिता प्रदेश भूदान समितीला करता येण्याजोगा आहे. दुसरी नाशिक जिल्ह्यामध्यें एका दात्यानें दिलेली ९७ एकर जमीन ही धरणाच्या पाण्याखाली जात असल्यामुळें आणि धरणाच्या पाण्याखाली जाणाऱ्या जमिनीबाबत सरकार मोबदला देत असल्यामुळें दानपत्राच्या नोंदीची व्यवस्था वरीलप्रमाणे केली आहे. या जमिनीचा दुसरा कोणताहि योग्य उपयोग नसल्याचें दिसलें.

(७) काही जमिनी शहरालगत होत्या. त्यांच्या उपयोग शेतीव्यतिरिक्त इतर काही खास कामासाठी होण्याची शक्यता असल्यामुळें त्या जमिनींच्या किंमती वाढल्या असल्याचें दिसून आलें. त्या जमिनींचा मोबदला मिळण्याच्या दृष्टीनें व्यवस्था करण्याचा प्रयत्न झाला.

कोणत्याहि जमिनीचा उपयोग काहीना काही असतोच. रत्नागिरी जिल्ह्यात मालवण, वेंगुर्ला, सावंतवाडी इ. तालुक्यातून अगदी कातळाच्या जमिनी मिळाल्या आहेत. आज त्या जमिनीत शेतीखेरीज आंबे, काजू इ. झाडांची लागवड करून उत्पन्न काढण्याचे प्रयत्न चालू आहेत. परंतु याहि पेक्षा जास्त उपयोगी म्हणजे त्यातून खनिज द्रव्यें निघण्याचा संभव निर्माण झाला आहे. त्यामुळें शेतीपेक्षाहि जास्त उत्पन्न देणारी ही जमीन ठरण्याचा संभव आहे. अशा जमिनी भूदान-समितीच्या नावानें करण्यात आल्या आहेत. पुढें या जमिनींचा मोबदला मिळू शकेल आणि त्या योगें

ज्यांना नवी जमिनी मिळाल्या त्यांना साधनें पुरविणे, उद्योग काढणे इत्यादि मदत देता येईल.

(८) कुलाबा, ठाणे आणि रत्नागिरी या जिल्ह्यांमधून कांहीं खार जमिनी मिळाल्या होत्या. खारलँड बोर्डातर्फे ठाणे जिल्ह्यातील ७५० एकराच्या जमिनीची दुरुस्ती होऊन त्या जमिनी वाटता आल्या. रत्नागिरी जिल्ह्यातील जमिनींचें दानपत्र झाल्यावर त्या फसल्याच उपयोगाच्या नाहीत म्हणून परत करण्यांत आल्या. कुलाबा जिल्ह्यात पेण तालुक्यातील २ दात्यांनीं ८७ एकर खार जमीन दिली होती. खारलँड बोर्डाच्या नियमाप्रमाणे गावांतील भूमिहीनांची आणि गावकऱ्यांची आर्थिक दृष्टीनें तयारी नसल्यामुळें उत्तम भातपिकाची जमीन असूनहि ती परत करण्यांत आली.

(९) कांही स्थानिक परिस्थितीमुळें आणि जमिनीचा योग्य निर्णय व्हावा एतदर्थासाठीं १०१ एकर २७ गुंठ्यांचे निर्णय घेण्याचें काम शिल्लक राहिलें आहे. या जमिनी ३० दात्यांच्या आहेत.

एकूण खराब क्षेत्र :– ४८३५ एकर २ गुंठे, दाते ४८०.

खराब जमिनीचें स्वरूप जिल्हावार खालीलप्रमाणे :–

अ.	जिल्ह्याचे नांव	दात्यांची संख्या	दानांतील क्षेत्र ए. गु.
१	पुणे	३३	६५-०४
२	अहमदनगर	११	३२-१६
३	सोलापूर	२९	१२४-१०
४	सातारा	३८	२३८-२१
५	सांगली	१६	५०-००
६	कोल्हापूर	१६	२६-२३
७	रत्नागिरी	८०	१२६७-००
८	कुलाबा	७	१०२-३५
९	ठाणे	१६८	१४११-२१
१०	नाशिक	६०	३०३-२५
११	धुळें	४४	१२१३-२३
१२	जळगाव	—	—
		४८०	४८३५-२८

(खराब जमिनीच्या निकालाचे जें काम झालें, त्याचें जिल्हावार एकत्र सकलन पुढें परिशिष्ट न ६ वर पहावें)

(३) मिराशी हक्काचे क्षेत्र

तीन जिल्ह्यातून मिराशी हक्काच्या जमिनी मिळालेल्या होत्या या मिराशी हक्काच्या जमिनीवरील मिराशी कुळें हीच जवळजवळ या जमिनींचे कायदेशीर मालक असतात फक्त या कुळाना मिराशीवतन नष्ट होण्यापूर्वी मिरासदाराना खड द्यावा लागत असे ही वतनें कायद्यानें नष्ट करण्यात आली आहेत त्यामुळें भूदान समितीला या जमिनीबद्दल फक्त मिराशी मोबदला घेण्याचा हक्क प्राप्त झालेला आहे, जो कायद्याने दात्याला मिळालेला होता अशा जमिनीबाबत मालकी नसल्यामुळें वाटपाचा प्रश्नच निर्माण होत नाही अशा जमिनीच्या निकालाचे काम करताना ह्या जमिनी ज्या कुळाकडे आहेत त्यापैकी सधन कुळाकडून मोबदला घेणे आणि जो हक्क भूदान समितीकडे आला आहे तो गरीब कुळाला देऊन टाकणे (मोबदला न घेण) इतकेच काम करावे लागले ज्या कुळाकडून मोबदला घेणे वाजवी होते तशी दानपत्रें नोंदीसाठी महसूल-अधिकाऱ्याकडे पाठविण्यात आली हा मोबदला साऱ्याच्या सहापट रकमेइतका असतो आणि जर कुळें वतन नष्ट होण्याअगोदर दात्याला खड भरत असल्याचे सिद्ध होत असेल तर साऱ्याच्या ३० पट रक्कम मिळू शकते

मिराशी हक्काचे जिल्हावार दाते आणि क्षेत्र --

	जिल्हा	दाते	क्षेत्र	
१	सातारा	२६	४७१-१३	एकर
२	सागली	३	७३-१७	,,
३	धुळें	७	२५५-१६	,,
		३६	८०० ०६	

हें मिराशी हक्काचे क्षेत्र एकूण जमिनीच्या २ ० टक्के पडतें आणि या जमिनीपैकी २०० एकराचा मोबदला भूदान समितीला मिळेल या जमिनीचा सारा ३०२ रुपये आहे या जमिनी चागल्या प्रतीच्या आहेत.

ज्यांना गमी जमिनी मिळाल्या त्यांना साधनें पुरविणे, उद्योग काढणे इत्यादि मदत देता येईल

(८) कुलाबा, ठाणे आणि रत्नागिरी या जिल्ह्यामधून काही खार जमिनी मिळाल्या होत्या. खारलँड बोर्डातर्फे ठाणे जिल्ह्यातील ७५० एकरांच्या जमिनीची दुरुस्ती होऊन त्या जमिनी वाटल्या आल्या. रत्नागिरी जिल्ह्यातील जमिनीचें दानपत्र आल्यावर त्या कसल्याच उपयोगाच्या नाहीत म्हणून परत करण्यात आल्या. कुलाबा जिल्ह्यात पेण तालुक्यातील २ दात्यांनीं ८७ एकर खार जमीन दिली होती. खारलँड बोर्डाच्या नियमाप्रमाणे गावातील भूमिहीनांची आणि गावकऱ्याची आर्थिक दृष्टीनें तयारी नसल्यामुळें उत्तम भातपिकाची जमीन असूनहि ती परत करण्यात आली.

(९) काही स्थानिक परिस्थितीमुळे आणि जमिनीचा योग्य निर्णय व्हावा एतदर्थासाठी १०१ एकर २७ गुंठ्याचे निर्णय घेण्याचें काम शिल्लक राहिले आहे या जमिनी ३० दात्यांच्या आहेत.

एकूण खराब क्षेत्र :– ४८३५ एकर २ गुंठे, दाते ४८०.

खराब जमिनीचें स्वरूप जिल्ह्यावार खालीलप्रमाणे :–

क्र.	जिल्ह्याचे नांव	दात्यांची संख्या	दानातील क्षेत्र ए. गु
१	पुणे	३३	६५-०४
२	अहमदनगर	१९	३२-१६
३	सोलापूर	२९	१२४-१०
४	सातारा	३८	२३८-२१
५	सांगली	१६	५०-००
६	कोल्हापूर	१६	२६-२३
७	रत्नागिरी	८०	१२६७-००
८	कुलाबा	७	१०२-३५
९	ठाणे	१६८	१४११-२१
१०	नासिक	६०	३०३-२५
११	धुळें	४४	१२१३-२३
१२	जळगाव	—	—
		४८०	४८३५-२८

जमिनी सरकारी असल्यामुळें त्याचे वाटप भूदान समितीमार्फत न करता हक्क-दात्याची नावे फक्त सरकारकडे पाठविण्यात आली आणि या दात्याची अमुक जमिनीच्या हक्क-वाटपाला समति आहे, यामुळें वाटप-काम सोपें होईल असे सरकारला कळविण्यात आले सदर जमिनींपैकी १५७० एकर जमीन 'एकसाली' या सदरात दाखविली आहे बाकीची वाटप-आकड्यात समाविष्ट आहे एकूण जमिनीच्या ४० टक्के क्षेत्र एकसाली होते हे दाते ४० टक्के होते

(५) चौकशीकरिता पाठविलेली दानपत्रें—

मालकीच्या आणि कूळहक्काच्या संबधात जेथें कायदेशीर निर्णयाची आवश्यकता निर्माण झाली तेथें ती दानपत्रें निर्णय लागेपर्यंत तशीच तहकूब (Pending) ठेवली आहेत हे क्षेत्र ५२ दात्याकडून मिळालेले १०४९ एकर १२ गुठ्याचे आहे यापैकी धुळें जिल्ह्यातील ८१० एकराचे आहे यामध्यें ५०१ एकर जमीन श्री ज दौ राउळ देशाईचे यांची आहे. त्याच्या जमिनीच्या मालकीसबधी निर्णय सरकारकडून मिळावयाचा आहे. जर ती जमीन मिराशी हक्काची नाही असे शाबीत झाले तर ती सर्व जमीन वाटली जाऊ शकेल या जिल्ह्यातील राहिलेले ३०० एकराचे क्षेत्र तुकडेबदी तुकडेजोड कायद्याच्या नावाखाली वाटता येणार नाही असे सरकारी अधिकाऱ्यानी सांगितल्यामुळें वाटपाचे काम होऊ शकले नाही इतरत्र कोठें कसली अडचण आली नाही कायदेशीरपणें वाटता येईल अशी व्यवस्था होत आहे

जळगाव, नाशिक, नगर, सागली या जिल्ह्यात २८ दात्याच्या २३९ एकराच्या जमिनी कूळहक्कामुळें सबन्ध कुळाकडे आहेत आणि ती कुळें त्या दाडायला तयार नाहीत या जमिनी सबन्ध कुळाना देणे योग्य होणार नाही आणि कूळकायद्याच्या (८८-अ) कलमाप्रमाणे भूदानाच्या जमिनीना हा कायदा लागू केला गेलेला नाही हा सरकारने एक प्रकारे गरीबाना देऊ केलेला हक्क आहे तोहि सबन्ध कुळें त्याना मिळू देत नसतील तर आपण त्याबाबत त्याना मदत केली पाहिजे असा विचार करून त्याबाबत कायदेशीर इलाज म्हणून ती दानपत्रें महाराष्ट्र भूदान-समितीच्या नावावर

(४) एकसाली हक्काचें क्षेत्र

सरकारने काही जिल्ह्यात–विशेषत: आदिवासी लोकाना–बऱ्याच वर्षांपासून सरकारी जमिनी एकसाली म्हणजे ११ महिन्याच्या मुदतीनें व तुकडे न पाडण्याच्याशर्तीवर दिल्या आहेत. धुळे जिल्ह्यात याचें प्रमाण जास्त आहे. ज्यावेळी या जमिनी दिल्या गेल्या, त्यावेळी क्षेत्राचें निश्चित प्रमाण नसल्यामुळें काहीना मोठ्या प्रमाणावर जमिनी मिळाल्या होत्या त्यातला काही भाग ते स्वत. कशीत, काही पड टाकीत, काही गुजर वगैरेना लागवडीला देत. या भागात प्रचार करताना 'वाटून घ्या, वाटून खा' हा विचार प्रामुख्याने त्याना समजावून दिला जाई हा विचार मनाला पटल्यावर थापल्याला मिळालेला हक्क आपल्या गरीब भाऊबदाना वाटून द्यावा ही भावना त्याच्यात निर्माण होई. सामुदायिक जीवनाची सवय असल्यामुळें व जमीन देण्याघेण्याची प्रथा त्याच्यात पूर्वीपासूनच असल्यामुळें त्याना ते अवघड वाटत नसे शिवाय ही जमीन त्याच्या स्वत.च्या मालकीची नव्हती, फक्त कसण्याचा हक्क त्याना मिळालेला होता, त्यामुळें या कसणुकीच्या हक्काच्या दानाला त्याची तयारी होत असे. त्याची अशी दानपत्रें नोंदविण्यात आली आहेत. हे क्षेत्र २४५८ एकर १३ गुठे आहे. व ते ३१४ दात्यांचे आहे त्यात प्रामुख्यानें आदिवासीच आहेत.

या जमिनीचें वाटप करताना कलेक्टर-मामलेदार याची परवानगी लागते तिचें हस्तातर करण्याचा हक्क ज्याना जमीन मिळालेली आहे त्याना नसतो. भूदानामध्यें वाटप करताना ज्याना जमिनी नाहीत अशा योग्य गरजू लोकाना जमीन मिळते. याची कल्पना सरकारला असल्यामुळें त्यानीं या वाटपाला समति दिली आणि मदतहि केली. ८८७ एकराचें वाटप झाल्यावर सरकारने सर्वत्र एकसाली जमिनीचे फेर वाटप करण्याची घोषणा केली आणि त्याची कामाला सुरवात झाली. सरकारनें फेर वाटप करताना ज्याना जमीन नाही अशा आदिवासीना कुटुबामागें १६ एकरांपेक्षा जास्त जमी. ठेवायची नाही आणि नव्या भूमिहीनाला १६ एकरांपेक्षा जास्त द्यायची नाही असा ठराव केला. आणि भूमिहीनांमध्यें वाटप करताना चिठ्ठ्या टाकून निवड करण्याची पद्धति अवलंबिली. मूळच्या या

प्रयत्न केला त्यातून ही गोष्ट अधिक लक्षांत आली. काही थोडे दाते असे दिसले की त्यानी परिस्थितिविवश होऊन जमिनीची विक्री केली. आणि काही दाते असे निघाले की त्याना कूळकायद्यान्वये जमिनीची विक्री करावी लागली. फक्त दोन दात्यांनी जमीनविक्री केली ही गोष्ट आपण बरोबर केली नाही हे लक्षांत घेऊन त्याऐवजी दुसरी जमीन दिली.

(७) जमिनीवर मालकीच नाहीं असें क्षेत्र–

दात्यांनी आपल्या मालकीच्या नसलेल्या ज्या जमिनी कळत वा न कळत दानात दिल्या त्याचे साधारणत ४ प्रकार आढळले:–

१. जहागिरी, खोती, इनामी याखालील क्षेत्र.
२. वारसाहक्कानें दान दिले परतु वारसच मान्यायित झाला.
३. कायदेशीर दृष्टीनें मालकीची अपत्त पुरावा आढळली आणि त्यातून मालकी सिद्ध झाली नाही.
४. दानपत्रात नमूद केलेली जमीन दात्याच्या नावावर नाही.

(१) विशेषत नाशिक जिल्ह्यात ज्या जहागिरदाराकडून जमिनी मिळाल्या होत्या त्या जमिनी सरकारनें सरकारजमा केलेल्या आढळून आल्या. दान देतेवेळी या जमिनीबद्दल सरकारकडे ६ पट रक्कम 'नजराणा' म्हणून भरली गेली असती तर या जमिनी जहागिरदाराकडे राहिल्या असत्या. परतु त्यानी तशा रकमा भरलेल्या नव्हत्या दात्यांनी ही ६ पट रक्कम आपण भरू शकणार नाही असे दान घेणाराना सांगितले होते. दान घेणारानी सरकारकडून अशा जमिनीबाबत योग्य ती व्यवस्था करून घेऊ असें आश्वासन दिले होते परतु त्याप्रमाणे पुढें काही व्यवस्था झाली नाही. त्यामुळे वाटपाच्या वेळीं या जमिनीसबधी काहीच करतां आले नाही या सरकारजमा झालेल्या जमिनी आदिवासी कुळाच्याकडे आहेत आणि कूळकायद्यान्वयें थोड्याच वर्षात कुळाच्या पूर्ण मालकीच्या होऊन जातील.

रत्नागिरी, कुलाबा या जिल्ह्यातूनहि १०-१२ लोकाकडून खोतीच्या जमिनी मिळालेल्या होत्या. सरकारनें ही खोतीपद्धत कायद्यानें केव्हाच बद केली आहे आणि इतर २-३ जिल्ह्यातून ज्या इनाम जमिनी मिळाल्या होत्या त्याबद्दलहि त्यांची मालकी नसल्याचे दिसून आले. अशा प्रकारे जहागिरी,

सरकारांत नोंद करून घेण्याचे काम चालू केले आहे आणि सरकारच्या मदतीनें या जमिनी वाटण्याचे काम होईल.

या कारणामुळें, ज्याचे वाटप होणे शक्य आहे अशा जमिनी कायदेशीर चौकशीसाठी वाटावयाच्या राहिलेल्या आहेत.

(६) विक्री झालेलें क्षेत्र–

महाराष्ट्रात मिळालेल्या जमिनींपैकी १% जमीन ही दान केल्यानंतर दात्यानें विकून टाकलेली आढळली. जिल्हावार असे दाते आणि त्यांचे क्षेत्र माहितीसाठी खाली दिले आहे.

विक्री झालेले एकूण क्षेत्र–४०३ एकर २० गुंठे. या जमिनीचे एकूण दाते–८४

क्रमांक	जिल्ह्याचें नाव	विक्री केली त्या दात्यांची संख्या	दानांतील क्षेत्र एकर–गुंठे
१	पुणे	८	५-१२
२	अहमद नगर	११	१३५-२८
३	सोलापूर	६	३२-०३
४	सातारा	९	५३-००
५	सांगली	३	९-०८
६	कोल्हापूर	–	– –
७	रत्नागिरी	१	१०-०
८	कुलाबा	–	– –
९	ठाणें	–	– –
१०	नासिक	५	२८-२३
११	धुळें	१३	२७-२०
१२	जळगांव	२८	१०२-०६
		८४	४०३-२०

या विक्री करणाऱ्या दात्यांपैकीं कांही दाते असे आढळले की त्यांनीं जाणून बुजून जमिनीची विक्री करून टाकली. अशा दात्यांना भेटण्याचा

प्रयत्न केला त्यातून ही गोष्ट अधिक लक्षात आली. काही थोडे दाते असे दिसले की त्यानी परिस्थितिविवश होऊन जमिनीची विक्री केली. आणि काही दाते असे निघाले की त्याना कूळकायद्यान्वयें जमिनीची विक्री करावी लागली. फक्त दोन दात्यानीं जमीनविक्री केली ही गोष्ट आपण बरोबर केली नाही हे लक्षात घेऊन त्याऐवजी दुसरी जमीन दिली.

(७) जमिनीवर मालकीच नाहीं असें क्षेत्र–

दात्यानी आपल्या मालकीच्या नसलेल्या ज्या जमिनी कळत या न कळत दानात दिल्या त्याचे साधारणत ४ प्रकार आढळले:–

१. जहागिरी, खोती, इनामी यातालील क्षेत्र.
२. वारसाहक्कानें दान दिले परंतु वारसत्व नाशाबित झाला
३. कायदेशीर दृष्टीनें मालकीची अत्यंत गुंतागुंत आढळली आणि त्यातून मालकी सिद्ध झाली नाही
४. दानपत्रात नमूद केलेली जमीन दात्याच्या नावावर नाही

(१) विशेषत. नाशिक जिल्ह्यात ज्या जहागिरदाराकडून जमिनी मिळाल्या होत्या त्या जमिनी सरकारनें सरकारजमा केलेल्या आढळून आल्या. दान देतेवेळी या जमिनीबद्दल सरकारकडे ६ पट रक्कम 'नजराणा' म्हणून भरली गेली असती तर या जमिनी जहागिरदाराकडे राहिल्या असत्या परंतु त्यानी तशा रकमा भरलेल्या नव्हत्या दात्यानी ही ६ पट रक्कम आपण भरू शकणार नाही असे दान घेणाराना सांगितले होतें. दान घेणारानी सरकारकडून अशा जमिनीबाबत योग्य ती व्यवस्था करून घेऊ असें आश्वासन दिले होतें परंतु त्याप्रमाणे पुढें काही व्यवस्था झाली नाही. त्यामुळें वाटपाच्या वेळी या जमिनीसंबंधी काहीच करता आले नाही या सरकारजमा झालेल्या जमिनी आदिवासी कुळाच्याकडे आहेत आणि कूळकायद्यान्वयें थोड्याच वर्षांत कुळाच्या पूर्ण मालकीच्या होऊन जातील.

रत्नागिरी, कुलाबा या जिल्ह्यातूनहि १०-१२ लोकाकडून खोतीच्या जमिनी मिळालेल्या होत्या सरकारनें ही खोतीपद्धत कायद्यानें केव्हाच बंद केली आहे आणि इतर २-३ जिल्ह्यातुन ज्या इनाम जमिनी मिळाल्या होत्या त्यादर्हि त्याची मालकी नसल्याचे दिसून आले. अशा प्रकारे जहागिरी,

दोती आणि इनामी जमिनीचे क्षेत्र जवळ जवळ १०० एकराचे होते आणि त्या ३३ दात्याकडून मिळाल्या होत्या

(२) दान देतेवेळी आपल्याला वारसा हक्काने दान देता येत असे सांगून काही दात्यांनी दानपत्रें भरून दिलीं पण पुढें त्यांचा जमिनीवर अधिकार आहे हे सिद्ध न झाल्यामुळें तीं दानें पुढें रद्द करावी लागली ४ लोकांनी वारसाहक्कानें दान देण्याचा आपल्याला अधिकार आहे असे जरी म्हटले होते तरी कोर्टांतून कायद्यानें तें सिद्ध होऊ शकले नाही म्हणून त्यांची मालकी नाही हे स्पष्ट झाले या ४ लोकांची जवळ जवळ २०० एकर जमीन होती

(३) काही दात्यांनी कर्जापोटी अल्प किंमतीत खरेदी केलेल्या जमिनी कर्ज-निवारण इ कायद्यामुळें मूळ मालकालाच परत दिल्या होत्या तरी भूदानामध्यें अशा जमिनीचे दानपत्र करून दिलेले आढळले आणि काही दात्यांची जमीन अशी होती की ती जमीन त्यांची आहे हे सिद्ध करण्या-साठी कोर्टांत गेल्याशिवाय गत्यंतर नव्हते अशा स्थितीतल्या जमिनी दानामध्यें दिलेल्या आढळल्या मालकीच्या दृष्टीनें अतिशय गुंतागुंत असल्यामुळें दात्यांना अशा प्रकारची जमीन बदलून दुसरी जमीन देण्यासंबंधी मागणी केली परंतु देणं शक्य असताहि त्यांनी तं टाळले त्या सदरात जवळ जवळ ५२ दात्यांची ४०० एकर जमीन येते

(४) काही दाते असे निघाले की त्यांनी दानपत्रांत नमूद केलेली जमीन प्रत्यक्षात त्या ठिकाणी नाही असे दिसले आणि काही दाते असे दिसून आले की त्यांनी दुसऱ्याच्याच नावावरची जमीन दिली या जमिनीशी त्यांचा कधीहि संबंध नव्हता जवळपास त्यांच्या स्वतःच्याहि जमिनी नव्हत्या

अशा प्रकारच्या जमिनी २५० एकर ३१ दात्याच्याकडून मिळालेल्या दानपत्रांत नमूद झालल्या होत्या अशा दात्यांच्या बाबत जाहीर रीत्या वाच्यताहि झाली त्यापैकी काही दाते सधन होते या दात्यांना भेटून त्यांनी दानाचा केलेला संकल्प पुरा करावा ही गोष्ट त्यांची प्रतिष्ठा वाढ-विण्यास उपयोगी होईल हे त्यांच्या ध्यानात आणून देण्याचा प्रयत्न केला

एकूण जमिनीच्या ४.० टक्के जमिनीचे क्षेत्र असे भरते आणि हे दाते १.३ टक्के होतात.

जमिनीवर दात्याची मालकी सिद्ध झाली नाही अशा दात्याची संख्या आणि त्याचे क्षेत्र पुढे जिल्हावार दिलेले आहे.

दात्यांची दानातील जमिनीवर मालकी नाही असे एकूण क्षेत्र १७३९ एकर १२ गुंठे व दाते ११३.

क्र. जिल्ह्याचे नाव	मालकी नसलेले दाते संख्या	दानपत्रांतील क्षेत्र ए. गुं.
१. पुणे	२	७-०८
२. अहमदनगर	३	१०-३५
३. सोलापूर	५	२९-१५
४. सातारा	४	७५-१९
५. सांगली	४	११२-०२
६. कोल्हापूर	२	५-००
७. रत्नागिरी	७	९७-३८
८. कुलाबा	३	५४-००
९. ठाणे	—	——
१०. नाशिक	३९	९५३-२१
११. धुळे	१७	११३-३४
१२. जळगाव	२७	२००-००
	११३	१७३९-१२

(८) दात्यांना परत केलेले क्षेत्र

जवळ जवळ २००० एकर म्हणजे एकूण जमिनीच्या ५ टक्के क्षेत्र दात्यांना परत करणे भाग पडले. या दात्यांनी आपली दानें मागें का घेतली या कारणाची वर्गवारी लावणे बोधप्रद आहे. नमुन्याची काही उदाहरणे खाली दिली आहेत. अर्थात् या सर्व वेगवेगळ्या कारणाच्या मुळाशी मुख्य कारण जमीन देण्याची अनिच्छा हेच दिसून येतें.

(१) काहींनी आपल्याला दान देण्याची इच्छा नाही असे स्पष्ट सांगितलें.

(२) दानपत्र भरले त्यावेळी गव्हें नंबर दिया दिलेल्या जमिनीचा हिस्सा, चतु सीमा वगैरे दानपत्रात भरावयाचा तपशील लिहिला नव्हता. वाटपाच्या वेळी या माहितीची अनेक वेळा मागणी करूनहि दात्यांनी ती पूर्ण केली नाही, उलट ती देण्याचे टाळले. अशी दानपत्रें दात्याना परत करण्यात आली. हें क्षेत्र जवळ-जवळ ९०० एकराचे भरेल आणि अशा दात्याची संख्या ५२९ होईल.

(३) दान देतेवेळी काही शर्तीवर आपण दान देत आहोत असे दानपत्र घेणाऱ्या भूदान-कार्यकर्त्याला जाणवून दिले गेले होते आणि त्या शर्ती पुऱ्या न झाल्यामुळें 'आम्ही आमची जमीन द्याव्याला तयार नाही' असे चार पाच गावाच्या ६०-६५ दात्यांनी कळवून आपली दानें परत घेतली. हें क्षेत्र जवळ-जवळ ३०० एकराचे होईल.

(४) काही दाते वाटप होण्यापूर्वी मृत्यु पावले. त्यानी जमीन भूदानात दिली होती हे त्याच्या वारसदारानी कबूल केले पण 'आता आमची इच्छा नाही' असे त्यानी सांगितले आणि काहीजणानी दानावद्दल कानावर हात ठेवले.

(५) वाटपाच्या वेळी काही दाते असे भेटले की ते म्हणाले दान दिले हें खरे आहे, परंतु मुलाची आणि घरातील लोकाची इच्छा नाही त्यामुळें माझा नाइलाज झाला आहे अशा रीतीनें त्यानी आपले दान मार्गे घेतले. हें दाते २९ होते आणि त्याचे क्षेत्र २१५ एकराचे होते

(६) मला विचार पटला म्हणून मी माझ्या वाटयाला येणाऱ्या जमिनीपैकी हिस्सा दिला परंतु इतर हिस्सेदार वाटून देत नाहीत म्हणून ही दिलेली जमीन तुम्हाला वाटण्यासाठी मला देता येत नाही, ज्यावेळी माझ्या हिश्शाची जमीन मला मिळेल त्यावेळी देईन, असे आश्वासन देणारे काहीं दाते निघाले. अशा दात्याच्या जमिनी १०० एकराच्या आसपास होत्या

(७) कायद्यामुळें सर्व जमिनी मुलाच्या नावावर करून टाकल्या त्यामुळें आता माझ्या नावावर द्यायला जमीन नसल्यामुळें देता येत नाही, असें उत्तर देऊन जमिनीचे वाटप करण्याचे टाळले. असे दाते ३२ निघाले.

(८) काही ठिकाणी असे दिसून आले की दान देणारांनी जमीन आपसात वाटप करून घेतली वाटपाचे वेळी समाईक जमीन कोणती न ठेवल्यामुळें कोणाची कोणती जमीन द्यायची असा प्रश्न उभा राही. दात्यांनी उत्तर देण्याची तयारी दाखविली नाही. अशा तऱ्हेनें दान परत घेतलेले दाते १२ निघाले आणि त्यांनी दिलेले क्षेत्र ७० एकराचे होते

(९) दान दिल्यानंतर भूदान समितीची सरकार-दप्तरी नोंद न झाल्यामुळें, कुळकायद्यान्वयें काही दात्यांच्या कुळाकडील जमिनीच्या विक्रीचा व्यवहार झाला अशा व्यवहारातील रक्कम दात्याच्या हातात आली नव्हती, तरी "हो जमीन त्या कुळाला तसीच देऊन टाका किंवा ती विक्रीची रक्कम भूदानाच्या कामासाठी देण्याची व्यवस्था करा" असे समितीकडून सुचविण्यात आले परंतु कोणतीच तयारी दिसली नाही अशा प्रकारे दानातला संकल्प मार्गे घेणारे १०० एकराचे २२ दाते होते

(१०) काही दात्यांनी जमीन खरेदी करून दान देण्याचे जाहीर केले होते त्या दात्यांना भेटून अशी जमीन वाटण्याला उपलब्ध करून द्यावी अशी विनंति करण्यात आली ज्यांना स्वत ची जमीन नव्हती त्यांनी असा जो संकल्प केला होता त्यांना असं सुचविण्यात आले की जमीन खरेदी करून देणे, जमीन मिळत नसल्यामुळें म्हणा अगर अन्य कारणामुळें म्हणा शक्य नसेल तर जमीन खरेदी करण्यासाठी जी रक्कम आपण वापरणार आहात ती रक्कम तुम्ही ज्या लोकांना जमीन वाटलेली आहे त्यांना साधनें खरेदी करण्यासाठी द्या फक्त एका दात्यान केलेला संकल्प पुरा केला. बाकीच्यांनी उघड दान मार्गे घेतले

तीन दाते असे दिसले की, ज्यांना स्वत ची जमीन असतानाहि जमीन विकत घेऊन दानाची पूर्तता करण्याच त्यांनी योजिले होते त्यांना स्वत च्या च मालकीच्या जमिनीतील थोडा का होईना हिस्सा देण्याबद्दल सांगितले. परंतु त्यांनी स्वत ची जमिनहि दिली नाही, विकत घेऊनहि दिली नाही आणि जमिनीचे खरेदीसाठी ठरविलेली रक्कमहि उपयोगात आणली नाही.

(११) 'वाटप करण्यास उशीर झाला तेव्हा आता दान देण्याची माझी तयारी नाही हे दानपत्र रद्द करा' अशा प्रकारची पत्रें २ दात्यांनी

भूदान समितीला लिहिली. त्याचा दान न देण्याचा आग्रही सूर असल्यामुळे ही दानें परत केलेल्या सदरात घातली आहेत.

निरनिराळ्या जिल्ह्यांमधून अशा दात्यांचे आणि त्याच्या क्षेत्राचे आकडे काय आहेत याची कल्पना यावी म्हणून पुढें दिलेले आहेत.

दात्याना परत झालेले एकूण क्षेत्र :– २०६४-४, दाते ७२१.

क्रम जिल्ह्याचे नांव	दान परत झालेले दाते संख्या	त्यांनीं दिलेले क्षेत्र ए. गुंठे
१. पुणे	१०	२३-२२
२. अहमदनगर	५६	१३७-३४
३. सोलापूर	३४	८७-१६
४. सातारा	१६	१५९-०५
५. सांगली	८	३१-२४
६. कोल्हापूर	७	५४-१७
७. रत्नागिरी	२४	३५-०९
८. कुलाबा	१३	४६१-३६
९. ठाणें	३६	१०८-००
१०. नाशिक	६८	१५०-०६
११. धुळें	३९	९९-३५
१२. जळगाव	४१०	७१५-००
	७२१	२०६४-०४

: १५ :

कार्य-संघटन

प्राप्त झालेल्या जमिनीपैकीं साधारणतः सव्वीस हजारावर जमीन जी वाटली गेली व जी वाटली गेली नाहीं तिचा तपशील येथवर दिला. आता वाटपाच्या कामाची पद्धति व त्यातून आलेल्या अनुभवासबंधीं थोडें विवेचन करणे इष्ट होईल. त्यातून लोक-मानस प्रदर्शित होण्याला मदत होईल असें वाटते.

वाटपाचे काम उरकण्याकरिता अनुभवानें ज्या वेगवेगळ्या पद्धति मी हातीं घेत गेलो त्यांत प्रथम एक तालुका घेऊन तो पुरता करायचा असा तालुकापातळीवरचा प्रयोग नाशिक जिल्ह्यात अजमावला.

नाशिक जिल्ह्यात एकूण ३६०० एकराचे भूदान झाले आहे. त्यातील बागलाण तालुक्यात मिळालेली ८९२ एकर ३ गुंठे जमीन प्रथम वाटायची ठरवली होती.

दान मिळालेल्या प्रत्येक गावातून कसे जाता येईल, त्यासाठी किती काळ लागेल, इतरांची मदत कशी घेता येईल व इतरांना मदत कशी देता येईल, जमिनीबाबत कशा प्रकारच्या व कोणकोणत्या अडचणी काय प्रमाणात उभ्या राहतात, हें सर्व लक्षात यायचें असेल तर कामाला फार मोठें म्हणजे जिल्ह्याचे, किंवा फार लहान म्हणजे गावापुरते, क्षेत्र घेऊन उपयोगी नाहीं, तालुका घेणे जास्त उपयुक्त होईल हें ध्यानी घेऊन या जिल्ह्यातील बागलाण तालुका वाटपाच्या प्रयोगासाठी प्रथम घेतला.

(१) तालुका-पातळीवरचा वांटप-प्रयोग—

मिळालेली ही सर्व जमीन सलग अशा गावातून नसल्यामुळें दान मिळालेल्या गावाचे सोयिस्कर असे ५ गट बनविले.

१. सटाणे गट :	गावें	९
२. डांग-सौंदाणे गट :	गावें	१२
३. साल्हेर-मुल्हेर गट :	गावें	१२

४. ताहराबाद गट : गावे ९
५. नामपुर गट : गावे १०

एकूण गावें ५२

या तालुक्यात जी दानें झाली आहेत त्याचे दाते दान दिलेल्या जमिनीच्या गांवांतून किंवा वरील गट पाडलेल्या प्रमुख गावातून राहात असल्याचे दिसून आले. त्याना भेटणे, त्याच्याकडून दानाची निश्चिती व जमिनीची माहिती करून घेणे, तसेंच वाटपाच्या कार्यक्रमाला त्यानी हजर राहावे असा प्रयत्न करणे, त्याशिवाय पाटील-तलाठी याच्याकरवी जमिनीचें क्षेत्र, सरकारी आकार, पीक-पाणी व कब्जा याची माहिती गोळा करणे, त्या जमिनीत जर कुळ असेल तर त्याच्याकडे त्याची स्वत.ची अगर कूळहक्काची इतर जमीन किती आहे किंवा नाही ही माहिती पुरती मिळविणे, ही कामें अगोदर आम्ही केली.

यानतर दाते, पाटील-तलाठी व अन्य स्थानिक कार्यकर्ते याची एक बैठक घेऊन त्याना वाटप-पद्धति व कार्यक्रम समजावून देऊन त्या गटातील सर्व गावातून जाण्याचा कार्यक्रम आखून घेतला. ह्या मडळीपैकी जे जे बरोबर येतील त्याना घेऊन ठरलेल्या गावी जायचे आणि वाटप-सभा घडवून आणायची त्यापूर्वी प्रमुख गावी जर भूदान मिळालेले असेल तर तेथें प्रथम वाटपाचा कार्यक्रम केल्याने आजूबाजूच्या गावातून वाटपाच्या कार्यक्रमाची व वाटपाच्या पद्धतीची बातमी त्वरित सर्वत्र आपोआप पसरत असे. त्यामुळें काही गावात वाटपाची पूर्वतयारी होण्याला मदत होत असे. अशा तऱ्हेनें वाटपाच्या पूर्वतयारीची पद्धत पडत गेली आणि ही पद्धत फार सोयीची झाली. गावात गेल्यावर दवंडी देण्यात येई आणि त्यानतर वाटपाच्या कार्यक्रमास सुरुवात होई

या पद्धतीनें पाची गटातील ५२ गावे पुरी करण्यास २१ दिवस लागले. ५२ सभा झाल्या. त्यापैकी ४८ गावातून वाटपाचे काम झाले. चार गावातून स्थानिक अडचणीमुळें वाटप होऊ शकले नाही. या तालुक्यात दानात मिळालेल्या ८९२ एकर ३ गुंठे जमिनीसबधी जो एकूण निकाल लागला तो असा—

एकर गुंठे	
६११—०५	१३७ कुटुंबाना वाटली.
९४—०९	वाटण्याला योग्य नसलेली म्हणून दात्याना परत.
१३—०८	दात्यानी विकली म्हणून रद्द.
११५—००	दानपत्रात चुकीची नोंद सबब कमी.
३६—००	दुसऱ्या तालुक्यातील जमीन.
४२—२१	वाटावयाची राहिलेली जमीन.
९१२—३	

(हा आकडा एकूण दानपत्रातील आकड्यापेक्षा २० एकरानी जास्त दिसतो, ती अधिक जमीन वाटप-कार्यक्रमात मिळाली आहे.)

एक महिन्याच्या अनुभवानंतर एका तालुक्यातील प्रत्यक्ष वाटपाचे काम करीत असताना दुसऱ्या तालुक्याचे पूर्वतयारीचे काम मी करवून घेऊ लागलो, यामुळें कामाचा उरक वाढला अर्थात् त्याकरिता अधिक सहकारी जमा करावे लागले. ही पद्धति तालुक्यात तीच पुढें चालवून पुढें दिलेला जिल्हा पातळीवरचा प्रयोग अमलात आणला. जिल्हा पातळीवरचा प्रयोग सोलापुर जिल्ह्यात चांगला अमलात आला. म्हणून तो नमुन्या-दाखल पुढें देत आहें ·

(२) जिल्हा-पातळीचा प्रयोग—

पश्चिम महाराष्ट्रामध्यें सोलापुर, नाशिक, पुणें या तीन जिल्ह्यात भूदानाचे काम सतत करणारा कार्यकर्ता नव्हता. या जिल्ह्यात भूदानाचे काम तसे थोडेंफार झालें आहे, परन्तु कामाला जसे रूप यायला पाहिजे तसे येवू शकलेले नाही. नाशिक जिल्हा संपल्यावर सोलापुर जिल्ह्याच्या कामाला सुरुवात केली तिथल्या कलेक्टरना भेटलो. कूळकायदा लागू असताना सुद्धा कायद्याला धरून भूदानात मिळालेल्या जमिनीचे वाटप होऊ शकते, या कायद्याने जमीनमालक झालेल्या कुळाच्या ताब्यातील भूदानाची जमीन काढून ती जमीन नसलेल्या भूमिहीनाना देता येते, हे सर्व त्याना माहीत नव्हते; त्यांना ते समजावून दिल्यानंतर त्यानी तांबडतोब वाटपाच्या कामासाठीं मागितली तेवढी सर्व मदत आम्हाला देण्याचे आपल्या हाताखालील अधिकाऱ्याना हुकुम दिले.

आम्ही त्यांच्याकडे दोन प्रकारची मदत मागितली–एक, तालुक्यातल्या महसूल-अधिकाऱ्याना कळवून, जमिनीची आवश्यक ती माहिती तावडतोब आम्हाला पुरवावी, आणि दुसरी, ज्या गावात जमीन आहे, त्या गावी वाटपाच्या सभेची व्यवस्था आणि गावातल्या लोकाना दवंडी देऊन माहिती देण्याची व्यवस्था करावी आणि सरकारी प्रतिनिधी कोणी-ना कोणी हजर ठेवावा. कलेक्टरमहाशयानी सर्व मामलेदाराना योग्य त्या सूचना तावडतोब देण्याची व्यवस्था केली.

या जिल्ह्यात वाटपाचे काम करताना तीन उद्देश पुढें ठेवले होते

(१) ठराविक मुदतीत योजनाबद्ध कार्यक्रम ठरवून तो पार पाडणे, (२) वाटपाचे काम लोकाच्या शक्तीवर–विशेषतः भूदाते, संपत्तिदाते आणि सहानुभूति राखणारे यांच्याद्वारा–पूर्ण करणे, आणि (३) या निमित्तानें भूदानयज्ञाच्या विचाराचा प्रचार करणे.

त्याप्रमाणे तालुकावार ४० दिवसाचा कार्यक्रम आखून तो जिल्हाभर प्रसिद्ध केला. विनोबाजींच्या कामाबद्दल 'सोलापूर समाचार' या दैनिकाला विशेष आस्था वाटते. या दैनिकामध्यें सतत ३-४ दिवस जमिनीच्या वाटपासंबंधीच्या माहितीचे लेख प्रसिद्ध केले. तिकडे मामलेदारानी त्याना कळविल्याप्रमाणे त्या-त्या तालुक्यातील गावातून कार्यक्रमहि कळवून टाकले. कार्यक्रम व्यवस्थित जाहीर झाल्यामुळें, भू हीन, भूदाते, सरकारी कर्मचारी इत्यादीना वाटप-कार्यक्रमाची आगाऊ व नीट माहिती मिळाली. वाटपाच्या कार्यक्रमाबरोबरच वाटपाच्या पद्धतीसंबंधीहि योग्य ती माहिती वृत्तपत्रातून प्रसिद्ध करण्यात आल्यामुळें त्यासंबंधीहि कोणाचे आक्षेप राहिले नाहीत. जशी सरकारमार्फत मदत घेण्याची व्यवस्था झाली तशीच भूदात्यानाहि त्यांच्या जमीन-वाटपाच्या कार्यक्रमाची तारीख कळविण्यात आली. आणि 'तुमच्या हस्ते वाटपाचे हें काम होणार आहे; तेव्हा या कार्यक्रमाला अवश्य उपस्थित व्हावे आणि शक्य झाले तर सभेची आणि वाटप चागल्या रीतीनें होईल अशी व्यवस्था करावी', अशी विनंति केली. त्याचा परिणामहि चागला अनुभवाला आला. मोठ्या संख्येनें दात्यानी जमीन-वाटपाच्या कामाची पूर्वतयारी केली आणि स्वतःहि हजर राहून वाटपाच्या

कामात मदत केली. हा विशेष या जिल्ह्यामध्यें पहावयास सांपडला. लुट्ट दात्याच्या प्रयत्नानी वाटप या प्रकारे होऊ शकते हा प्रयोग येथें सफल झाला.

रोज सामान्यपणे ३ गावांतील वाटप व्हावे अशी दृष्टि ठेवूनच तालुकावार कार्यक्रम आखले होते. पावसाळ्याचे दिवस आणि रस्त्याचे स्वरूप लक्षात घेऊन कार्यक्रम बनविले होते त्यामुळें कार्यक्रम पार पडताना अडचणी येदूनहि पडले नाही गावातल्या कोणाचीहि ओळख नाही, दात्याचा परिचय नाही, आणि तालुक्यातील पुढाऱ्यांपैकी कोणी मदतीला नाही अशी स्थिति असतानाहि सगळीकडे गावातल्या मडळीनी अत्यत आपुलकीची व प्रेमाची वागणूक दिली.

सभेंत वाटपाच्या कामाची पद्धति समजावून दिल्यावर व आंदोलनाची भूमिका मांडल्यावर हरतऱ्हेची मदत त्वरित मिळत असे. राजकीय पक्ष-प्रमुखाना किंवा त्याच्या पक्षातील कार्यकर्त्यांना अमुक राजकीय पक्षाचे म्हणून नव्हे तर व्यक्तिगत नात्यानें भूदानाचे चाहाते म्हणून त्यानी मदत करावी अशी व्यक्तिगत विनंति केल्यानतर तिचा उपयोगहि चागला होत असल्याचे दिसून आले. अगोदर उदासीनता दाखविणाऱ्या जिल्हा-पुढाऱ्याकडूनहि पुढें मदतीचे आश्वासन मिळाले.

या जिल्ह्यामध्यें ४० दिवसाचा कार्यक्रम जसा ठरविला होता तसा पार पडला. रोज ३०-४० मैलाचा प्रवास झाला. कधी पायी, कधी सायकलने, कधी एस. टी ने, कधी होडीनेहि चद्रभागेची मधून-मधून भेट व्हायची रोज सकाळपासून रात्री एकदीड वाजेपर्यंत काम चालायचे. पावसामुळें कोठें-कोठें अडथळे आले, पण त्यानें सार्थहि झाल्याचे दिसून आलें. कारण पाऊस पडलेला असला की, हटकून लोक सभेला मोठ्या सख्येनें जमायचे आणि वाटपाचें काम रगायचें.

तिसरा हेतु आंदोलनाच्या प्रचाराचा होता तोहि पुष्कळ साधला असे म्हणता येईल. नवीन भूदानहि ६३ एकर मिळाले आणि ४० दिवसात १२०० रुपयाचें वाङ्मय विकले याशिवाय भूदान पत्रिकाचे ग्राहकहि नोंदविले गेले.

या जिल्ह्यात वाटपाच्या कामाकरिता जो कांही थोडा फार खर्च आला तो भूदाते आणि संपत्तिदाते मानीच केला या जिल्ह्यातील प्रयोगातून आणि अनुभवातून हे स्पष्ट झाले की, जनतेच्या सर्व थरात या कामाविषयी, अर्थात् विनोबाजीच्याविषयी, अतिशय सद्‌भाव आहे, त्यामुळेंच हा सर्व कार्यक्रम जवळ-जवळ जनाधारित स्वरूपात पार पडला

(३) तिसरा प्रयोग कोकण विभागातील--

वाटपाची वेगळी एक पद्धति कोकण भागात स्वीकारावी लागली कोकणची शेती इतर ठिकाणापेक्षा अगदी भिन्न आहे या भागात कुळाच्या ताब्यात असलेल्या जमिनीचें प्रमाण जास्त होतें कूळ-कायद्यामुळें अनेक अडचणी सरकारपुढें, दात्याच्या पुढें आणि कुळाच्या पुढें निर्माण होऊन त्या वाढू लागल्या होत्या ही स्थिति लक्षात आल्यावर प्रथम दानपत्रें सरकारी दप्तरात नोंदीसाठी पाठवून ती नोंदून घेण्याची व्यवस्था केली त्यामुळें कूळ-कायद्यान्वयें कुळाच्या ताब्यातील जमिनीच्या विक्रीच्या किंमती ठरविण्याची जी कामें चालू होती ती थांबली दात्याची इच्छा नसतानाहि त्यानीं जमिनीची विक्री केल्याचा जो आक्षेप त्याच्यावर येण्याची भीति होती ती दूर झाली आणि कुळाना अशा जमिनीचा (भूदानातील जमिनीचा) मोबदला जमीन-मालकाना द्यावा लागणार होता त्याची गरज राहिली नाही नोंदीनंतर वाटपाचे काम करण्यात आले या प्रयोगात, गांवगटाच्या मुख्य ठिकाणी त्या गटातील सर्व गावांच्या लोकाना पाचारण करून आणायचें आणि त्या-त्या गावचे वांटपाचे काम तेथेंच त्याचे समक्ष करायचे, अशी रीत आम्ही पत्करली अर्थात् या पूर्वीची जमीनीसंबंधीची व जमीन घेणारासंबंधीची तयारी त्या गावातील दाते आणि कार्यकर्ते यांच्यावर सोपविली होती या भागातील वाटपाचा प्रश्न एक प्रकारें सोपा होता, कारण येथें बहुताशी बिनजमीनवाल्या कुळाच्याकडेच वहितीखालीं जमिनी होत्या व त्या त्यांनाच वाटायच्या होत्या परंतु जमिनीच्या मालकी हक्काच्या दृष्टीनें रत्नागिरी जिल्ह्याइतका गुंतागुंतीचा आणि अवघड प्रश्न इतरत्र आढळला नाही म्हटले तरी चालेल

वाटपाच्या कामात दात्यांच्याशिवाय कितीतरी निरनिराळ्या क्षेत्रां-तील परिचित-अपरिचितांना सहकार्यासाठीं हाक द्यावी लागली, आणि या कामाच्या प्रेमामुळें आणि विनोबाजींविषयींच्या आदरामुळें सर्वांनी आस्था-पूर्वक या हाकेला ओ दिली.

एकंदर वाटपाच्या कामात सरकारी खात्याचे साहाय्य आवश्यक असतें आणि सरकारचे धोरण भूदानाला साहाय्य करण्याचे असल्यामुळें सरकारी खात्याच्या संबधित अधिकाऱ्यांचें साहाय्य व सहकार्य आम्हाला मिळत गेलें. परंतु त्यातसुद्धा काही सरकारी अधिकाऱ्यांनी विशेष आस्थापूर्वक आणि स्वतः कष्ट घेऊन साहाय्य केले ही लक्षात घेण्याजोगी गोष्ट वाटली.

वाटपासाठी बोलाविलेल्या सभांना लोक मोठ्या संख्येनें जमत आणि वाटपकार्यांत भाग घेण्यास तत्पर राहात. सभा वारंवार, पाचपाच तास चाले. शेवटपर्यंत लोक न कंटाळता बसत, कसलाहि आवाज नाही, गोंधळ नाही, शांत चित्तानें सारे ऐकत आणि कामात भाग घेत. अत्यंत शिस्तीनें हा कार्यक्रम पार पाडण्यास त्याची मदत होत असे. यामुळेच जमिनीचा ताबा नव्या भूमियारकाला बिनतक्रार देता आला अपवाद म्हणूनच काही ठिकाणी अडचणी आल्या. तसेच जमिनीचा उभ्या पीकासह ताब देणारे दाते-हि आढळून आले.

काही गावातून जमीन मिळालेली असूनहि तिथे वाटप करता आलें नाही, तरी भूमिहीनांच्या मनात निराशा आलेली दिसली नाही. उलट गावातले भूदान देण्यासारखे लोक बोलून दाखवीत की 'बाबांनो, तुम्हांला आज ना उद्या जमीन मिळणारच आहे. आम्ही आज जरी देत नसलो तरी उद्या आमच्या जमिनीतलीच जमीन तुम्हाला द्यावी लागणार आहे.'

वाटपाच्या ज्या एकूण सभा झाल्या त्यापैकी ८० टक्के सभातून भूमिहीनांनी आपसात एकमतानें निर्णय घेतले, २० टक्के सभातून चिठ्या टाकून निर्णय घ्यावे लागले

वाटपाच्या कामासाठीं येणाऱ्या खर्चाची व्यवस्था महाराष्ट्र सेवा संघानें केली होती. गेल्या दीड वर्षांत वाटपाच्या कामाला जो खर्च आला तो (एकूण झालेल्या वाटपाशी) एकरी सरासरी तीन आणे पडला. हा खर्च

त्या त्या जिल्ह्यातील भूदाते व संपत्तिदाते यांचेकडूनच व्हावा असा प्रयत्न केला, परंतु तीन जिल्ह्यातच तशी व्यवस्था होऊ शकली, इतरत्र नाही.

गावातील सज्जनांचा पाठिंबा घेऊन नैतिक शक्तीनें होत असलेले हें वाटपाचे काम जनमानसावर चांगला परिणाम घडविते. वाटपाचे काम चालू असताना २०० एकर नवीन भूदान मिळाले आणि त्याचे तेथल्या तेथें वाटपहि करून टाकण्यात आले. याच काळात पाच हजार रुपयाचें भूदान-वाङमय विकले गेले या वाटपाच्या सभामधून दारूबंदी, अस्पृश्यता-निवारण, कोर्टाची पायरी न चढण्याच्या प्रतिज्ञा, सहकारी चळवळ वगैरे विषयावरहि भर दिला जाई आदिवासी विभागात सभेंतून "आम्ही आमच्या बायकांना मारहाण करणार नाही" अशा शपथा घ्यायला लावण्याचे कार्यक्रमहि घडवून आणण्याचा प्रयत्न झाला.

सर्वांगीण जागृतीच्या प्रयत्नाचाच जणू जमीन-वाटप हा एक कार्यक्रम ठरला. मात्र येथें हें नमूद करणे अवश्य वाटते की वाटपाच्या कामांत जो एक प्रकारची चालढकल किंवा उपेक्षा कांही कारणामुळें का होईना झाली, तिच्यामुळें आंदोलन पुढें वाढवीत नेण्यास मदत झाली नाही हें वाटपाचे काम यापूर्वी झाले असते तर--

(१) आंदोलनाच्या (प्रयोगाच्या) व्यावहारिक उपयुक्ततेबद्दल विचारवंताच्या मनातील साशंकपणा दूर होण्यास बरीच मदत झाली असती

(२) प्रचाराच्या कामाला आणि संकल्पसिद्धीसाठीं हे बळ उपयोगी आलें असतें.

(३) दाता व नवीन शेतकरी यांचे संघटन बनू शकले असते.

(४) जमीन मिळणाऱ्यांना साधनदानाची आणि इतर मदत मिळ-ण्याच्या दृष्टीनें कांही निश्चित पाऊल पडले असते.

(५) वाटपाच्या कामांत अडचणींचे प्रमाण कमी आले असतें. उदा. कूळकायद्यामुळें, कब्जा, विक्री इ. मुळें आलेल्या अडचणी.

(६) त्यामुळें वाटप-दोषाचे प्रमाण अधिक वाढले असते.

(७) दान दिलेल्या दात्याकडून दान वाढवून मिळालें असतें.

वाटपाच्या त्या काळात जें भूदान मिळालें त्यापैकी निम्मे दात्याकडून वाढवून मिळालेलें आहे.

(८) भूदानात भर पडली असती.

: १६ :

वितरणांतून झालेलें मानस-दर्शन

भूदान यज्ञाच्या कामात जमीन वाटपाचा विषय हा जरी मेहनतीचा आणि जिकीरीचा असला तरी तितकाच उद्बोधक, रोमहर्षक आणि क्रांतिकारी आहे हे आढळून आले लोक-जागृतीचे फार मोठें साधन जमीन-वाटपाचा कार्यक्रम हें आहे ज्या जमीन साक्षात ताब्यात दिली जाते त्या क्षणापर्यंत जो अकिंचन, कंगाल, केवळ शेतमजूर म्हणून जीवन कंठणारा असतो, तो वाटप होताच गावातील इतराप्रमाणे एक जमीन-धारक बनतो. त्यामुळें त्याला लगेच प्रतिष्ठा प्राप्त होते त्याची जाणीव त्याच्या चेहऱ्यावर चमकते. गावच्या लोकांची सहानुभूति आणि सहाय्य त्याच्याकडे वळते. अनेक भूमिहीनाच्या अंतःकरणात आशेची ज्योत तेवू लागते तसेच अनेक जमिनवाल्याच्या विवेकबुद्धीला कर्तव्याची आणि न्यायाची जाणीव स्पर्श करते.

जमीन-वाटपाची सभा आहे हें समजताच गावात सर्वत्र कुतूहल निर्माण होते वर्षानुवर्षे जे दरिद्री शेतमजूर आहेत त्याना मोफत जमिनी मिळणार आहेत हे लोकाना खरेच वाटत नाही ज्या जमिनीपायी दोन सख्खे भाऊ वर्देळीला येतात, क्वचित प्रसंगी खूनहि होतात, ती जमीन फुकटाफुकटी कोण कुणाला देणार असे लोकाना वाटते सारा गावसमाज बायकामुलासह एकत्र जमतो. सभेला सुरुवात होते. ही जमीन कशी

मिळाली, ती देण्यात दात्याच्या मनातला काय हेतु आहे, ती कशी वाटायची आहे ही सर्व माहिती सभेला प्रारंभी दिली जाते. सभेपुढें दोन प्रश्न येतात : एक, भूमिहीन म्हणून कोणाला म्हणायचे ? विनोबाजींनी तीन शर्ती सांगितल्या आहेत– (१) ज्याला मुळीच जमीन नाही व ज्याला शेतीखेरीज दुसरा कसलाहि धंदा नाही, (२) ज्याची शेत करण्याची इच्छा आहे आणि (३) ज्याला कसता येते अशा शेतमजुराचा तिच्यावर हक्क मानला आहे असे भूमिहीन सभेच्या मान्यतेनें बाजूला एकत्र होतात : जेव्हा या भूमिहीनांची संख्या जास्त आणि वाटायची जमीन कमी असते तेव्हा दुसरा प्रश्न निर्माण होतो की, आता निवड कोणाची करायची ? विनोबाजींनी नियम घालून दिला आहे की, भूमिहीनांनी आपसांत ठरवून जास्तीत जास्त गरजू असेल त्याची निवड करायची. निवड करतानाच पक्षपात होण्याचा संभव असतो. सर्व भूमिहीनांवरच हे निवडीचे काम सोपविल्यामुळें पक्षपाताला अवकाशच राहात नाही. 'एकत्र बसून, आपसांत विचार करून निवडीचे काम करा' असे त्यांना सांगितल्यावर त्यांना वाटते 'हे कसे काय जमणार ?' बसलेले सारेच गरीब असतात; सगळ्यानाच जमिनीची गरज असते, इच्छा असते. आणि तसे ते बोलूनहि दाखवितात. गाववालेहि सांगू लागतात: 'अहो, ते काय निर्णय घेणार?' परंतु भूमिहीनांना वरील शर्ती समजावून देऊन 'जास्तीत जास्त गरजूची तुम्हीच निवड करायची आहे' म्हटल्यावर ते विचार करूं लागतात. प्रथम त्यांच्या मनात आपल्यातला जास्तीत जास्त गरीब कोण याचा शोध सुरू होतो. त्या शोधाबरोबर मनातील स्वार्थभावना त्या प्रमाणात विरघळू लागते स्वार्थ उसळून आपण खोटें बोलू तर समोर आपलाच गावसमाज बसला आहे याची जाणीव असते. त्यांच्या मनात विचारांची अशी उलथापालथ होत असतानाच जमलेल्या गावसमाजाच्या मनातहि जास्तीत जास्त गरजूचा शोध सुरू असतो आपल्यापेक्षा जो जास्त गरजू त्याला आधी मिळालें पाहिजे हें सर्वांना पटत असतें, तसे तें गरीबांनाहि पटते त्यांना समजायला वेळ लागतो, पण समजल्यावर ते उठतात आणि बोलायला लागतात: "मला जमीन नको, अमक्याला आधीं द्या." ही त्यांच्या अंतःकरणांतील प्रगट झालेली स्वार्थनिरपेक्षता, दाक्षिण्य,

उदारता इतरानाहि विचार करायला लावणारी ठरते. एकेक उभा राहून दुसऱ्याचे नाव सांगतो आणि आपले नाव मागें घेतो. अशा रीतीनें अनेक भूमिहीन आपली नावें मागें घेत जावात आणि शेवटी योग्य त्या भूमिहीनाची निवड आपोआप होते. पुष्कळ वेळा तो विचारा गप्पच बसलेला आढळतो. एकमत झाले नाही तर लहान मुलाच्या करवी चिठ्ठ्या उचलून निर्णय लावला जातो. आतापर्यंत एकूण वाटपाच्या ज्या सभा झाल्या त्यापैकी ८० टक्के सभातून भूमिहीनानीच एकमतानें निर्णय घेतले आहेत.

वाटपाच्या कामात जे अनुभव आले त्यातले कांही अगदी निवडक व मनोरंजक अनुभव पुढें मुद्दाम दिले आहेत. या पुस्तकाच्या दुसऱ्या प्रकरणात चिनी कम्युनिस्टानी जमीन वाटपाकरिता भरविलेल्या सभा आणि हिंदुस्थानातील भूदान-यज्ञाच्या वाटपाच्या सभा या दोहोंची तुलना लोकशाहीच्या अभ्यासूला बोधप्रद होईल.

(१) न्यायडोंगरी येथील वांटप

सकाळची वेळ होती. जमीनवाटपाची पुन: एकवार दवंडी झाली. न्यायडोंगरी गावचे लोक सभास्थानी जमू लागले. जमीन असलेले नसलेले सारेच मोठ्या संख्येने जमले. गावात दोघा दात्यानी १२ एकर जमीन दिली होती. तेहि सभास्थानी हजर झाले. मामलेदार त्या सभेसाठीं मुद्दाम आले होते. सभेला सुरुवात झाली. भूदानाचे आंदोलन कशासाठी चालले आहे हें समजावून सांगण्यात आलें. दिलेल्या दोन जमिनीपैकी एका जमिनीवर एक भिल्ल कूळ होते. ही जमीन एका भाविक शेटजीनी दान दिली होती. दुसरी श्री पाटील यानी दिलेली जमीन त्याच्या स्वत:च्याच ताब्यात होती. तिच्या वाटपाबद्दल अडचण नव्हती. ज्या जमिनीवर कूळ होते तोहि शेतकरी सभेत हजर होता. गावकऱ्याच्या हजेरीत स्वत:ला भूमिहीन म्हणविणारे ४२ लोक एका बाजूला झाले. ज्या जमिनीवर कूळ होते व ज्याला स्वत:ची अन्य जमीन होती त्याला विनंति करण्यात आली की, त्यानें दानातल्या जमिनीवरील हक्क सोडावा. त्याचे म्हणणे काय आहे हें त्यानें सभेपुढें सांगावे असे आम्ही त्याला सांगितले. तो उभा राहिला आणि सापू

लागला– दाताहि समोर बसला होता : "या शेटजीच्या घरात माझी सारी हयात गेली. याच्या चागल्या-वाईट कामात मी आतापर्यंत मदत केली आहे. अनेक उपकार त्यानें माझ्यावर केले आहेत आणि मी त्याच्यावर केले आहेत त्याला मूलबाळ होत नव्हत म्हणून माझ्या बायकोन 'शेटजीला मूल होऊ दे, तुला पाच बकरी देईन' असा देवीला नवस केला होता. पुढ मुल झाली म्हणून नवस फेडण्यासाठी माझ्या बायकोन शेटजीच्या घरातून मिरवणूक काढून देवीला पाच बकरी बळी दिली. मुल झाली म्हणून ह्या शेटजीनी ही जमीन बक्षीस म्हणून मला दिली. आणि गेली आठ-नऊ वर्षे ती जमीन कसून मी जगतो आहे. त्याच्या वाईट कामात मी मदत करीनासा झालो म्हणून ही जमीन ह्यान दानात देऊन टाकली ; ती दान देण्याचा ह्याला अधिकार नाही. परतु जर हे शेटजी मुलाची शपथ घेऊन सागत असतील की ही गोष्ट खोटी आहे, तर सर्व जमीन सोडून द्यायला मी तयार आहे" हे ऐकल्यावर शेटजीना खुलासा विचारण्यात आला दोन-तीन मिनिटें झाली तरी शेटजी बोलेनात सभेंतल्या लोकांना विचारले : 'हा भिल्ल जें बोलला ते खरे आहे की खोटें, काय असेल ते मोकळेपणानें सागा.' सभेंतले कोणीच बोलेना. ह्या सर्वांचा अर्थ हा की भिल्लाच्या सागण्यात सत्याश बराच होता. या धनिक माणसाची नाराजी विनाकारण का ओढून घ्यायची असे वाटून लोक गप बसले असावेत. मामलेदार हें सर्व ऐकत होते. त्यानी सरकारी कागदपत्र पाहून सागितले की दान देण्यापूर्वीहि शेतसारा हा भिल्लच भरत होता. तेव्हा जमिनीचा मालक हे शेटजी नसून हा भिल्लच आहे यावरून ती जमीन शेटजीनी केलेल्या उपकाराचे स्मरण ठेवून बक्षिस दिलेली आहे ही गोष्ट अधिकच स्पष्ट झाली. सभेमध्यें निर्णय घेण्यात आला की शेटजीनी आपल्या मालकीची दुसरी जमीन दानामध्यें द्यावी. शेटजीना विनति करण्यांत आली की, "झाली ही गोष्ट चागली झाली नाही. यात तुमची प्रतिष्ठा कमी होत आहे याचे आम्हाला दुःख वाटते. तुम्ही दुसरी जमीन द्यावी. पैशाने आणि जमिनीने जसे तुम्ही श्रीमत आहात तसे मनाने आणि हृदयानेहि श्रीमत व्हा, औदार्य प्रकट करण्याची मोठी संधि आलेली आहे, ती साधल्यानें लोकाच्या आदराला पात्र व्हाल."

सर्व लोकांच्या समतीनें पहिले दानपत्र परत केल्याचे जाहीर करण्यात आले. लोक एकाग्र चित्तानें शेटजीच्या तोंडाकडे पाहात होते. गरीबांना न्याय मिळवून देणारे हे कार्य आहे, हे पाहून एकत्र बसलेले भूमिहीनहि आपसात विचार करू लागले होते. पण शेटजीचे मन मोठें झाले नाही औदार्य प्रकट होण्याऐवजी कृपणतेनेच त्यांना घेरले आणि भरल्या सभेंतून ते उठून चालते झाले. सान्या लोकांची निराशा झाली, पण जनतेच्या न्यायासनासमोर खोटें चालत नाही हे पाहून आशाहि बळावली

आता राहिलेल्या ५ एकरासाठी एका भूमिहीनाची निवड करण्याचे काम भूमिहीनांना सांगण्यात आले एकेक जण उभे राहिले आणि बोलू लागले 'ही जमीन मला नको, अमक्या गरीब माणसाला द्या' १७ लोकांनी एका शेतमजुराकरिता आपले नाव मागें घेतले तरीहि अजून २४ लोक उरले होते; नंतर कोणी बोलेना शेवटी ज्याच्यासाठी १७ लोकांनी आपले नाव मागें घेतले होत, तो उभा राहिला आणि सांगू लागला· "ही जमीन मला न देता हा जो कडेला बसला आहे त्याला द्या माझ्यापेक्षा त्याला गरज जास्त आहे" बस्स ! एका क्षणात बाकीचे सारे २४ भूमिहीन लोक एकदम उठले आणि बाजूला सरले. आपली नावे त्यांनी मागें घेतली. योग्य त्या गरजूची निवड झाली सगळयांनी आनंदानें टाळया वाजविल्या. एकीकडे पैशाच्या श्रीमंतीचे पण मनाच्या दरिद्रतेचे दर्शन, तर दुसरीकडे पैशाच्या दारिद्र्याचे पण मनाच्या श्रीमंतीचे दर्शन !

(२) खंडाळीचे वांटप

'हा कोयना महार खरा वारकरी आहे दर महिन्याला एकादशीला पढरीला जातो चागला आहे याला जमीन द्या" प्रत्येकाच्या ओठावर हेच शब्द उमटत होते, परंतु भूमिहीनाव्यतिरिक्त इतरांना नाव सांगण्याचा अधिकार नाही हे माहीत झाल्यामुळें कोणी मोठयानें बोलेना. ११ भूमिहीनांनी आपसात एकाची एकाच जमिनीसाठी निवड करावयाची होती. दुसरी जमीन एका कुळाकडे होती. कूळ व भूदाते दोघेहि हजर होते. जमीनमालक म्हणाले, "ह्या कुळालाहि जमीन द्यायला हरकत नाही, पण हा एकटाच आहे त्यापेक्षा एका हरिजनाला द्या." पण कुळाला

वाटले, मी एकटा असलो तरी आज जमिनीचा मला आधार आहे, प्रतिष्ठा हि आहे. तेव्हा सोडावी कशी ? तेव्हा पुन्हा विचार होऊन ठरले की त्याने आपला एक भाऊ अगर मुलगा म्हणून एखाद्या भूमिहीनाला जवळ घ्यावे, आणि दोघानी मिळून ती जमीन करावी. भूदाता व कूळ या दोघाना हि हे पटले. भूमिहीनाची निवड करण्याचे काम ह्या दोघावरच सोपविण्यांत आले. ते दोघे एकमेकास निवड करण्यास सागू लागले दोघाचे सबंध सलोख्याचे होते शेवटी दोघानी एका हरिजन बधूला 'आपला' म्हटले व अर्धी जमीन त्याला दिली इकडे ही चर्चा चालू होती त्या काळात तिकडे अकरा भूमिहीनापैकी नऊ जणाना आपल्यापेक्षा दुसरा अधिक लायक हे पटले व त्यानी आपली नावे मागे घेतली. दोघे राहिले. दोघेहि हरिजन. त्यापैकी एकजण आपल्या सद्वर्तनामुळें लोकाच्या आदराला व प्रेमाला पात्र झालेला होता, तर दुसरा शहरी प्रवृत्तीचा, पोषाखी जीवनात वाढू इच्छिणारा होता. लोकाच्यावडे निवड करण्याचे काम सोपविले नव्हते तरी त्याच्या मनानें केव्हाच निवड करून टाकली होती व आपली निवड योग्य असल्याचे ते दर्शवू इच्छीत होते. परन्तु प्रत्यक्ष त्याच्या हातात काहींच नसल्यामुळें इतर प्रयत्न व्हायला सुरुवात झाली. एकजण म्हणाला, "मग टाका आता चिठ्ठ्या. परमेश्वर असल तर लावल न्याय !" शेवटी दोघापैकी कोणीच बोलेना की हालेना. चिठ्ठ्या टाकल्या गेल्या. एका लहान मुलीनें चिठ्ठी उचलली. पढरीच्या पाडुरगाने आपल्या भक्ताला —कोयनाला—जवळ घेतले. साऱ्या गावानें आपला आनद प्रगट केला.

जमीन चागल्यापैकी बागायती १½ एकर आहे. ज्यानी जमीन दिली ते शेजारच्या गावींच राहात असतात. त्यांनी आपल्याला लाभलेला हा नवा शेतकरी कसा काय आहे ? त्रास देणार नाही ना ? अशी शका प्रदर्शित करतांच सारा गाव त्या कोयनाच्या बाजूनें वकिली करू लागला !

(३) हुपरीचें वांटप

हुपरी हे कोल्हापूर जिल्ह्यातले, एक सपन्न आणि जागृत गाव आहे. तेथें श्री येडगोडा पाटील यानी २ एकराचे दान दिले होतें. त्या दोन एकर जमिनीचे वाटप करण्यासाठीं त्याना भेटायला आम्ही गेलो. साठीच्या आस-

पास असलेल्या त्या पाटीलबाबांनीं आमचें प्रेमानें स्वागत केलें. मी त्यांना कशासाठीं आलों आहे हें सांगितलें. ते म्हणाले मी वाटच पहात होतो. दान देऊन सहा वर्षे झालीं तरी जमीन वाटायला कोणी कसे आले नाहीं? मी विचार करीत होतो कीं काय करावें? तुम्ही आलांत तें बरें झालें. "आता मला सांगा, ह्या जमिनीचे वाटप तुम्ही कसे करणार? का आमच्यावर सोपविणार?" मी त्यांना विनोबांनी घालून दिलेली पद्धति समजावून दिली आणि म्हटलें, "या पद्धतीनें दात्यानें जरी वाटप केलें तरी चालेल. तुम्ही समजदार आहांत, तुम्हाला काहीं सांगायचे असल्यास सांगू शकता" त्यावर ते हसतच म्हणाले, "आजच्या आज वाटप केलें पाहिजे अशी घाई नाहीं ना? जर तुम्ही दोन दिवसांनीं परत आलांत तर तोंपर्यंत माझ्या मुलांशीं बोलून ठरवीन आणि तुम्ही सांगितल्याप्रमाणें हें वाटप करून टाकूं. त्यासाठीं जाहीर सभेची व्यवस्थाहि करून ठेवीन. माझी एवढीच इच्छा आहे कीं योग्य माणसाची निवड व्हावी."

ठरल्याप्रमाणें दोन दिवसांनीं त्या गांवीं गेलों. त्यांनीं गावांत दवंडी देऊन सभेची व्यवस्था करून ठेवलेली होती. आम्ही सारेजण सभेकडे गेलों. गावकरी जमलेले होतेच. जमीन-वाटपाची सभा म्हटल्यावर भूमिहीनांची गर्दी जास्त. कामाला सुरुवात झाली. भूदानाची आणि वाटपाची माहिती दिल्यावर ज्या पाटलांनी जमीन दिली होती त्यांचा सुशिक्षित तरुण मुलगा बोलायला उभा राहिला. तो सांगू लागला, "आपल्या गावांत सहा वर्षांपूर्वी भूदान-पदयात्रा आली होती. पदयात्रेतल्या कार्यक्रमा-प्रमाणें गावकऱ्यांबरोबर याविषयाची चर्चा चालू होती. भूदानाची मागणी सुरू झाली. बराच वेळ गेला परंतु दान कोणी जाहीर करीना. माझ्यासुद्धां मनांत दान द्यावं हें आलं नाहीं. वडील त्या सभेंत बसले होते. ते एकदम उभे राहिले आणि त्यांनी दोन एकर भूदान जाहीर केलं. तें ऐकून मात्र मला बरं वाटलं. स्वातंत्र्याच्या आंदोलनांत गांधींच्या हाकेला ओ देण्याची संधि मिळाली तशीच विनोबाजींच्या या पवित्र क्रांतिकार्यांत भाग घेण्याची संधि वडिलांच्यामुळें मिळाली म्हणून खूप समाधान वाटलं. वडिलांबद्दल आदर वाढला. दान दिल्यापासून माझ्या चित्तावरहि त्याचा बराच चांगला परिणाम झाला. पूर्वी आमच्या शेतांत काम करणाऱ्या मजुरांना स्वतःच्या

घरच्या गाई-म्हशीसाठी बांधावरचं थोडं गवत कापलं किंवा बायांनी भाजीसाठी जर ४-५ हिरव्या मिरच्या तोडल्या तर मला मोठा राग यायचा, परंतु दानानंतर असं काही घडलं तर मनात विचार येतो की, आपल्या वडिलांनी एवढी हजारो रुपयांची जमीन दान दिली आणि आपण एवढ्याशा लहान वस्तूकरिता का रागवायचं ? त्या मजुराचाहि त्या शेतात हक्क नाही का ? अशा तऱ्हेने माझा राग कमी होत गेला." ते तरुण गृहस्थ सांगू लागले : "ही जमीन वडिलांनी दान दिल्यावर भूदानाच्या पद्धतीनं वाटप होईपर्यंत आमच्या घरातील मियालालला ती कसायला आणि त्यातून पिकेल ते त्यानं खावं म्हणून दिली. या २ एकर जमिनीचा सरकारी सारा ७ रुपये आहे. जमीन चांगल्यापैकी आहे हे तुम्हाला माहीतच आहे आणि मियालालहि तुम्हा लोकांच्या चांगल्या ओळखीचा आहे."

"जमीन कसायला ताब्यात मिळाल्यानंतर २-३ वर्षांत खूप मेहनत मशागत करून चांगलं उत्पन्न काढून त्यानं दुसरी तीन एकर जमीन खरेदी केली. ही जमीन कसायला मिळण्यापूर्वी तो ३०-३५ वर्षं आमची जमीन करीत होता. परंतु तो त्या जमिनीवरील लहानशा तुकड्याचाहि धनी बनू शकला नाही, मजूरच राहिला. आता आम्ही भूदानात दिलेली जमीन त्याला कसायला मिळताच स्वत:ची जमीन समजून त्यानं तिच्यावर कष्ट केले आणि स्वत:च्या हक्काची त्यानं जमीन घेतली."

"यावरून तुमच्या लक्षात येईल की, भूदानाची क्रांति कशी येत आहे. आता आमची अशी इच्छा आहे की, गेली सहा वर्षं ज्याच्याकडे ही जमीन आहे त्यालाच ही जमीन द्यावी. त्याला दुसरा कसला आधार नाही. विनोबाच्या नियमात बसत असेल तर यालाच ती द्यावी अशी आमच्या घरातील सर्वांची तुम्हाला विनंति आहे. हा गृहस्थ मुसलमान असला तरी त्याला कसलंच व्यसन नाही. मांसाहार करत नाही. दारू पीत नाही. फार काय तो हॉटेलात गेल्याचं सुद्धा कोणी पाहिलं नाही. आम्ही जैन आहोत, परंतु आमच्यापेक्षा तो अधिक स्वच्छ आहे. गेली ३५ वर्षं तो आमच्या घरात आहे, आमच्या कुटुंबातलाच एक तो आम्हाला वाटतो. तेव्हा अशा

प्रामाणिक आणि कष्टाळू इसमाला जमीन मिळाली तर आम्हाला खूप आनंद वाटेल."

सभेतील सारे लोक शांतपणे ऐकत होते. सारा गाव त्या मियालालला जाणत होता. लोक आपसात बोलायला लागले. वाटपाच्या नियमाप्रमाणे ही जमीन भूमिहीनांच्या समतीनें वाटली जाणार. दात्याच्या मुलानें आपली कहाणी ऐकवितांना आपली इच्छाहि व्यक्त केली. तेव्हां या दोन्ही गोष्टींचा मेळ कसा घालायचा असा प्रश्न होता. सभेतल्या लोकांना विनंति केली की आपले मत काय आहे ते सांगावे. समोर भूमिहीन मजूर आणि बाजूला भूमीवाले बसले होते. वाटपाच्या सभेत प्रत्येकाला आपले मत सांगण्याचा अधिकार असतो, म्हणून संकोच न करता बोलावे असे मी सर्वांना म्हटले. "आपल्याला या ठिकाणी न्याय लावायचा आहे. एकाची निवड करायची आहे. भूमिहीनांचा तो हक्क आहे. ते एकमतानें जो निर्णय घेतील त्यालाच ही जमीन दिली जाईल. दात्यानें आपली इच्छा व्यक्त केली त्याबद्दलहि तुमचे मत तुम्ही सांगावे. दात्याविरुद्ध कसे बोलायचें असा विचार करू नका. दात्यानेंहि नियमाप्रमाणे हा निर्णय तुमच्यावरच सोंपविला आहे". लोक एका निश्चयाच्या स्वरात हुंकार देत होते. बसलेल्या लोकांमधून कांही निवडक निरनिराळ्या वर्गातल्या लोकांना मी विचारायला सुरवात केली. बाजूला बसलेल्या एका हरिजनाला विचारले. तो चटकन् उभा राहिला आणि म्हणाला, "त्या मियालालला द्या. त्यानें आतापर्यंत फार कष्टात दिवस काढल्यात, खाऊद्या त्याच्या पोराबाळाला. आम्हाला-बी मिळल कवातरी!"

सभेतल्या लोकांकडे एकवार दृष्टि फिरवली आणि दूरवर बसलेल्या एका फेटेवाल्याकडे बोट दाखवताच तो मोठ्या लगबगीनें उभा राहून सांगू लागला--"आमच्या गावात भूदानाची जमीन घ्यायला एवढाच लायक माणूस हाय, लई मेहनती नि सरळ मनाचा हाय. याचीच निवड करा." दोनचार भूमिहीनांना विचारलें. सार्‍यांनी मियालालचेंच नाव घेतलें. लहानापासून थोरापर्यंत सर्‍यांनी एकदम हात वर करून मियालालसाठी साक्ष दिली. न्याय मिळवाच प्रमाणपत्र लिहिले गेले. दोन साक्षीदारांच्या सह्या झाल्या आणि दात्याच्या हस्ते कुंकुमतिलक लावून सन्मानानें

मियाललला दस्तैवज देण्याचा कार्यक्रम झाला. सान्यांनी टाळया वाजवून आपला आनंद प्रगट केला. मुलाला दूध पाजण्यात मातेला जसा आनंद होतो तसा आनंद जमीन देणान्याला झाला. ते म्हणाले, "मी माझ्या ६५ एकरातील दोन एकर दान केले हे फार मोठ दान नाहीं. काळाची हाक ऐकून कर्तव्य बजावलं आहे ज्याला जमीन मिळाली त्याच्या गुणाचा सर्वांनी एकमुखानें दाखला दिला. याचा मला आनंद आहे."

शेवटी नव्या भूमिपुत्रानें – मियाललनें–सांगितले, "मी गेली सहा वर्षं ही जमीन कसत होतो परंतु ती मला मिळाली नव्हती. आज सान्यांच्या कृपेनं मला ती कायमची कसायला मिळाली. गेल्या ६ वर्षांत जें मी पिकविलं त्यातला एक हिस्सा म्हणून विनोबाजीच्या या कामाला–जें आम्हा गरीबासाठी चालल आहे त्याला – दोनशें रुपये मी देत आहे." दात्याच्या हस्ते त्यानें आम्हाला रोख २०० रुपये दिले.

भूदानयज्ञ-आंदोलनात गरीबाचा पुरुषार्थ आणि अमिराचा सहकार आहे. दोघे मिळून माणुसकी टिकवितात आणि वाढवितात !

(४) कुंभोज गांवची गोष्ट

कोल्हापूर जिल्ह्यात वाटपाचे काम चालू असताना कुंभोज गावी जाण्याचा योग आला. त्या गावात ४ दात्यांनी, १ एकर १३ गुंठे जमीन लहान लहान तुकड्यात दिली होती. त्यातील तीन दाते छोटे मालक होते. एक मोठा जमीनवाला होता. चारीहि जमिनीचे तुकडे चांगल्या प्रतीचे होते. गावात जमीन-वाटपाची दवंडी दिलेली होती. सूर्यास्ताच्या सुमारास आम्ही गावात शिरलो ठिकठिकाणी लोक आपसात वाटपाबद्दल चर्चा करीत असल्याचे दिसत होतें. "जमीन वाटायला तुम्ही आलात व्हय !" म्हणून एकानें आम्हाला हटकले. त्याला "होय" म्हणून आम्ही पुढें सरलो. तपास करता ग्रामपंचायती समोर वाटपाची सभा घ्यायची ठरली होती असे कळलें. आम्ही तिकडे वळलो. लोकहि हळूहळू जमा होऊ लागले. ग्रामपंचायतीच्या ऑफिसात पोहोचल्यावर सभा सुरू होईपर्यंत जमलेल्या लोकांबरोबर आमची चर्चा चालूच होती. सान्यांना मोठी उत्सुकता कीं ही जमीन वाटणार कशी ?, कोणाला ? एक ना अनेक प्रश्न विचारून

लोक शंकेचे निरसन करून घेत होते. थोड्या वेळात रीतसर सभेच्या कामाला सुरुवात झाली. भूमिहीनांपैकी कोणी ना कोणी जमीन मिळावी म्हणून स्वत:साठी वकीली करू पहात होता. मिळालेल्या दानाची आणि दात्याची माहिती घेण्याचे काम सुरू झालें. काही दान देणारे हजर होते. वाटपाची पद्धति समजावून दिल्यावर पुढच्या कामाला सुरुवात झाली.

या चार दात्यांपैकी एकानें २१ गुंठे जमीन दिली होती. ते बोलायला लागले. ते म्हणाले, "१५-२० वर्षांपूर्वी ही जमीन गावातल्या एका दारुड्याला तो दारूच्या नशेत असताना फसवून मी विकत घेतली. जमीन चांगली आहे. मेहनत-मशागत चांगली केली तर तंबाखूचेहि पीक येईल अशी ती जमीन आहे. मी ज्या दारुड्याला फसवून जमीन घेतली त्याला एक मुलगा आहे. जमीन गेल्यामुळें त्याला पोटापाण्याचे हक्काचे कसलेच साधन न राहिल्यामुळें आणि गावात कायमचा कामधंदा मिळत नसल्यामुळें तो जयसिंगपूरला जाऊन तेथें हमालीचा धंदा करुन कसेतरी पोट भरतो आहे. जर ही जमीन तुम्ही त्या मुलाला दिली तर मला बरे वाटेल. मूळची जमीन त्याच्याच बापाची आहे. दान योग्य त्या ठिकाणी गेले याचे समाधान आम्हा तिघा भावांना होईल आम्हा सर्वांची ती इच्छा आहे." दात्यानें केलेली ही सूचना सर्वांना योग्यच वाटली. आम्यांनी त्या मुलाला जयसिंगपूरहून बोलावून आणून त्याला ती जमीन द्यायचे ठरविले.

दुसऱ्या दात्यानें ९ गुंठे जमीन दिली होती. दान दिल्यावर त्या जमिनीवर आपला हक्क नाही, अशी त्याची भावना होती म्हणून त्यानें गावांतल्या एका भूमिहीन हरिजनाला ती कसण्यासाठी दिली होती. त्या दात्यानें आपली इच्छा व्यक्त करताना म्हटले की 'विनोबांच्या नियमाप्रमाणे जसे वाटप करावयाचे असेल तसे करा. मी दिली ती दिली. आज ज्या हरिजनाकडे आहे त्यालाच जर तुम्हाला देता येत असेल तर त्यालाच द्या. तोहि भूमिहीन आहे आणि मेहनत मशागत चांगली करतो आहे.' दात्यानेंच योग्य तो निवड केलेली असल्यामुळें भूमिहीनासह सर्वांनीच दात्याच्या या निवडीला साथ दिली. कसत असलेल्या हरिजनाला ती जमीन देण्यात आली.

तिसरा ५ गुंठ्याचा दाता २०० एकराचा मालक होता. ही दानातली जमीन तटपात पडलेली होती. शेजारच्या जमीन-मालकाचे म्हणणे असे की

ही जमीन माझी आहे आणि मालकी सिद्ध करण्यासाठी तो कोर्टात गेला होता. निकाल आपल्या बाजूनें लागला नाही म्हणून मूळ मालकाचा खून झाला होता. अशा या जमिनीच्या तुकड्याचे काय करायचे ? हा तुकडा भूदानात दिल्यावर त्याची मालकी विनोबाची आणि पर्यायानें गावाची झाली असे जाहीर केल्यावर जो 'ही जमीन माझी आहे' म्हणत होता त्यानेंहि आपला विचार बदलला आणि त्या मालकीच्या वादाचा शेवट झाला.

१८ गुंठ्याचा जमीनमालक तर गरीब शेतकरी आहे असे सांगण्यात आले. परंतु आजारी असल्यामुळें तो सभेच्या ठिकाणी येऊ शकत नाही असे कळले. आम्ही सर्वांनी विचार केला की आपणच त्याच्या घरी भेटायला जाऊ. सर्वांना ते पटले. सभेचे काम संपवून आम्ही गांवकऱ्या-सह त्याच्या घरी जाण्यासाठी निघालो. रात्री ९॥।–१० ची वेळ होती. पेट्रोमॅक्सच्या प्रकाशात ज्यावेळी आमची ही पदयात्रा सुरू झाली त्यावेळी दुरून पहात असलेले लोकहि सामील झाले. ५-७ मिनिटात त्या दात्याच्या घराजवळ आम्ही पोहोचलो. आसपास सर्वत्र शांतता होती. शेजारचे लोक म्हणू लागले "आजारी माणसाला कशाला त्रास देता ?" माझ्याहि मनात विचार आला 'खरच, आजारी माणसाला कशाला त्रास द्यावा ?' पण दुसरा विचार उठला–'एवढ्या गरीब माणसानं दान दिल आहे तर त्याला किंवा त्याच्या घरातल्या माणसांना भेटण हे आपल कर्तव्य आहे.' घरातली बायकामंडळी जागीच होती. घरातल्या माणसांना भूदानाची माणसे आल्याची वर्दी दिली गेली. आजारी माणसाच्या आईनें 'या' म्हटले. गरीब शेतकऱ्याचे ते घर ज्यानें जमीन दिली तो जलोदराच्या रोगानें मृत्युशय्येवर पडला होता. खाटेवर अर्धवट झोपेंत असलेल्या त्या दात्याच्या डोक्याशी त्याची बायको उभी होती. आई म्हणाली, "इतक्या लांबून आला आहांत तर माझ्या मुलाशी चार शब्द बोला. त्याला बर वाटेल." बायकोनें एक हात मानेखाली घालून व दुसरा हात हनुवटीला लावून त्याला हलकेच जागें केले. २-३ मिनिटांनी त्याने डोळें उघडले आणि हलक्या आवाजात तो म्हणाला, "काय ?" मी त्याच्या पायाशी उभा होतो. मी का आलो आहे ते सांगू लागलो. विनोबांचं काम कोठवर

आलं आहे ते त्याला सांगितले. "तुम्हाला थोडी जमीन असूनहि या क्रांती-च्या कार्यात तुम्ही सामील झाला. ही जी जमीन तुम्ही दिली ती विनोबानी स्वीकारली आहे. तुम्हाला अगदीच कमी जमीन आहे तेव्हा ही जमीन त्यानी प्रसाद म्हणून तुम्हाला परत दिली आहे. त्याचा स्वीकार करा" असे मी बोललो मृत्यूच्या दारी पडलेल्या त्या दात्याच्या डोळ्यातून घळघळा अश्रू वाहू लागले. हात जोडून तो बोलू लागला, "माझी आणखी राहिलेली ३ गुंठे जमीन विनोबाना देतो ती बी घ्या." मी चटकन त्याला म्हटले, "होय, विनोबाच्या वतीनें आपलं हे दान मी घेतो. आणि त्याच्या वतीनें ही जमीन तुमच्याकडेच कसण्यासाठी त्याचा प्रसाद म्हणून परत करतो. ती आपण स्वीकारा" सारे स्तब्धपणे ऐकत होते. सायानाच गहिंवरुन आले. आईच्या आणि पत्नीच्या चेहऱ्यावर समाधान विलसत असल्याचे त्या अंधुकशा प्रकाशात जाणवल्याशिवाय राहिले नाहीं. माझे हात आपोआप जोडले गेले.

(५) मालक छोटे, मन मोठें

५-६ हजार वस्तीच्या हेलें गावी दात्याना भेटायला गेलो होतों. २०-२२ दाते त्या गावात होते पहिल्या दात्याची भेट झाली ४-५॥ एकर जमिनीचा तो मालक होता त्यांतून त्यानें एक एकर दान दिले होते ही जमीन एका गरीब विधवा बाईला त्यानें दिली होती. त्या बाईची दात्यानें भेट करविली तेव्हा आपण आनंदानें मेहनत करून आपल्या लहान मुलासह पोट भरत असल्याचे तिनें सांगितलें तो दाता सांगत होता– 'या गावचे ग्रामदान होईल तर पहिली जमीन मी द्यायला तयार आहे' पुढें ते गृहस्थ आपला एक अनुभव सांगताना म्हणाले "मी पुरीच्या सर्वोदय संमेलनाला गेलो होतो. लोक आपसात 'गीता-प्रवचनें' या पुस्तकाबद्दल काही बोलत होते. मी मोठ्या जिज्ञासेनें ऐकत होतो ती पुस्तके तेथें विक्रीला ठेवलेली दिसताच मी एक विकत घेतले. गावी आल्यावर वाचू लागलो. विचारहि सुरू झाला, त्याचा परिणाम माझ्या चित्तावर खूप झाला."

आज गावात या व्यक्तीविषयी सर्वांना आदर आहे.

दुसरा दाता वाटेंतच भेटला. कुंभार जमातीतला फक्त १८ गुंठ्याचा धनी. दोन वेळा त्या गावात भूदान पदयात्रा गेली होती. एका वेळी ११ गुंठे आणि दुसऱ्या वेळी राहिलेली ५ गुंठे जमीन त्यानें देऊन टाकली होती. त्याची गाठ पडली त्यावेळी तो मोठ्या खुषीत बोलत होता : "विनोबाचं सांगणं पटतं. माझं माझं म्हणण्यात तर सारा घोटाळा झालाय्. त्यात गरीबाचं फार नडतय्. बगा म्हणून साऱ्या गरीबानी दिली की आपसुक जमीनदार बी देतील म्हणून माझी ही जमीन कोणालाबी वाटून टाका. आमच्या बायका-मुलानाबी हे पटलंय्." जेव्हा त्याला म्हटलं की विनोबानी ही जमीन तुम्हालाच परत कसून खाण्यासाठी दिली आहे तर तो गृहस्थ म्हणाला "मला कशाला देता? कोणा गरजूला द्या मी तर करतोय दुसरा धंदा. मुलगाबी थोडं कामबीम करतो. ठीक चाललंय्. आमचं देवाच्या कृपेनं."

एकेक दात्याना भेटत चाललो तसतसे भेटलेले दातेहि या आमच्या गावपदयात्रेंत सामील होत गेले. रात्रीच्या वेळी हातात कंदील घेऊन आम्ही बरेचजण इकडूनतिकडून फिरत असलेले पाहून गावातहि सर्वत्र कुतूहल आणि चर्चा सुरू झाली. दोन दाते एकाच ठिकाणी भेटले. त्यातील बऱ्यापैकी म्हणजे ७-८ एकराच्या धन्यानें सांगितले. "मी दिलेली जमीन माझ्याच घरी बरीच वर्षे मजूर म्हणून काम करणाऱ्या महाराला दिली आहे. दरवर्षी तिच्या मशागतीचे काम मीच करून देतो." दुसरा दाता म्हणाला. "माझी दिलेली जमीन दोन अलग तुकड्यात आहे. ती एकत्र करून आणि कायदेशीर बनवून देतो." २०-२२ एकराचा हा शेतकरी (जो पूर्वी जयसिंगपुरला व्यापारी होता) पुढे सांगत होता. 'आज सकाळी-च माझ्या शेतावर काम करणाऱ्या हरिजनांना गोळा करून 'गावचे गोकूळ' हे पुस्तक मी त्याना वाचून दाखवीत होतो. पोचमपल्लीच्या हरिजनांना जमीन मिळाली तशी तुम्हाला मिळायला पाहिजे आणि ती तुम्हांला जमिनवाल्याकडून लवकर मिळेल असे मी या महाराना सांगत होतो."

दात्याच्या भेटी होत होत्या. जमिनीचा निकाल चालू होता. २२ दात्यांपैकी २० दात्याच्या भेटी झाल्या. त्यापैकी कोणाची जमीन वाटता

आली, कोणी उत्पन्न देण्याचे ठरविले, पण दान मागें घेणारा कोणी गरीब दाता भेटला नाही. मात्र शेवटी एका मोठ्या जमीनवाल्या दात्याकडे भेटायला गेलो त्यावेळी त्यांनीं दिलेल्या दानाचा काही उपयोग नाही म्हणून तें दान परत करावे लागले !

चदुर गावची गोष्ट आहे ४-५ हजार वस्तीच्या या गावात ३० गुठ्याचा मालक गणू कोळी, भूदानाची माणमे गावात आल्याचे समजताच आम्हाला येऊन भेटला छोट्या-छोट्या जमिनीच्या निकालाचे काम चालू होते. गाववाल्याना या लहान-लहान तुकड्याचा कसा निकाल लागणार हें समजून घेण्याची मोठी उत्सुकता दिसली गणू कोळ्यानें दिलेल्या जमिनीची चौकशी चालू होती "या जमिनीचा सारा चार रुपये सहा आणे आहे," तलाट्यानें कागद बघून सागितले या ३० गुठ्याच्या तुकड्यातून गणूनें ५ गुठ्याचे दान दिले होते तो म्हणाला "ही ५ गुठे जमीन थोडी आहे, पण कोणाहि गरीब, गरजू, कष्टाळू माणसाला वाटून द्या" भोंवतालच्या लोकाना वाटले, काय याची जमीन वाटायची ! आश्चर्यानें ते पाहू लागले. आमच्या बरोबरचे सहकारी त्याना म्हणाले, "होय, ही जमीन वाटायची. विनोबाजीनी घालून दिलेल्या नियमानुसार ही जमीन गावच्या मालकीची राहील आणि वहिवाटीचा हक्क म्हणून ह्या गणू कोळ्याला दुसरा कसलाहि धक्का (आधार) नाही म्हणून त्यालाच ही जमीन परत दिली जाईल" सर्वांनी योग्य न्याय होत असल्याचे प्रगट केले.

लोकात जागृति आणि शेतीची वाढती समृद्धि ज्या भागात आहे तेथील जनतेंत भूदान-यज्ञाच्या विचारानें प्रगट झालेली मानव्याची ज्योत त्यांना जुन्या जमान्यातील अन्याय्य व्यवस्थेचे जू फेकून देण्याची शक्ति देते असे वाटते या भागात संपत्तिदातेहि भूमिहीन मजूरच पुष्कळसे आहेत. त्यानाहि संपत्तिदान का दिले असे विचारता ते म्हणाले, "आमची गरीबी जायला आणि श्रीमंताच मन बदलायला आम्हीच प्रथम तयार झाल पाहिजे. आमच्याच आधारावर ते आहेत मारण्या लुटण्याचा काही उपयोग नाही. त्यान तर पोलीसाच राज्य येत, आमच राज्य होत नाही. आमच राज्य यायच असल तर आम्हीच शहाण झाल पाहिजे" आजचा समाज तोडायला

जर छोटया मालकीच्या त्यागाची कुन्हाड उपयोगी येत असेल तर ती चालवायची त्याची तयारी आहे.

एक गोष्ट या भागात स्पष्ट नजरेला आली की, भूदानाला विरोध म्हणजे गरीबाच्या सहानुभूतीला विरोध असे लोकाना वाटते. भूदान केले नाही हे चागले केले नाही याची जाणीव व कबूली हि अनेक गावातून ऐकायला मिळाली.

(६) नातीं बदलणारें वांटप

नातेपुते हे सोलापुर जिल्ह्यातील एक व्यापारी गाव आहे. गावातल्या चार इसमानी दानें दिली होती. त्यापैकी दोन जमिनी नातेपुतें गावात होत्या आणि दोन शेजारच्या दोन गावातल्या होत्या. या तीन्ही गावाची वाटप-सभा एकाच ठिकाणी नातेपुते येथें घेतली होती. तीन्ही गावचे लोक सभेला जमले गावातील व्यापारी डॉक्टर, वकील इ. सर्व व्यवसायातील मडळीहि मोठया प्रमाणात होती.

यापैकी तीन जमिनीचे वाटप रीतसर झाले. चौथी जमीन शेजारच्या गावातली साधारण प्रतीची २२ एकर होती. त्यावरचे कूळहि बऱ्या स्थितीतले होतें आणि त्याला स्वत च्या मालकीचीहि थोडी जमीन होती. कूळ आणि दाता दोघेहि सभेला हजर होते. कुळाची इच्छा की जमीन आपल्यालाच मिळावी पण धार्मिक वृत्तीच्या दात्याची अशी इच्छा की जमीन दुसऱ्या गरजू भूमिहीनाला मिळावी या जमिनीच्या बाधावर असलेल्या आब्याच्या झाडावरील मालकी-हक्कावरुन कुळाचे व मालकाचें भाडण होते आणि हा वाद येट हायकोर्टापर्यंत पोचून तेथें वादाचा निकाल लागला होता. परतु दुभगलेली मनें जोडली गेलेली नव्हती. त्याच्यात एकमेका-सबधी शत्रुत्वाचें 'नाते उत्पन्न झालेले होते वाटपसभेच्या वेळीच ते दोघे प्रथम एकत्र येऊन एकमेकासमोर बसले होते.

त्या कुळाकडे जर स्वत ची जमीन नसती तर कुळालाच ही दानाची जमीन देता आली असती खरे, ती कुळाला न देता इतर कोणाला द्यावी तर कुळाला जमीन तशी फार कमी होती, शिवाय मालकाच्या इच्छे-प्रमाणे जमीन दुसऱ्याला दिली असती तरी हें कूळ तावा सुखासुखी

सोडील की नाहीं हाहि प्रश्न होता सर्वांना, हें वाटप कसें होणार, या संबंधींची उत्कंठा लागून राहिली होती

दात्याला आणि कुळाला अगोदर समजावून देण्याचें काम करावें लागलें मी दात्याला म्हटलें, "तुम्ही विनोबाजींना ही जमीन त्याचे कार्य सरकार्य आहे असें समजून दिली आहे विनोबाजींनी वाटपाची एक पद्धति घालून दिली आहे त्या पद्धतीप्रमाणें वाटपाचें काम होत असतें म्हणून तुम्ही स्वत चा कसलाच आग्रह न ठेवता आणि कुळाविषयी शत्रुभाव न बाळगता काही सुचवायचें असल्यास सुचवा" -

कुळाला सांगितलें की, "ही जमीन भूदानात मिळालेली आहे कायद्यानें भूदानाच्या जमिनीला कूळ हक्काची कलमें लागू केलेली नाहीत, हे तुम्हाला माहीत आहे का ? येथें असलेले सरकारी अधिकारीहि तुम्हाला तेंच सांगतील तुम्ही मनगटाच्या बळावर तो हक्क टिकवू म्हणाल तर तोहि चालू शकणार नाही तुम्हाला जमीन पाहिजे असं वाटत असेल तर त्याकरिता शक्ति एकच आहे-प्रेमाची दात्याशी तुमचे प्रेमाचे संबंध झाले तर ही गोष्ट शक्य आहे दात्याची इच्छा आहे त्याप्रमाणें ही जमीन इतर कोणाला जरी दिली, तरी चालेल अशी भावना तुम्ही धरलीत तर तुमच्या-विषयी सर्वांना सहानुभूति वाटू लागेल पण मलाच पाहिजे असा आग्रह धरात तर दात्यावरहि काही परिणाम होणार नाही आणि इतरांची सहानुभूतिहि तुम्ही गमावून बसाल"

लोक शांतपण हे सव ऐकत होते दाता शांत बसला, कूळहि शांत झाले दोघेहि विचारमग्न दिसू लागले थोड्या वेळाने कुळाने सांगितलें, "मी जमीन सोडायला तयार आहे पण मीहि गरीब आहे, माझा विचार सुद्धा करावा ' दाता म्हणाला "२२ एकरांपैकी निम्मी जमीन याला द्या आणि निम्मी आम्हा दोघांच्या संमतीनें एखाद्या भूमिहीनाला द्या"

सर्वांनाच हा निकाल मान्य वाटला प्रमाणपत्र लिहिले गेले दाता आणि कूळ दोघांनीं एकमेकांच्या कपाळाला कुंकवाचा टिळा लावला तो लावताना दोघांच्याहि डोळ्यांत अश्रू उभे राहिले होते जमिनीचे प्रमाण-पत्र कुळाच्या हातात देताना दाता उद्गारला– 'जमीन चांगली कर आणि

सुखानें राहा कधी काही गरज लागली तर माझें घर तुला उघडें आहे!"

(७) 'जमीन काय संग न्हेयाची हाय ?'

"अस बघ जानू खोतानी जमिनीवरील मालकी सोडल्यावर आता तूच मालक झालास हे अगदी खर, पण तुझ्याजवळ आणखी किती जमीन आहे साग बर ?"

"हाय तीनेक रुपये दस्ताची पर निमीशिमी वरकसच हाय सायबानू"

"पण तेवढी तरी आहे ना ? आणि हा शिदबा तुझ्या शेजारीच राहतो, त्याला तर अगदीच जमीन नाही हें खर ना ? तुझ्या भाकरीतला घतकोर त्याला तू नाही द्यायचास तर कोण देईल रे ? खोतानी तुझ्यासाठी जमीन सोडली आता गड्या, तुझी पाळी आली आहे तुझ्या मनान ठरीव"

रत्नागिरी जिल्ह्यातील एका गावात जमीन वाटपाचा कार्यक्रम चालू असतानाचा वरील सवाद आहे गावात ३-४ ब्राह्मणाची घरे होती आणि तेच गावचे जमिनदारहि बाकी सर्व कुणबी, महार दोन वर्षांपूर्वी झालेल्या एका भूदानाच्या सभेंत सर्व जमीनदारानी थोडी थोडी जमीन दान दिली होती बहुतेक सर्व कुळांकडेच असलेली जमीन होती ज्या कुळाना अन्य जमीन नव्हती त्याना त्याच्या कूळ वहिवाटीला म्हणून असलेली जमीन आता त्याच्या मालकीची म्हणून देण्यात आली जमीन वाटपाची पार्श्वभूमि, भूदानाचा विचार सागितला गला होताच इतर जमिनीची प्रमाणपत्रें दिली गेली आता जानूकडे असलेल्या जमिनीबाबत विचार सुरू झाला त्याच्याकडे स्वत ची काही जमीन होती जमीन कसली ? ७-३ गुंठे भातशेती, बाकी सर्व वरकस डोगराळ २-३ वर्षांनी त्यात एकदा वरी-नाचणी पेरून द्यायची पुन दोनतीन वर्षे पड ठेवायची पण पुन्या तीन रुपये दस्ताच्या जमिनीचा मी मालक आहे याचा त्याला अभिमान होता १०-१२ माणसाचे कुटुब होते त्याचे आणखीहि दुसरी जमीन तो खडानें करीत असे, पण आता स्वत च्या मालकीची अशी आणखी जमीन आपल्याकडे येणार या विचारानें त्याचे मन मोहरून गेले होते.

एकदम दुधात मिठाचा खडा पडावा तसें त्याला झालें. आपली होणार असलेली जमीन आता सोडून कशी द्यायची ? ती दुसऱ्याला द्यायची? का म्हणून ? त्याला वाटलें, हे सर्वेच कपडेवाले आपल्याला कायदा शिकवीत आहेत. कुठचा कायदा माझ्या वहिवाटीखाली असलेली जमीन काढून घेतो ते पाहतो, असें त्याच्या मनात आले असावे. तो म्हणाला, "नाही द्यायची जमीन मला." सर्वांनी त्याच्या करुणाभावनेला आवाहन करण्याचा प्रयत्न केला, पण त्याचा एकच प्रतिप्रश्न होता : "माजी पोरावाला बगताव खोताना तुमी, मी रातदिन कष्ट करता तरीबी पोटात दोन टाईम भाकरी नाय मिलत. ही मानसा सगली भायली. पर तुम्हीबी असा म्हनताव ? घ्येताव तर घ्येवा थापडी जमीन, पर मकास उपाशी मारून दुसऱ्यास देनारा खयचा असा कायदा हाय ता मला सांगा."

जानूचे म्हणणें खरे होतें. त्याचीच नव्हे तर गावांतील एकूण एकाची हीच अवस्था होती. जमीनवाले आणि बिनजमीनवाले—मालक आणि कुळें—या पदव्या फक्त सांगण्यापुरत्या, एकमेकांना वेगळें करण्यापुरत्या. कुणाचे दारिद्य गहूभर जास्त, कुणाचे तोळभर कमी इतकाच फरक, करायचा झाला तर, करता आला असता. कुळांच्या केवळी-झोपड्या युगानुयुगें होत्या तशाच आजवर आहेत त्यांच्या दारिद्यात काहीं फरक झालेला नाही, काही कसूर नाही, जमीनदाराचे वाडे मात्र, पूर्वी कुठें होतो आणि आज कुठें आलो, हे दाखवीत होते. काप गेले होते आणि भोकें राहिलीं होती. त्या भोकांमधून होणारे दारिद्याचे प्रदर्शन अधिकच भेसूर होते. कुळांना जमीन पुरत नाही म्हणून तें दरिद्री आणि मालकांना जमीन स्वत कसता येत नाहीं, खंडाचें उत्पन्न कमी कमी होत गेलें म्हणून ते दरिद्री. अशा अवस्थेंत कुठचा कायदा त्यांना दानात जमीन द्या म्हणून सांगू शकला असता ?

पण तरीहि जमीनदारांनी दान दिले होते.—मनापासून दिले होते. कुठल्या कायद्याला मान तुकवून नव्हे. त्यांच्या माणुसकीनें त्यांना सांगितले आणि त्यांनी दिले. आता पाळी होती कुळांची. तो का मागें राहणार ? पुन्हा त्याच्या अंत करणाला हाक घातली -"खोतांनी तुझ्यासाठी जमिनीची

माजी मोडली. उदाहरणा दाखविला. शेजारधर्म पाळला. आता तुझी पाळी आहे–कायदा पाळण्याची नव्हे, धर्म पाळण्याची–शेजारधर्म पाळण्याची." असें म्हणताच त्याचा चेहरा वदलला. 'उपाशी असलों तरी धर्म पाळला पाहिजे' ही भावना तर त्याला आईच्या दुधाबरोबरच मिळाली होती. "शेजाऱ्याला जगविण्यासाठी देणं तुझं कर्तव्य आहे की नाही ते तुझं तूच ठरव" या वाक्याबरोबर जानूची कायद्याची भाषा विरघळून गेली. तो क्षण-दोन क्षण विचारमग्न झाला आणि लगेच म्हणाला, "म्हनताव तां बराबर हाय. घेवा जमीन शिदवास– जमीन काय सग न्हेयवाची हाय ? माजी बी पोरा आन् त्येची बी पोराच. माजी एक टाईम भाकर खातील, पर त्येच्या पोरास बी आता एक टाईम मिलल !"

(८) ओझरचें वांटप

ओझर गांवच्या सभेंत भूमिहीन एका बाजूला झाले. जमीन दोन कुटुंबाना पुरेल एवढी मिळालेली. भूमिहीनांची संख्या ३० च्या वर, ह्यात हरिजन व कोळी अशा दोन जमातीचे लोक होते. भूमिहीनांना आपसांत विचार करून निर्णय घ्यायला सांगण्यात आले. सर्व भूमिहीन विचार करू लागले. त्यांच्यातला एकजण, जो स्वतः हरिजन होता, तो बोलला, "काय रे गड्यांनों, ही जमीन कुणाला मिळावी ? आपण चटकन निर्णय घेतला पाहिजे." त्यावर सगळ्यांनी त्याला साथ दिली : 'तूंच जमीन घे.' त्यावर तो म्हणाला : "मला ही जमीन नको. माझ्यापेक्षा ज्याला जास्त गरज आहे त्याला मिळाली पाहिजे. मला इतकी नड नाही." पुन्हा एकवार सगळ्यांचा आग्रह झाला.–'जमीन तूच घे.' त्यावर तो मोठ्यानें बोलला : "मी घेतली तर हा काय न्याय होईल ? आपल्याला न्याय लावायचाय. माझ्यापेक्षां हे दोघे गरजू आहेत. त्यांना नको कां मिळायला ? यांना आपण जमीन देऊ या." आणि मग त्यांना उद्देशून तो म्हणाला, "जमीन चांगली कराल का रे बाबांनो ? चांगली केली नाहीत तर आमचा अपमान होईल बर का ?" सारट्या भूमिहीनांनी त्या दोघांना संमति दिली आणि सर्व जण सभेंत येऊन बसले. जमलेले सर्व लोक हें सर्व पाहत होते. आतांदर ते आपसांत बोलत होते की हे लोक काय ठरविणार आहेत ?'

मारामाऱ्या करतील, मांडणे होतील झाल. पण १०-१२ मिनिटाच्या आत त्या सर्व भूमिहीनानी आपसात विचार करून योग्य त्या लोकाची निवड केली हें काहींना खरेच वाटेना ज्या भूमिहीन म्होरक्यानें 'मला जमीन नको, त्याला द्या' असे म्हटले त्यानें सभेत उठून ज्या दोघाना जमीन मिळावी असे ठरले होतें त्याची नावे सांगितली. लोकाना ती एकदम पटली आणि त्यानी टाळया वाजवून हर्ष व्यक्त केला. दात्यानें कुंकुमतिलक लावून प्रमाण-पत्र नव्या शेतकऱ्याना दिले.

(९) उपळे गांवची गोष्ट

उपळे गावची वस्ती ३००० ची आहे हें बार्शी तालुक्यातील एक संपन्न गाव आहे तेथील २०० एकराच्या एका जमीन-मालकानें २० एकराचे भूदान दिलं होतें. दात्याला अगोदर कळविल्याप्रमाणे त्यानें गावात दवंडी देऊन वाटपाच्या कामाची सारी व्यवस्था करून ठेवली होती. रात्री ९॥ च्या सुमारास लोक सभागृहात जमा व्हायला लागले. पाऊस झीम झीम पडत होता, तरी जागा अपुरी पडली सभेच्या कामाला सुरुवात झाली दात्यानी दानपत्रात दोन भूमिहीनाची नावे सुचविली होती ते दोघे वर्षानुवर्षे त्या दात्याच्या जमिनीत राबत हाते त्याना जमीन नसल्यामुळे ती त्या दोघाना मिळावी अशी इच्छा त्यानें व्यक्त केल्यावर आणि ती वाजवी आहे हे दिसल्यावर त्या दोघाना १३ एकर क्षेत्र देऊन राहिलेल्या ७ एकराच्या वाटपाचे काम सुरू झाले गावातील ४२-४३ लायक भूमिहीनांचा प्रश्न गावानें आजच्या सभेत सोडवून टाकावा अशी गावकऱ्याना समजावून देऊन विनंति केली लोकाना तर हे योग्य आहे असे वाटत होते, परंतु दानाची तयारी मात्र होत नव्हती गावाने निवडलेल्या ४३ भूमिहीनाना जमीन द्यायची आवश्यकता होती परंतु वाटपाची जमीन तर ७ एकर. तेव्हा ही किती लोकाना द्यायची हा प्रश्न उभा राहिला काहींनी सुचविले की ती एकाला द्या काहींनी सुचविले की तीन चार जणाना वाटून द्या. शेवटी ही ७ एकर जमीन दोघाना द्यावी असे ठरले.

आता त्या दोघाची निवड कशी करावयाची हे जमलेल्या भूमिहीनाना समजावून दिल्यावर लोकाची चुळबुळ सुरू झाली. ,हे कसे काय वांटप

करणार ? गावातील पुढारी हें नाव ते नाव सुचविण्याचा प्रयत्न करू लागले दात्यानी सर्वांना सुचविले की विनोबाजीची जी पद्धति असेल त्या पद्धतीनें वाटप होऊ द्या

पावसामुळें भूमिहीनानी बाजूला जाऊन एकमेकात विचार करावा अशी सोय नव्हती सर्वांना शात बसण्याची विनति केली आणि लोक शात झाले भूमिहीनामध्यें निवड करायचा सवाल आला तेव्हा सगळया भूमिहीनाची तोडें गप्प झाली प्रत्येकाला वाटू लागले, आपण ही सधि का दवडायची ? त्याच्यातून एक उठला व म्हणाला 'मला ही जमीन नको, अमक्याला द्या' भूमिहीनाच्यातून तो बाजूला जाऊन बसला भूमिहीन एकेक उठू लागले आणि दुसऱ्या भूमिहीनाची नावे सुचवून बाजूला जाऊन बसू लागले सारे लोक मोठया कुतूहलानें पाहात होते जिज्ञासा वाढत होती शेवटी जमीन कोणाला मिळणार ? मध्यरात्रीचा १॥ वाजला १३ भूमिहीन बसून हाते गाडी थोडी अडली पुन्हा समजावलें 'विचार करा, आज जमीन नाही मिळाली तर उद्या मिळेल आज जो जास्त गरजू आहे त्याला च ती मिळू दे त्याच्याकरिता तुम्ही नाव मागें घेतले तर तो तुम्हाला दुवा देईल' बसलेल्या लोकानी साथ दिली पुन्हा सात भूमिहीन उठले आणि बाजूला जाऊन बसले सहा जण शिल्लक राहिले पुन्हा समजाविलें, तेव्हा या सहातून एक हळूच उठला आणि मार्गे सरला आता राहिले पाच पाडव आता तुमच्यात कोण धर्मराज होणार? ते पाडव आपल्यातल्या लहान असलेल्या नकुल-सहदेवाची नव्हती का काळजी घेत? जरा विचार करा आणि नकुल सहदेवाची निवड करा त ऐकताच शरीरानें स्थूल असलेला एक गृहस्थ उठला आणि बाजूला बसू लागला लोक म्हणू लागले भीम बाजूला बसला धर्मराजाची भूमिका दोभेल असा चारापैकी एक उभा राहिला आणि म्हणाला 'मिळू दे जमीन त्या दोघाना, मी माझें नांव मागें घेता' या तिघांच्यासाठी बाकीच्या भूमिहीनानीं आपली नावे मागें घेतलीं आता मात्र कोणीच काहीं बोलेना प्रत्येकाला वाटत असावे-'जमीन घ्यायला आपणच लायक आहात' त्यातून सुचवायला सुरुवात झाली 'निठठया दादा' मी लोकांना म्हटलें आतापर्यंत चाळीस लोकानीं आपली नांव मागें घेतलीं होतीं त्यांना मी

बुद्धि देवानें दिली ती बुद्धि याना देव देणार नाही का ? किंवा या बसलेल्या तुम्हा लोकांपैकी कोणी हरीचा लाल असा नाही का की जो उठून म्हणेल की दोघाना जमीन मिळणार आहे तर तिसऱ्यालाहि मी तीन चार एकर देईन. गरीबाविषयी प्रेम प्रगट करायला यापेक्षां आणखी कोणती संधी तुम्हाला लाभणार आहे ? लोकांमधून भूमिहीनाबद्दल कसलीच हालचाल दिसेना, या तिघांपैकी कोणी उठेना, तेव्हा काय करावे या विचारात होतो. एवढ्यात त्या तिघातील एक उठून बोलू लागला : "माझी अशी इच्छा आहे की त्या खडूला एकट्यालाच ही जमीन मिळत असेल तर माझें नाव मी मागें घ्यायला तयार आहे पण त्याला एकट्याला मिळाली पाहिजे." त्याला बाजूला जाऊन बसायला सांगितले खडू खेरीज जो दुसरा होता तो उठला आणि म्हणाला "ह्या खडूलाच एकट्याला मिळू द्या, मला नको!" सभागृहात टाळ्यांचा एकच कडकडाट सुरू झाला. लोकांचे आपापसात बोलणे सुरु झाले—'निवड चांगली झाली खडूच्या आजोबाचीच ती जमीन होती. त्याची त्यालाच ती परत मिळाली काय देवाचा न्याय आहे पहा!' सर्वांच्याच तोंडातून हे उद्‌गार निघाले.

दात्याच्या हस्तें खडूला कुंकुमतिलक लावून प्रमाण-पत्र दिले गेले. दाता बोलू लागला '"मी दोनशें एकरांपैकी वीस एकर जमीन दिली आहे. त्यात मी फारसे काही केलें असें नाही काळाची मागणी आहे त्याला अनुसरुन माझें दान आहे, मी फार मोठें मन करुन दान दिले असें लोक म्हणतात, परन्तु माझ्यापेक्षाहि या ठिकाणच्या ४२ भूमिहीन लोकांनी आपल्या तोंडाजवळचा घास दुसऱ्याकरिता मोठें मन करून दिला. त्याचे आपण कौतुक केलें पाहिजे आज आपल्याला या गावातील भूमिहीनाचा प्रश्न सोडविता आला असता तर मीहि त्यात आणखी सामील झालो असतो. आपण गावकरी याचा विचार करून हा प्रश्न सोडवू या।"

(१०) कुंभारी वांटप

सोलापूर तालुक्यातील कुंभारी गावची गोष्ट. सायंकाळच्या सुमारास गांवांत पोहोचलों पाटील-तलाट्यानी गावांत वाटपाची माहिती दिली होती. परंतु सगळ्यांना हें वांटपाचें काम जाहीर सभेंत होणार आहे हें

लक्षांत आले नव्हते. तेव्हा गावातल्या प्रमुखाना म्हटले, "गांवात रात्रीच्या सभेची दवडी द्या." लोक कुरकुरत सागू लागले, "आमच्या गावात सभेला लोक येत नाहीत हो, २०-२५ माणस जमतील झाल ! यापेक्षा आम्ही काही नावे सुचवितो, त्यानाच जमीन देऊन टाका ना." पण आम्ही सभेचा आग्रह धरल्यावर दवडी देण्याचे लोकानी ठरविले. परतु नेहमी दवडीचे काम करणाऱ्यानें दवडी देण्याचे नाकारले आम्हालाहि वेळ भरपूर होता. लोकाना म्हटले, "जरा तुमचा गाव तर पाहू या." चागला ४-५ हजार वस्तीचा तो गाव, फिरायला तास दोन तास गेले. पण त्याचबरोबर रात्रीच्या सभेची आणि जमीन वाटपासबधीची माहिती ठिकठिकाणी बसलेल्या लोकाना समजावून देता आली भूमिहीन लोकाना भेटून सभेची माहिती दिल्यावर त्यानी सभेच्या प्रचाराचें काम अगावर घेतले. दवडी-वालाहि मग तयार झाला. त्याचा व्हायचा तो योग्य परिणाम झाला. मोठ्या सख्येनें लोक हजर झाले रात्री १० ला सभेचे काम सुरू झाले. सरकारी अधिकारीहि बरेच हजर होते । सभेच्या सुरुवातीला सभेचे तीन भाग करण्यात आले. एक, ज्याना जमिनी किंवा धदा आहे अशाचा, दुसरा ज्याना जमिनी नव्हत्या अशाचा, आणि तिसरा मुलाचा.

जवळजवळ ९० भूमिहीन जमिनीसाठी येऊन बसले होते २१ एकर जमीन ४ दात्यानी दिली होती. ती फक्त चार कुटुबाना देण्याइतकीच होती दात्यांनी सुरवातीला नावे सुचविण्याचा प्रयत्न केला परतु त्याना जरा सबूरी करण्याचा सल्ला दिल्यावर पुन्हा त्यानी आग्रह धरला नाही भूमिहीन एकेक उठून त्याना लायक वाटेल त्याचे नाव सागत व आपले नाव मार्गे घेऊन बाजूला जाऊन बसत ४०च्या आसपास सख्या राहिली एक तरुण उठला व म्हणाला, "माझ्यात काम करण्याची शक्ति जास्त आहे, तेव्हां जमीन मला द्या." दुसरा उठला आणि म्हणाला, "मी चार लोकाची नावे सागतो त्याना जमीन द्या." त्यानें नावे सागायला सुरवात केली. तिघाची नावे सागितल्यावर चवथें नाव त्यानें स्वत चेच पुढें केले. काहीना पटले, तर काहीना रुचले नाही काहीना हसायला आले एक तगडा तरुण उठला आणि म्हणाला, 'माझ्यातहि शेतीचे काम करण्याचा हिम्मत आहे, परतु या पोरावाळाच्या म्हाताऱ्याला जमीन मिळू द्या. मी कुठेहि काम करून पोट

मरेत." असे होता-होता १८ लोक शिल्लक राहिले. रात्रीचा १।। झाला, परंतु लोकामध्यें वसलीहि चुळवुळ दिसली नाही. आणि ते घाईहि करीत नव्हते. हे सारे वाटपाचें महाभारत १८ अध्यायाच्या गीतेवर येऊन ठेपलें होतें. आणखी किती वेळ लागणार याचा अंदाज येईना. लोकांच्या सहन-शक्तीचा तरी किती अंत पहायचा! शेवटी गीतेंत सांगितल्याप्रमाणे निर्णयाचे काम भगवान् श्रीकृष्णावरच सोंपवून द्यावें लागलें. १८ चिठ्ठ्या तयार झाल्या. समोर बापाच्या मांडीवर वसलेल्या एका ८-९ वर्षांच्या मुलाला बोलावून त्यातील चार चिठ्ठ्या उचलण्यास सांगितलें. त्यानें एकेक चिठ्ठी उचलण्यास सुरवात केली. पहिली चिठ्ठी उचलली नाव जाहीर झालें. दुसरे व तिसरे नाव बोलले गेलें, तिघांच्यासाठी ज्या ४०-४५ लोकांनी आपली नावें मागें घेतलीं होतीं व गाववाल्यांचे मनात जी नावें होती, तीच ही नावे आलेली पाहून सर्वांनाच समाधान वाटलें. चवथें नाव जाहीर होताच मात्र सर्वत्र टाळयांचा कडकडाट झाला. ते नाव चिठ्ठ्या उचलणाऱ्या मुलाच्या बापाचें होते!

दिवसभर शेतीच्या आणि रात्री वाघण्याच्या श्रमानें आलेला त्यार सर्वांचा शीण वाटपाच्या या पावन व गोड प्रसंगानें हरला. बाकीचे भूहीन लोक आपसात बोलत घरीं जात होते, "आज त्यांना जमिनी मिळाल्या, उद्या आपल्यालाही मिळाल्याशिवाय राहतील काय?"

(११) अन्तापुर वांटप

मोसम नदीच्या खोऱ्यात काम चालू होते. भडक उन्हाळ्याचे ते दिवस होते. अन्तापुरला दुपारी पोचल्यावर ठरल्याप्रमाणे दुपारची सभा घ्यायची होती. लोक घराघरातून बसलेले दिसत होते. गावात अगोदर दवंडी झाली असल्यामुळें लोकांच्या पुढें चर्चेचा हाच एक विषय होता.

अर्ध्या-पाऊण तासात नदीकाठी माणसे जमू लागली. सुट्टीचे दिवस व इतर काही वेळ घालविण्याचे साधन नसल्यामुळें या सभेला मुलांची सेनाहि भरपूर हजर झाली. लोक जमल्यावर सभेच्या कामाला आम्ही सुरवात केली. एका दात्यानें २१ एकराचें दान दिलें होतें. आणि, दुस-ऱ्यानें २० गुंठ्याचें. हा लहान तुकडा होता पण बागायत होता. २१ एकर

जमीन एका भिल्ल कुटुंबाकडे कूळहक्कानें होती, तोहि हजर झाला. दाते मात्र परगावचे असल्यामुळें येऊ शकले नाहीत. २२ भूमिहीन उठून बाजूला जाऊन बसले. ज्या भिल्लाकडे कूळहक्कानें ही जमीन होती त्याला स्वतःची अशी कसलीच जमीन नव्हती परंतु त्याचबरोबर सारी जमीन स्वतःला मिळावी अशीहि त्याची इच्छा दिसली नाही. त्यानें स्वतः व कांही लोकानी सुचविलें की, १० एकर या भिल्लाला ठेवा आणि ११ एकर इतराना वाटून द्या त्याप्रमाणे त्या भिल्लानें सान्या जमिनीवरचा कूळहक्क सोडल्याचें लिहून दिले आणि त्याचे १० एकराचे जमीन-वाटप-प्रमाणपत्र लिहिण्यात आले. राहिलेली ११ एकर जमीन व २० गुंठे बागायत जमीन किती लोकाना मिळावी असा प्रश्न उभा झाला. सगळ्यानी ठरविले की ११ एकर तिघाना व अर्धा एकर बागायत एकाला अशी चाराची निवड करून टाका." त्या लोकाना समजावून द्यावे लागले की ही निवड आम्ही करणार नसून भूमिहीनानीच करावयाची आहे. त्यानीच एकमतानें ठरवावें. सारे भूमिहीन लोक उभेच होते. त्यामध्यें बहुतेक सर्व भिल्ल आणि २-३ हरिजन होते. भिल्लाच्यात दोन भाग होते. एक गावच्या वरच्या भागात राहणाऱ्याचा आणि दुसरा गावाच्या खालच्या भागात राहणाऱ्याचा. भिल्लाच्या वस्तीला 'भिलाटी' असे म्हणतात. त्यातील काही भिल्लानी सुचविलें की दोन भिलाट्यावरील आम्ही लोक आहोत. तुम्ही या भिलाटीतील दोघाची आणि त्या भिलाटीतील दोघाची निवड करा. त्याच्या सूचनेप्रमाणे आम्ही निवड न करिता त्या भिल्लाना आपापसात विचार करून तुम्हीच प्रत्येकी दोन दोन नावे सुचवा असे सांगितलें. दोन्ही वस्तीतले लोक अलग अलग बसून विचार करू लागले. निश्चय काही होईना. ते निवड न करताच सभेच्या ठिकाणी परत आले. बराच वेळ अशा प्रकारे जाऊन काही निश्चित निर्णय होत नाही हें पाहून सारेजण म्हणू लागले, चिठ्ठ्या टाकू या. चिठ्ठ्या लिहिल्या जाऊं लागल्या. एवढ्या वेळात त्यातील ६ लोकानी आपली नावे मागें घेतली. राहिले १६ जण. चिठ्ठ्या तयार झाल्या आणि या चिठ्ठ्या उचलण्यासाठी एका ७-८ वर्षाच्या शेजारच्या मुलीला म्हटले 'ए पोरी, जरा इकडे ये.' तो तिच्या मागे असलेली १७-१८ वर्षांची एक भिल्ल नवत्रधू तरुणी पुढें आली. साऱ्यानाच हसू आले. तिची काहीच चूक नव्हती. मोठ्या

मुलीला किंवा बाईला 'पोरी' म्हणूनच हाक मारण्याची त्या भागात पद्धत आहे. त्या तरुणीला वाटलें आपल्यालाच बोलाविलें आहे. भोवतालच्या सान्या लोकांनी सांगितलें की "त्या पोरीनें (बाईनें) उचलल्या तरी चालतील. चांगली निर्मळ पोरगी आहे"

एक चिठ्ठी उचलली, दुसरी उचलली, तिसरी आणि चौथी उचलून ती मागें सरली. चिठ्ठीतील एकेक नाव जाहीर होऊं लागलें. पहिलें नाव जाहीर झालें ते वरच्या भिलाटीतील एका भिल्लाचें. दुसरें नाव खालच्या भिलाटीतील भिल्लाचें, तिसरें एका हरिजनाचें आणि चौथ्या चिठ्ठीतलें नाव पूर्ण वाचून होण्यापूर्वीच सगळे आनंदानें ओरडूं लागले. हा हर्षनाद बराच वेळ चालला. याचें कारण माझ्या कांहींच लक्षांत येईना. चटकन् एकजण म्हणाला, "तें त्या बाईच्या नवऱ्याचें नाव आहे." सान्या गावकऱ्यांची पहिल्यापासून इच्छा होती की या भिल्ल तरुणाला जमीन मिळालीच पाहिजे. नुकतेंच गावानें आपल्या खर्चानें मोठ्या थाटानें त्याचें लग्न करून दिलें होतें. सगळ्यांचा त्याच्यावर मोठा लोभ होता. त्यामुळें प्रत्येकाला वाटत होतें कीं, या भिल्ल तरुणाला जमीन मिळावी. गावावर आलेल्या एका संकट-प्रसंगीं त्यानें आपला जीव धोक्यांत घालून तो धोका टाळला होता, त्यामुळें सान्या गावाचें प्रेम त्याला मिळालें होतें. त्याचमुळें त्याची बायको ज्यावेळीं पुढें आली त्यावेळीं कोणीच आक्षेप घेतला नाहीं. उलट सारे जण म्हणूं लागले की, तिलाच चिठ्ठी उचलूं द्या. आणि एकजण म्हणाला त्याप्रमाणें ती खरीच लक्ष्मी ठरली लग्न झाल्यावर या भिल्ल तरुणाचा संसार सर्वांना गौरव वाटेल अशा प्रकारें तिनें चालविलेला होता. अशा या गृहलक्ष्मीनें आज या तरुणाची खरी भाग्य-लक्ष्मी उजळवली. तिचें नावहि 'लक्ष्मीच' होतें.

कोणाला कोणती जमीन द्यायची म्हणून प्रमाण-पत्र लिहितांना गांवकऱ्यांना विचारलें तेव्हां या लक्ष्मीला बागायत तुकडा द्या आन् ११ एकर बाकीच्या तिघांत वांटा, असें सर्वांनीं सांगितलें. अशा प्रकारें ती जमीन एकूण पांच कुटुंबामध्यें वाटण्यांत आली. 'न मागे तयाची रमा होय दासी' याप्रमाणें कांहींनीं बैल, कांहींनीं अवजारें त्या भिल्ल तरुणाला पुरविलीं.

(१२) माडगूळ वांटप

सांगली जिल्ह्यात वाटपाचे काम चालू होतें. आटपाडी भागातील माडगूळ गावी दिवाळींत आम्ही गेलो होतो. दिवेलागणीची वेळ असेल. गावात पोंचताच आमच्या सभेच्या कामाला सुरुवात झाली प्रांतअधिकारी, मामलेदार सारे सरकारी अधिकारी मुद्दाम वाटपाचे काम पहाण्यासाठी कुतूहलाने आले होते. भूमिहीन बाजूला झाले. ते नऊजण होते.

दिवाळी सर्वांच्याच घरात चांगली साजरी व्हावी त्याकरिता सर्वांना जमीन कशी मिळाली पाहिजे त्यासंबंधी प्रथम मी समजावून सांगितले. सारे लहान थोर आमचे बोलणे शांतपणे लक्ष लावून ऐकत होते सार्‍यांच्या चेहेऱ्यावर एक प्रकारची प्रसन्नता दिसत होती 'आज आपल्या गावामध्यें ८ दात्याकडून २० एकर२०गुंठे जमीन मिळालेली आहे तिचे सहा तुकडे पडत आहेत, म्हणजे ६ लोकाना ही जमीन मिळू शकेल परंतु तिघाचा प्रश्न राहतो. तिघासाठी,लोकानी आणखी थोडी जमीन द्यावी, अशी आम्ही मागणी केली.

भूमिहीनांना 'आपसात 'विचार करून सहाची निवड करावयास सांगितल्यावर त्याच्यापैकी एकजण उठला आणि म्हणाला, "माझा सुतारीचा धंदा थोडा चालतो, तेव्हा कमे तरी मा माझें भागवीन या सहाजणाना त्या जमिनी मिळू द्यात" इकडे भूमिवाल्यामध्यें एकजण उभा झाला आणि त्याने" "एक एकर जमीन घ्या" असे सांगितलें त्याच्या पलिकडे बसलेले एक वृद्ध गृहस्थ उठले व त्यानी आपले अर्धा एकर दान जाहीर केले त्याचा मुलगा उठला आणि म्हणाला, "माझी बैलजोडी घेऊन ज्याला ही थामची जमीन मिळेल त्याला मदत करायला मी जाईन" भूमिहीन पाहातच होते त्याच्यामधून एकजण उठला आणि त्यानें इतराकरिता आपलें नाव मागें घेतलें एका बाजूनें दान दिलें जात होते आणि दुसर्‍या बाजूनें भूमिहिन दुसऱ्यासाठी आपले नाव मागें घेत होते. दोन्हीकडे त्यागाचें दर्शन होत होतें. इकडे भूमिवाल्यानी राहिलेल्या तिघाच्या करिता ६ एकर १८ गुंठे दान जाहीर करून भूमिहीनाचा प्रश्न सोडविण्याचें कर्तव्य बजावले. आणि,दुसरीकडे भूमिहीनामीं ६ लोकांच्या

निवडीच्या जबाबदारीचें कर्तव्य पार पाडलें भूमिवाल्यांना भूमिहीनाकडून प्रेम मिळालें आणि भूमिहीनांना मोबदल्यात जमीन मिळाली.

(१३) सावरोली वाटप

कुलाबा जिल्ह्यातील सावरोली गावांत ठोसर कुटुंबाकडून १०० एकर जमीन मिळाली होती व ती सर्व जमीन नसलेल्यांना व कमी जमीनवाल्यांना वाटली गेली होती तरी शेवटी ४-५ कुटुंबें भूमिहीन उरलीच. इतक्या जमिनीचे वाटप करण्यात ४-५ दिवस गेले. हे सगळें होत असताना भूदानाची कल्पना जनमनात बरोबर रुजून गेली, म्हणून या गावात कोणीहि भूमिहीन राहणार नाही, असे वाटू लागल हळू-हळू एक-एक भूमिहीनास आपल्या थोड्या जमिनींपैकी थोडी जमीन देणारे दाते पुढें येऊ लागले. एकानें तर जपानी पद्धतीनें लावलेली एक थोडास उभ्या पिकासह एका भूहीन बाईला दिली तरीही एक भूमिहीन उरला मग परीक्षाच पहायचें ठरले, शेवटच्या दिवशी वाटपाचे काम करून मी झोपलों असता रात्री ११ वाजता एका गृहस्थानें येऊन उठविले

त्याच्या बरोबर तो उरलेला भूमिहीन होता तो म्हणाला, "मी माझ्या जमिनींपैकी काही जमीन देण्यास तयार आहे करा दानपत्र आणि द्या ती जमीन त्याला" दान आणि वाटप एकाच क्षणी होऊन गावात बेजमीन कोणीच शिल्लक राहिला नाही।

(१४) निफाडचे वांटप

चार एकराचे वाटप आणि गाव तालुक्याच्या ठिकाणचे तेव्हा सभा कोठें भरवावी असा प्रश्न उपस्थित झाला मी सुचविलें, ज्या भागात भूमिहीन राहतात तेथें सभा जाहीर करा ग्रामपंचायतीच्या माणसांनी दवंडी दिली गावातील भूदात्यांना भेटायचे काम चालू होते गावची माहिती असलेल्या एका मित्रानें पोलीस सबइन्सपेक्टरकडे भेटण्यासाठी मला नेलें भूदानाच्या कामासंबंधी ते सहानुभूति राखणारे होते त्यांच्याबरोबर चर्चा झाली तें गृहस्थ म्हणाले "तुम्ही या जमिनी घेता पण वाटप कसे काय करता? चांगल्या जमिनी तुम्हाला मिळतात ना?" इन्सपेक्टर-

साहेबाना वाटपाची पद्धति समजावून दिली. त्यावर ते म्हणाले, "भूमिहीन आपसात एकमत करून वाटप करतात हे शक्य नाही. जमीन का कोणी आपसात वाटून घेतील? जो तो मला पाहिजे असें म्हणणार. गेल्या १५-१६ वर्षांच्या माझ्या अनुभवावरून सांगतो. भांडणाशिवाय वाटप होणे शक्य नाही. सगळीकडे जमिनीसाठी तर एवढ्या मारामाऱ्या आणि कोर्टकचेऱ्या. आणि तुम्ही म्हणता लोक प्रेमाने वाटून घेतात. हे मला खरेच वाटत नाही." मी त्याना एवढेंच म्हटले की, 'रात्रीच्या सभेला आपण जरूर या.' यापेक्षा त्याना जास्त काही सांगणे शक्य नव्हते. ते अर्थात् त्याच्या व्यवसायाच्या अनुभवावरून बोलत होते.

रात्री वाटपाच्या सभेला सबइन्सपेक्टरसाहेब माझ्याबरोबर आले. भिल्लाची ती वस्ती सभेला फार लोक आले नव्हते. वाटपाच्या कामाला सुरुवात झाली. जमीन नसलेले अकरा लोक बाजूला झाले. जमीन एकटयाला देण्यापुरतीच होती. भूमिहीनानी आपसात विचार करून एकाची निवड करायची आहे हे त्याना पटवून द्यायचा प्रयत्न झाला. दोघानी आपली नावे मागे घेतली नऊ लोक राहिले. त्याच्यापैकी कोणी पुढें काही बोलेना. बरोबर आलेले हे पोलीस सबइन्सपेक्टर मित्र त्याना सांगू लागले : "हे पहा, आता या दोघानी दुसऱ्यासाठी आपले नाव मागें घेतले त्यानी जसा तुमच्यातला गरीब गरजू माणसाचा विचार केला तसा तुम्ही आपसात विचार कराना आणि ठरवून टाका एकाचे नाव". दोन तीन भूमिहीन आपसात विचार करू लागले सबइन्सपेक्टर साहेब पुन: पुनः त्या भूमिहीनाना समजावू लागले : "जमीन कोणाला तरी एकाला मिळणार आहे तुम्हीच एकाची निवड केली तर तुम्हालाहि अभिमान वाटेल आणि ज्याला जमीन मिळेल त्याची पोरवाळ तुम्हाला दुवा देतील. जरा विचार करा." सबइन्सपेक्टर साहेब बोलत होते आणि एकेक भूमिहीन उठत होता आणि आपले नाव मागें घेत होता. अखेरीस चार जण शिल्लक राहिले. थोडा वेळ चार जण गप्प बसले. हे पहाताच सबइन्सपेक्टरसाहेब त्याना पुन्हा म्हणाले, "चौघे जण जरा बाजूला जा आणि आपसात विचार करून नाव ठरवा." ते चौघे उठले आणि बाजूला जाऊन त्यानी एकाच्या नावाचा निर्णय केला व ते नाव सांगितले. जमलेल्या लोकानी त्या नावाचे

स्वागत केले सन्मानपूर्वक पोलीस सब-इन्सपेक्टरसाहेबाच्या हस्तेच त्याला प्रमाणपत्र देण्यात आले

आणि वाटपाची सभा संपली घराकडे आम्ही परतत होतो. तेथील मदत करणारे मित्र सबइन्सपेक्टरना म्हणाले, "अहो, वाटप समजावून देण्याचे अन वाटप करण्याचे काम तुम्हीच केलेत की" ते गृहस्थ त्यावर उत्तरले, "होय विनावाचे काम हे वेगळेंच काम आहे इथे दुसऱ्याचा विचार करायला शिकविलें जातें माणसाच्या सद्भावनेवर विश्वास ठेवला पाहिजे ही गोष्ट खरी आहे माणसाला ज्या पद्धतीनें वागवावें त्या पद्धतीनें तो वागू शकतो प्रेमाची देखील एक शक्ति आहे."

(१५) कुपखेडें वाटप

सकाळची वेळ होती, या लहानशा गावातील सारे गावकरी गावच्या पारावर सभेसाठी जमले होते गावामध्यें ७ एकराचे भूदान झालेले होत जी मिळालेली जमीन होती ती कूळहक्कानें शेजारच्या गावातील एका सधन अशा इसमाकडे वहिवाटीला होती त्या कुळाला हि निरोप पाठविण्यात आला होता, परन्तु ते गृहस्थ हजर राहिले नाहींत जमीन उत्तमपैकी होती आपल्याकडे ती जमीन राहावी ह्या हेतूनें त्या कुळानें आपल्या नावावरचे सारें बदलून तें भावाच्या नावावर केले होते आणि स्वत कृत्रिम भूमिहीन बनला होता त्याचे इतरहि काही धंदे होते, त्यामुळें या जमिनीचे वाटप करतांना ती या कुळाला देणे न्याय्य होणार नाही, कूळ हजर नाही, त्यामुळें वाटप करावे की न करावे असा प्रश्न उपस्थित झाला गाववाले आणि भूदाते म्हणाले, ही जमीन भूमिहीनाच्या मध्यें वाटून टाका त कूळ आपला कब्जा सोडून देईल

शेजारी शाळा चालू होती, सारे गावकरी बोलताहेत, चर्चा करीत आहेत याकडे साऱ्या मुलाचे लक्ष वेधले होत शिक्षकाना समजल की ही जमीनवाटपाची सभा आहे तेंव्हा शिक्षकानी येऊन विचारलें की 'आमची मुलें तुमच्या सभेला आणून बसवू का? मुलाला भूदानाची आणि जमीन-वाटप कसे करतात याची आपतीच माहिती मिळून जाईल' मी त्याला होकार दिला समोर बसलेले गाववाले म्हणाले, 'मुले गोंधळ करतील, मुलाचे काम

काम आहे ' गावकऱ्याना समजावले की 'ही विनोबांची चळवळ मुलानाच समजली पाहिजे या मुलाना समजेल आणि तो शिकतील की आपण सारे भाऊ-भाऊ आहोत, तेव्हा वाटून घेतल पाहिजे आणि वाटून खाल्ल पाहिजे '

रीतीप्रमाणे भूमिहीन बाजूला होऊ लागले त्या लहानशा गावात असें कितीकसे भूमिहीन असणार ? एकूण सातजण बाजूला बसले दोन तीन मुलाची आपसात कुजबूज चालू होती एक मुलगा शेजारच्या मुलाला म्हणत होता की "अरे, तूहि उठून तिथें बैस की , तुझा बाप आला नाही म्हणून काय झाल ?" मुलाला मी विचारले, "तू काय बोलत होतास? " तो मुलगा धीटपणे म्हणाला, "या माझ्या मित्राला मुळीच जमीन नाही याचा बाप मजुरी करतो, पण तोहि पायानें लगडा होऊन घरात बरेच दिवस पडला आहे, त्याच्या आईलाच पोटा-पाण्याचा धदा करावा लागतो त्याला म्हटले की तुलाही जमीन नाही तेव्हा तू बेजमीनवाल्याच्यात जाऊन बैस ' "बरोबर आहे," गावकरी म्हणाले, "त्याच्या बापाला जमीन मिळालीच पाहिजे, तो लई चागला मनुष्य हाय तो भिल्ल आहे पण त्यान आपल्या आयुष्यात कधीहि चोरी केली नाही " त्याच्या योग्यतेचा दाखला देण्यासाठी साऱ्याची धडपड पाहून त्या माणसाबद्दलचे कौतुक आणि त्याची भेट घेण्याची इच्छा झाली सगळे शात झाले तो भिल्ल मुलगा भूमिहीनाच्यामध्यें येऊन बसला साऱ्याना पुन्हा एकदा विचारले, 'गावात ज्याना जमीन नाही असे सगळे लोक आले का ?" एक मुलगा उठून बाजूच्या एका मुलाकडे बोट दाखवून म्हणाला, ' त्याच्या बापाला कसलीच जमीन नाही " त्याचा बाप सभेला आलेला नव्हता याहि मुलाच्या वडिलाचे नाव गावकरी विसरले होते पहिल्या भिल्ल मुलाप्रमाणे हा दुसरा हरिजन मुलगाहि भूमिहीनाच्यामध्यें येऊन बसला

भूमिहीनांची सख्या एकूण ९ झाली ही सात एकर जमीन किती कुटुबाना देता येईल हे ठरवावयाचे होते जमीन चागली असल्यामुळें, काहींनी सात जणाना, काहींनी पाचांना आणि काहींनीं दोघांना द्या असे सुचविले तुकडेबदी बिलाप्रमाणे त्या जमिनीचा तुकडा दोन एकराच्या आत पडू शकत नव्हता । आणि एकेक एकर वाटूनहि जमीन चागली असली तरी

फारसा उपयोग झाला नसता म्हणून ती तिघांना द्यावी ही सूचना सर्वांना पसंत आली. आता तीन लोकांची निवड करावयाची.

मी मुलांशी प्रश्नोत्तरांना सुरुवात केली. मुलांना विचारलें "ही जमीन कोणीं निर्माण केली ?"

"देवानं." मुलें मोठ्यानें म्हणाली.

"कोणासाठी निर्माण केली ?"

"माणसासाठी."

"सर्व माणसांसाठी की थोड्या माणसासाठीं ?"

"साऱ्यासाठी"

"जमीन सगळ्यांची आहे आणि सगळ्यांचा या जमिनीवर हक्क आहे. आज आपण प्रेमानं, ज्यांना जमिनीवर हक्क नाही अशापैकी तिघांना, जमिनीचा हक्क देणार आहोत. पहिल्यांदा भाकरी आपण कोणाला द्यायची रे ? ज्याच्या पोटात भूक आहे त्याला की ज्याचं पोट भरलं आहे त्याला ?"

"ज्याच्या पोटात काही नाही त्याला" सारी मुले बोलली. त्यावर एका मुलाला विचारलें—

"तुला गोळ्यांचा डबा दिला तर तू काय करशील ?"

"मी माझ्या भावांना वाटून देईन."

"आणि जर तू वाटून द्यायचं नाही म्हटलं तर ?"

"तर भांडण होईल."

"मग हें तुमच्या लक्षात आलं असेल की आज समाजात भांडण का होतं ? ज्याचा जो हक्क आहे त्याला तो दिला पाहिजे. आपल्या इथं नऊ भूमिहीन बसले आहेत, ते नऊहि लोक लायक आहेत, गरजू आहेत. यांच्याजवळ जमीन नाही आणि बाकीच्यांच्या जवळ जमीन आहे. तेव्हा ज्यांना जमीन आहे त्यांनी, ज्यांना जमीन नाही अशांना नको का द्यायला ?"

"द्यायला पाहिजे," सारी मुले एकदम म्हणाली.

सारे गावकरी शांतपणे बसून ही प्रश्नोत्तरे ऐकत होते. त्याना कौतुक वाटत होते. मुलाना म्हटले "गरीबाना जमीन मिळाली पाहिजे ही गोष्ट खरी, पण त्याना देणार कोण ?"

"आम्ही देणार" मुले बोलली.

"तुम्हाला हक्क आहे कारे देण्याचा ?"

"नाही." पुढें ती म्हणाली, "आम्ही आमच्या घरातल्या माणसाना सागू."

मोठ्या माणसाना म्हटले की "पहा, मुलाची तयारी आहे. जमीन तीन लोकाना देता येण्याइतकीच आहे बाकीच्या सहा लोकाकरिता प्रत्येकान आपला एकेक हि स. किंवा सहा लोकानी आपला एकेक हिस्सा दिला तर ह्या लोकाचा प्रश्न सुटून जाईल." एकदोन मिनिटें वाट पाहिली पण कोणी तयार होताना दिसले नाही.

बसलेले ते लहान थोर नऊ भूमिहीन हे सर्व ऐकत होते. त्याना सागितले, "तुम्हा सर्व लोकाना जमीन मिळावी ही या साऱ्या बसलेल्या लहान मुलाची इच्छा आहे तसे त्यानी बोलूनहि दाखविले आहे. लहान मुलाच्या रूपाने परमेश्वर बोलत असतो असे आपण मानतो आणि आज कालहि तसा अनुकूल आलेला आहे. तुम्हां सगळ्याना आज जमीन मिळाली नाहीं तरी उद्या मिळेल. पण तुम्ही हाच विचार करून आपल्यामध्यें जास्तीत जास्त जे तीन गरजू असतील त्याची निवड करा.

नऊ लोकानी तीन-चार मिनिटाच्या अवधीत तिघाची निवड केली. त्यात एक तो भिल्ल मुलगा होता, दुसरा हरिजन मुलगा आणि तिसरा मराठा होता. तिघाना प्रमाणपत्रें देण्यात आली आणि समारंभ संपवून त्या भिल्ल मुलाच्या बापाला भेटण्यासाठी सारा गांव त्याच्या झोपडीकडे लोटला. सारी मुले मोठ्या आनंदाने—

"सबै भूमि गोपालकी, नको कुणाची मालकी,
द्यारे द्यारे वाटून द्या, प्यारे प्यारे वांटून घ्या"

अशा घोषणा करीत शाळेंत परतली.

१६. साकोरे वांटप

रात्रीची ८॥-९ ची वेळ होती. गावात पुनः एकदा दवंडी देऊन वाटपाचे निमंत्रण गावाला दिले. चावडीच्या ओटयावर सभेसाठी टेबल खुर्ची मांडली गेली. लोक पटांगणात व्यवस्थित बसले. वाटपाच्या सभेला सुरुवात झाली. सभेचे अध्यक्षस्थान तालुक्याच्या मामलेदारांनी घेतले होतें.

गावात मिळालेल्या ९ एकराच्या वाटपाचे काम त्या सभेमध्यें करावयाचे होतें. गावासमक्ष भूमिहीनांनी एका बाजूला होऊन आपसात आपल्यातल्या जास्तीत जास्त गरजूची निवड करावयाची अशी वाटपाची पद्धत गावाला समजावून दिल्यावर त्या १५०० वस्तीच्या गावात २४ भूमिहीन बाजूला झाले. त्यांनी एकमतानें आपला निर्णय घ्यावा म्हणून त्यांना समजावून द्यायला सुरुवात झाली. ही मिळालेली जमीन मध्यम प्रतीची असल्याकारणानें ती एकाच कुटुंबाला पुरेशी होईल असें सर्वांच्या संमतीनें ठरलें. त्या एकाच भूमिहीनाची निवड या ठिकाणी करावयाची होती.

बसलेल्या भूमिहीनांत निरनिराळ्या जाती-जमातींचे लोक होते. तसेच अलग-अलग वयाचेहि होते १० वर्षांच्या मुलापासून तो ६० वर्षांच्या म्हाताऱ्यापर्यंत निरनिराळ्या विचाराचे आणि पक्ष मानणारेहि लोक त्यांमध्यें होते कोणाच्या डोक्यावर पांढरी टोपी होती. कोणी लाल टोपी घातली होती कोणाच्या डोकीला जीर्णशीर्ण झालेलें पागोटें लोंबत होतें "बाजूला जाऊन आम्ही आपसांत ठरवू शकणार नाही. तुम्हीच कोणाचं तरी नांव नक्की करा," असें ते भूमिहीन सांगू लागले मी त्यांना म्हटलें, "तुमच्यातल्या गरजू माणसाची निवड आम्ही कशी काय करणार? माझ्यापेक्षा तुम्हालाच एकमेकांची माहिती जास्त असणार. रोज एकमेकांना तुम्ही जवळून पाहत असतां, कोणाची स्थिति काय आहे याची बारीक-सारीक माहिती तुम्हाला असते म्हणून तुम्ही आपला आणि दुसऱ्याचा असा दोघांचा विचार करून निर्णय घ्या."

भूमिहीनांच्या मधून एकेक उठून बोलू लागला. तो आपल्याला योग्य वाटेल त्या दुसऱ्या गरजूचें नांव सांगत असे आणि आपलें नांव मागें घेऊन

दुसरीकडे जाऊन बसे. अशा प्रकारे सोळा भूमिहीन इतराची नावे सागून अलग बसले सतरावा म्हणाला, 'जमीन करायला मी लायक आहे माझ्या मनगटात ताकत आहे मला जमीन मिळाली पाहिजे" मी त्याला विचारले "बसलेल्या सात जणाची तुला समति आहे का ?" तो त्याना विचारू लागला. राहिलेले भूमिहीन काहीच बोलेनात, उघडच होते की इतराची त्याला मान्यता नव्हती त्याला खाली बसविण्यात आले इतर सातापैकी कोणी काही बोलेना भूमिहीनामध्ये एक दहा वर्षाचा मुलगा बसला होता त्यानें एका पाळीशेतल्या गृहस्थाचे नाव सांगितले आणि आपले नाव मागें घेऊन तो आमच्या शेजारी येऊन बसला या मुलानें 'मला नको, त्याला द्या' असे सागताच बसलेल्यापैकी चार लोक उठून त्या मुलानें ज्याचे नाव सुचविले होते त्याचेच नाव सागून बाजूला जाऊन बसले उरले तिघे. तिघामधला एक जण उठला आणि म्हणाला "मलाहि जमिनीची फार गरज आहे कित्येक वर्षे झाली दुसऱ्याच्या जमिनीवर मी कष्ट करतो आहे दोन तीन पोरं कर्ती झालीत, म्हटले जमीन मिळाली तर शेतात बसून पोरं काम करताना आनदान बघीन अशी आशा वाटत होती परतु ही जमीन कोणाला तरी एकालाच मिळणार म्हणता तेव्हा मला मिळेल तेव्हा मिळू द्या, आता त्याला मिळू द्या" मुलानें ज्याचे नाव सांगितले होते तेच नाव याहि म्हाताऱ्या-बाबानें सागून काठी टेकत टेकत तो बाजूला जाऊन बसला नतर उरले दोघे. त्यातील एक, ही जमीन मला मिळाली पाहिजे असे म्हणत होता परन्तु त्याच्याबद्दल कोणालाच सहानुभूति दिसली नाही दुसऱ्याच्या मनगटात ताकत कमी होती परन्तु भूमिहीनाचा आणि बसलेल्या गाववाल्याचा त्याला पाठिंबा दिसत होता लोकामधून नाव सुचवायला चुळबुळ सुरू झाली ज्याला साऱ्याचा पाठिंबा होता तो बोलत नव्हता आणि ज्याला जनतेची सहानुभूति नव्हती तो मात्र सारखा बोलण्याचा प्रयत्न करीत होता आपसात दोघाचा निर्णय लागणे शक्य नव्हते

सभेमध्ये गडबड व्हावयास सुरुवात झाली पुन एकवार शांत होण्याची मी विनंति केली लोक शात झाले शेजारी बसलेल्या त्या लहान भूमिहीन मुलाला उभें केले त्याच्यासाठी १० १२ भूमिहीन लोकानी आपली नावे मागें घेतली होती आणि भूमि घ्यायला लायक असलेल्या व

घरात गरीबी असताना मिळू शकणारी ही जमीन दुसऱ्याला द्या असे त्यानें म्हटलें त्यामुळें साऱ्यानाच त्याचे कौतुक वाटले मी त्याला म्हटले की, "पुढें जें काही होणार आहे ते तू नीट ऐकून घे आणि मी विचारीन त्या प्रश्नाचीं उत्तरे दे" त्यानंतर त्या दोघा भूमिहीनांपैकी 'जमीन मला पाहिजे' म्हणणाऱ्याला उभें राहण्यास सांगितले ही जमीन आपल्यालाच मिळणार अशा झोकात आणि थाटात तो उभा राहिला त्याला विचारले, 'तुझी जरा माहिती आम्हाला सांगतोस ना ? तुझ्या मनगटात ताकत आहे जमिनीत उत्पन्न वाढवावयाचे तर त्याला मनगटात ताकत पाहिजे ही गोष्ट खरी आहे" त्याला वाटलें की जमीन आता आपल्यालाच हे देणार आणि त्यानें मोकळेपणानें माहिती देण्यास सुरवात केली

गावातल्या लोकाना त्याच्या परिस्थितीची कल्पना चागली होती. तो सागू लागला 'मी लाल झेंड्याचा सभासद आहे आम्ही चार भाऊ आहोत आणि घरात पाचवी आई आहे आम्ही चारहि भाऊ शेतात काम करतों शिवाय एकजण दुधाच्या विक्रीचेंहि काम करतो प्रत्येकाला सव्वा रुपया तरी पडतो चारहि भाऊ आम्ही काम करण्यासारखे असल्यामुळें तुम्ही आम्हाला जमीन दिली पाहिजे" इतके सागून तो खालीं बसला दुसरा उभा राहिला त्याच्याकडून माहिती कळली की त्याच्या घरात तो धरून पाच माणसे आहेत वडील आधळे आहेत, आई पागळी आहे, बायको आणि एक ल्हान मूल आहे घरात कमावता हात एकटा होता आणि खाणारे मात्र पाचजण रोजमजुरी फार तर सव्वा रुपया पडायची

त्या लाल झेंड्याच्या सभासदाला विचारले, "तू ज्या पक्षाचा आहेस त्या पक्षाचे लोक असे म्हणतात की साऱ्या श्रीमताची श्रीमती काढून घेतली पाहिजे आणि गरीबाना वाटून दिली पाहिजे ज्याच्याजवळ जें जास्त आहे ते काढून घेऊन दुसऱ्याला दिले पाहिजे तरच न्याय आहे तुला तर बिलकूल जमीन नाही ती मिळाली पाहिजे ही गोष्ट खरी पण जो दुसऱ्यापेक्षा श्रीमंत आहे त्याची श्रीमती काढून दुसऱ्याला दिली पाहिजे हें तुला मान्य आहे ना ? ' तो म्हणाला "होय, हे मला मान्य आहे"

लोकाच्या समोर दोन चित्रें उभी राहिली तो मुलगाहि अत्यंत सावधानतेनें ऐकत होता. लोकांना म्हटले, "पहा, या दोघांच्या घरच्या स्थितीची तुलना करा, दोघानाहि जमिनी नाहीत. एकाच्या कुटुंबात चार मिळवती माणसे आहेत आणि दुसऱ्याच्या कुटुंबात एकच मिळविता आहे. या दोघात अधिक गरजू कोण ?" त्या भूमिहीन मुलासह साऱ्या सभेनें तत्काळ उत्तर दिले, "ज्याच्या घरात एकच कमावता आहे त्यालाच जमीन मिळाली पाहिजे. तोच पात्र आहे." ही सर्व चर्चा चालू असतानाच जमीन मलाच मिळाली पाहिजे म्हणणारा मित्र उठून बाजूला बसला. भूमिहीन एकच शिल्लक राहिला व त्याला सर्वांच्या संमतीनें जमिनीचे प्रमाणपत्र देण्यात आले. शेजारी उभा असलेल्या मुलाच्या डोळ्यात अश्रू उभे होते. ते अश्रू जणू बोलत होते की, लोक हो ! माझा आणि एकटी कमावणारी जी माझी आई आहे तिचा विचार तुम्ही करणार नाही का ? किती दिवस आम्ही धरतीवाचून राहायच ?

: १७ :

वांटपानंतरचे नवे भूमिधारक

भूदानात ज्याला जमीन दिली जाते, त्यानें त्या जमिनीची बांध-बंदिस्ती करून, चागली मशागत करून तिचे उत्पादन वाढवावे, भूदानाचा विचार म्हणजे सहकारी भावना वाढीस लागेल असा यत्न करावा, भूदानाचे प्रचारकार्य चालू ठेवावे आणि त्यानें आदर्श शेतकरी-भूमिपुत्र बनावे अशी अपेक्षा असते.

या दृष्टीनें प्रथम पासून काहीं संघटना उभी राहिली असती व या नव्या भूमिपुत्राना काहीं मार्गदर्शन मिळाले असते तर अशा तऱ्हेनें वाटप झाल्यामुळें शेतीसुधार व सहकार या दृष्टीनें नक्की किती फायदा झाला याचा अदमास लावता आला असता. दुर्दैवानें अशी काही पद्धतशीर पाहणी

होऊ शकली नाही पण त्यासबंधीची साधारण कल्पना यावी म्हणून शिरपुर (धुळे), मालेगाव, बागलाण, येवले (नाशिक), दक्षिण व उत्तर सोलापुर, नगर, वाडा (ठाणे), फलटण (सातारा) या निरनिराळ्या तालुक्यातील ३५ गावातून पाहणी केली त्या पाहणीमधून जी माहिती मिळाली ती थोडक्यात अशी —

(१) दात्याकडून, आणि जेथें कोठें मोठ्या कुळाकडे दानातील जमीन होती तेथें त्या कुळाकडून, नव्या भूमिधाऱ्याला जमीन ताब्यात मिळाली होती. या ३५ गावात फक्त ४ लोकाना जमीनवाटपानतर जमिनीचा ताबा मिळाला नव्हता

(२) ज्याना जमिनी मिळाल्या तेच भूमिधारी आज स्वत कसत आहेत. एका ठिकाणी मात्र ती जमीन दुसऱ्याला लावलेली दिसली

(३) एकूण ३५ गावापैकी ३० गावातील भूमिधाऱ्यानी कसणूक करून चालू वर्षी थोडें उत्पन्न वाढविल्याचे सांगितले उदा पूर्वी त्या जमिनीतून तीन साडेतीन मण ज्वारी होत होती, तर चालू वर्षी चार-साडेचार मण काढली बाजरी, भुईमूग या पिकातहि वाढ झाली

(४) या भूमिधारी लोकाना मशागतीसाठी गावकऱ्यानी साधनें दिली होती भूमिधाऱ्यानी प्रामाणिक श्रम केले त्यामुळें जरी पावसाच्या अभावीं पीक हाती आले नसले तरी गाववाल्याचा आदर त्यानीं सपादन केला असल्याचे दिसले त्या गावातल्या दात्यानी दानाच्या जमिनीचा योग्य उपयोग झाल्याचे समाधान व्यक्त केले

(५) जमीन वाटलेल्यापैकी फारच थोड्याजवळ साधनें आढळलीं, ज्याच्याजवळ होतीं ती त्यानी भूमि प्राप्त झाल्यावर जोडलेली होतीं साधनाची गरज अतिशय आहे मात्र ती त्याना उपलब्ध करून देण्यासाठी व्हाव तितके प्रयत्न झालेले नाहीत

(६) दानातून मिळालेल्या जमिनीवर ताली घालणे, बागाईत बनविण्याच्या दृष्टीनें प्रयत्न करणं असी ४ गावात हालचाल झाली. त्यानीं जमिनीचा मगदूर वाढविल्यामुळें त्या जमिनीची किंमतहि वाढली असल्याचे आढळले.

(७) जेथें एकापेक्षा जास्त भूमिधारी होते तेथें ते मशागतीसाठी एकमेकाना मदत करीत असल्याचे पाहायला मिळाले ही मदत व्यक्तिगत स्वरूपाची होती संस्थेच्या द्वारा त्याना एकत्र आणण्याचे प्रयत्न झाले तर हे लोक एकत्र येतील

ज्या गावातून सलग असे मोठे जमिनीचे तुकडे मिळाले होते तेथें त्या भूमिधाऱ्याच्या सोसायटधा स्थापन करण्याचा प्रयत्न झाला त्यापैकीं १० सोसायटचा रजिस्टरहि झाल्या, ५-६ आणखी होतील (यामध्यें काही 'ग्रामपरिवार' आणि ग्रामदानेंहि आहेत)

(१) सातारा जिल्ह्यात महाबळेश्वर भागात टाटा ट्रस्टकडून १५० एकर जमीन भोसे आणि गुरेघर या दोन गावात सलग तुकडघात मिळाली आहे तेथील सर्वोदययोजनेंतील कार्यकर्त्यांनी प्रयत्न करून सरकारकडून त्या डोंगराच्या जमिनीवर साधारण १२५ एकराच्यावर टेरेसिंग करून घेतले सरकारनेंहि भूदानाची जमीन म्हणून व त्या भागातल्या लोकाना या प्रयोगाचे प्रात्यक्षिक दाखविण्याकरिता म्हणून २२-२३ हजार रुपये खर्च करून हें काम करून दिलें

या दोन्ही गावच्या अलग सामुदायिक शेती-सोसायटघा स्थापन होऊन या वर्षी वसणूक सुरू झाली यातील काही जमिनीतून स्ट्रॅबेरी सारखी पिकेहि काढली जातात गेल्यावर्षी टेरेसिंग केलेल्या शेतीमधून काही फायदा झाला नाही एकतर पहिले वर्ष होतें, जमीन नवीन दुरुस्त झालेली, खत नाही आणि पाऊस अतिशय झाला त्या जमिनीपैकीं ⅓ जमीन दुपिकी होईल अशी पाण्याची व्यवस्था होऊ शकते सोसायटीद्वारा हें काम हातीं घेतले जाईल

(२) ठाणें जिल्ह्यात भूदान-जमिनीवर ४ सोसायटघा आहेत. जेथें खार जमीन होती तेथें तिची 'खार लॅण्ड बोर्ड'कडून व्यवस्थित दुरुस्ती होऊन मिळाल्यावर ती भूमिहीनांच्या बनविलेल्या सोसायटघाच्या हातीं देण्यात आली आहे भिवंडी-पालघर या तालुक्यांत अशा दोन सोसायटघा आहेत दुसऱ्या दोन मोखाडा वाडा तालुक्यांत आहेत

(३) सातारी, कुलाबा, रत्नागिरी या जिल्ह्यात अनुक्रमे गुडे, पेंडूर या ठिकाणी आदाऱ्यांनी आपल्या सहकारी सोसायट्या बनवून त्यामार्फत शेतीची व अन्य कामें ते करतात

जेथें सलग जमीन नाहीं तेथें सोसायटीहि बनू शकत नाही आणि नव्या भूमिधाऱ्याला मदत मिळवून देणे कठिण जाते

आर्थिक दृष्टीने जे परिणाम पहायला मिळाले ते वर दिले आहेत जमीन हे पोटाचे साधन तर आहेच परंतु तिला काही सामाजिक मूल्यहि आहे जमीन धारण केल्यावर त्या लोकांची गावात प्रतिष्ठा वाढली जशी देणाराची वाढली तशी घेणाराचीहि वाढली हा फरक तर चटकन् नजरेला आला

एका गावात ३२ एकर जमीन तर अगदी दगड धोंड्याची मिळाली होती त्या जमिनीचा काहीं उपयोग नाही असे सर्वजण सांगत होते जमीन दात्यांना परत करायचे ठरले त्याच गावातील फिरत्या भूमिहीन धनगरांनी त्या जमिनीकरिता आग्रहाची मागणी केली त्यांचा हा आग्रह का याची चौकशी केल्यावर समजले की त्यांच्या समाजात ज्यांना जमीन नाही त्यांची लग्नें होण्याला अडचण पडते लग्न व्हायचे असेल तर गुंठा का होईना जमीन हवी असते

वाटलेली जमीन ही राज्यभर विखुरलेली असल्यामुळें उत्पादनवाढीच्या दृष्टीनें कोठे काय प्रयत्न झाले याची एकूण एक माहिती आणि आकडे काढणे हे संघटित प्रयत्नाशिवाय शक्य नाही जमीन विखुरलेली त्यामुळे भूमिधारीहि विखुरलेले, बहुसंख्य सामाजिक आणि आर्थिक दृष्टीनें मागासलेले असे असल्यामुळें ह्या एकूण वाटपाचा परिणाम काय झाला, हें दाखविणे शक्य नाही.

साधनदान

जमिनी ज्यांना वाटल्या त्यांना कसणुकीसाठी साधनाची गरज मोठ्या प्रमाणांत आहे वाटप करीत असताना या नव्या भूमिपुत्रांना मदत मिळावी असा प्रयत्न आम्ही करीत असू लोकहि कसणुकीसाठी साधनें

पुरविण्याचा आपला संकल्प जाहीर करीत आणि त्याप्रमाणे साधनाची मदत ते देत, हे पाहणीच्या वेळी दिसून आले. मात्र भूदान-प्राप्तीच्या वेळी साधनदान म्हणून ओजाराच्या स्वरूपात जें दान जाहीर झालें होतं त्यातील फारच थोड्या वस्तू प्रत्यक्ष हाती आल्या. गाईबैलाचे दानहि नाशिक, धुळें, जळगाव, सोलापुर या जिल्ह्यात जाहीर झाले होते पण त्याचा काही उपयोग होऊ शकला नाही. सरकारकडून मिळालेल्या मदतीनें धुळें जिल्ह्यात आणि ठाणे व नगर जिल्ह्यात साधन-संपत्तिदान-दात्याकडून मिळालेल्या पैशातून बैलजोड्या वाटण्याचे काम झालें.

शेती सुधारण्यासाठी भूदानातील जमिनीना प्राधान्य देण्याची सरकारी भूमिका आहे. सरकारी मदतीचा ओघ या नवीन शेतकऱ्याकडे ओढून घेण्यासाठी पद्धतशीर यत्न करावा लागेल. तो कोण व केव्हा करणार हें सागणे कठिण आहे.

दात्याघेत्याचे सहकार्य

प. महाराष्ट्रामध्यें ज्याची जमीन वाटली आणि ज्याना मिळाली असे ८८॥ हजार लोक दाते आणि नवे भूमिधारक आहेत. ती एक शक्ति आहे. या शक्तिद्वारा निर्माणाचे आणि आदोलनाच्या प्रगतीचे प्रयत्न होणे शक्य आहे.

ही दृष्टि ठेवून वाटपानंतरचे पाठपुराव्याचे (फॉलो अपचे) काम या स्वरूपात कसे करता येईल याचा विचार करताना १९६० च्या डिसेंबर महिन्यात रत्नागिरी जिल्ह्यातील ८ तालुक्यात एक प्रयोग करण्यात आला. या आठ तालुक्यात तालुकावार दान देणारे व नवे भूमिधारक याची समेलनें घेण्यात आली. त्यातून पाच तालुक्यात दात्या घेत्याच्या इच्छेनें त्यानी आपले संघ स्थापन केले आणि त्यातील काहीनी आपल्या कामाला सुरुवात हि केली. एकूण समेलनातील जो अनुभव आहे तो बराच उत्साहदायी वाटतो. नवे भूमिधारक शेकडा ८० टक्के हजर राहिले. त्यांना भूदानातून कशी आणि कशासाठी जमीन मिळाली आहे याची जाणीव आहे हे दिसून आले. ज्याना जमीन मिळाली नाही त्याच्यासाठी काहीं करायला त्याची

तयारी आहे. दात्याची उपस्थिति फार नव्हती, परन्तु जी होती त्यावरून या कामामध्यें आपला उपयोग करून देण्यास ते उत्सुक असल्याचे दिसले. शेतीच्या दृष्टीनें असलेल्या अडचणी दूर होण्यासाठी अशा संघाची उपयुक्तता आहे हें लक्षात येताच त्यांनी या कामाला सुरुवात केली अशा प्रकारची 'प्रान्तभर ठिकठिकाणीं संघटना उभी राहू शकली तर ती एक आंदोलनाला मोठी पूरक शक्ति होईल. जळगाव आणि नगर या ठिकाणी जमीन देणाऱ्या-घेणाऱ्यांना एकत्रित आणण्याचा प्रयत्न झाला त्यातून त्यांची स्थिति आणि अडचणी समजल्या.

: १८ :

उपसंहार

'जमीन सर्वांची आहे' म्हणजे सर्व समाजाच्या हितासाठी ती वापरली गेली पाहिजे हा विचार भारतात मान्यता पावू लागला आहे. तो प्रत्यक्षात उतरण्यासाठी जें वातावरण गावोगाव निर्माण व्हावें लागेल ते अद्याप झालेले नाही कायद्यानें तो प्रश्न सोडविण्याचा प्रयत्न चालला आहे. स्वेच्छेनें तो सुटावा असा भूदान-यज्ञाचा वेगळा प्रयत्न आहे.

जगामध्यें लोकशाहीचे मूल्य स्थिर झाले आहे. वसाहती, संरक्षित देश (protectorates) वगैरेंच्या स्वरूपात असलेले पराधीन समाज स्वतंत्र होत आहेत संयुक्त राष्ट्रसंघासारखी स्वतंत्र राष्ट्रांची जागतिक संघटना हळू हळू शक्तिशाली बनत आहे ही सर्व चिन्हे लोकशाहीच्या वाढीची आहेत. भारतानें सर्व विकासाचे प्रश्न लोकशाहीचे व्रत घेऊन सोडविण्याचा निर्धार केला आहे. त्यामुळेंच जगातल्या म्हणजे मोठया सर्व राष्ट्रांचे डोळे भारताच्या या प्रयोगाकडे लागलेले आहेत. इतर देशांनी जे मार्ग अवलंबिले, त्यांनी एक प्रश्न सोडविताना दुसरे अधिक अवघड प्रश्न निर्माण करून ठेवले, आणि विशेष म्हणजे 'मनुष्य' गौण करून टाकला, हे त्यांनी पाहिलें आहे.

व्यक्ति स्वातंत्र्य हा लोकशाहीचा आत्मा आहे ज्या कृतीनें व्यक्तीच्या स्वातंत्र्यावर आघात होतो ती कृति लोकशाहीला मारक ठरते वास्तविक लोकशाहीचे सरकार हे नागरिकांच्या स्वातंत्र्याचे रक्षण करण्याकरिता योजलेले असतें लोकशाही म्हणजे केवळ नागरिकांनी मतें देऊन उभें केलेले सत्तायंत्र नव्हे, तो त्यातील अत्यंत ढोबळ आणि लहानसा भाग आहे, जगात लोकशाही अजून बाल्यावस्थेत आहे म्हणूनच या बाह्य रूपाला महत्त्व आलें आहे पण लोक जसजसे जागृत आणि सज्ञान होतील तसतसे लोकशाहीचें सत्यस्वरूप प्रकट होत जाईल ते त्या रीतीनें विकसित करणे हेहि लोकशाहीच्या सरकारचें एक महत्त्वाचें कर्तव्य आहे

पण उपासमार काढणारा नागरिक–स्त्री आणि पुरुष–ज्ञान घेण्याला आणि पचविण्याला समर्थ तरी राहतो काय? दारिद्र्य हे लोकशाहीला मारक आहे कारण सक्तीचे दारिद्र्य भोगणारा माणूस मनानें गुलाम असतो आणि गुलामाला मतच नसते भारतांत आज लोकशाहीची राज्यपद्धति आहे आणि मताचा अधिकार सर्वांना मिळालेला आहे पण ही लोकशाही आज पोकळ आहे शेंकडा ९० टक्याच्यावर समाज हा मताची किंमत न जाणणारा आहे आणि त्याचे कारण मुख्यत अज्ञानाबरोबरच लोकांचें दारिद्र्य आणि बेकारी हे आहे येथें भरीव लोकशाही निर्माण व्हावयाची असेल तर बेकारी आणि कंगाली नाहीशी झाली पाहिजे आणि ती शक्य तितक्या लोकांची नव्हे तर यच्चयावत सर्वांची नाहीशी झाली पाहिजे

या दृष्टीनें जमिनीच्या फेरवाटपाच्या प्रश्नाकडे पाहिले पाहिजे देशातले विचारवंत आणि नियोजनकार त्या दृष्टीनें त्याकडे पाहत आहेत परंतु जोंवर राजकारण चालविणारे सर्व पक्ष–म्हणजे पक्षातील लोक–या बाजूकडे आस्थापूर्वक लक्ष देण्याइतके जाणते आणि तत्पर होणार नाहींत, त्याकरिता करावा लागणारा प्रत्यक्ष त्याग ते करणार नाहीत, समतेची वागणूक व्यक्तिगत जीवनात उतरविणार नाहीत, तोंवर निवडणुका पुन पुन्हा झाल्या नागरिकांना मतप्रदर्शनाचें व संघटनेचें स्वातंत्र्य मिळाले, तरी लोकशाहीत प्राण भरणार नाही ज्या समाजात उपजीविकेचे साधन हाती नाही असे करोडो लोक असतात त्या समाजाला लोकशाही पेलणच शक्य नाही

म्हणून जमिनीच्या न्याय्य वाटपाचा प्रश्न अगोदर सुटला पाहिजे. जमीन-सुधारणा, धद्याचे राष्ट्रीयीकरण, नियोजन या सर्वांचा मध्यबिंदु 'मनुष्य' हा असला पाहिजे. या सर्व प्रयत्नांतून मानवी संबंध (human relations) निर्माण होत आहेत हें पाहिले पाहिजे. वस्तूंची केवळ विपुलता झाली म्हणजे असे संबंध निर्माण होतात असे नाही. वस्तूंच्या उत्पादनाच्या कामी प्रत्येकाचा पुरुषार्थ लागण्यात आणि प्रत्येकाला त्या पुरेशा मिळण्याची व्यवस्था करण्यात जो सहकार निर्माण होतो त्यात मनुष्यत्व आहे.

या दृष्टीनें उत्पादन-साधनें प्रत्येकाला उपलब्ध आहेत अशी समाजाची व्यवस्था झाली पाहिजे. त्यातून वस्तूंच्या वितरणाचा प्रश्न तर सुटेलच, पण सहकार, उत्पादनाची वाढ आणि नागरिक-जीवनाची संपन्नता साधेल. 'जमीन कुटुंबागणिक वाटल्यानें तिचे बारीक बारीक तुकडे होतील,' 'अर्थ-वाढीच्या योजना सफल होणार नाहीत' असे संशय माणसाच्या उपजत बुद्धीवरील अविश्वासाचे निदर्शक आहेत. उत्पादन-वाढीकरिता मोठे कारखानदार एकत्र होऊ शकतात आणि लहान-लहान शेतकऱ्यात ती बुद्धि नसते असे का मानावे ? आपला अंतिम स्वार्थ उत्तम रीतीनें कसा साधतां येईल याची अक्कल त्यानाहि असणारच. गावात कोणीहि बिगर जमीनवाला राहिला नाही असे एकदा झाले म्हणजे प्रत्येकाची जमिनीची आणि जमिनीच्या द्वारें मिळणाऱ्या प्रतिष्ठेची भूक भागेल. ती भागणार नाही तोंवर सहकाराच्या आणि विकासाच्या योजना मूळच धरणार नाहीत. पण जर ही भूक भागली तर त्यातून थोड्याच अनुभवानें जमिनीची कसणूक सहकारी पद्धतीवर करण्याचें आपोआप सुचेल आणि त्याहिपुढें जाऊन सहकार यशस्वी व्हायचा तर तो अर्धामुर्धा न करता पूर्णपणे केला तरच त्याचा पूर्ण फायदा मिळेल हे अनुभवानें किंवा शिक्षणानें लक्षात येऊन जमीन सर्वांची एकत्र केली जाईल, आणि उत्पादन-वाढीच्या कामी सहकार्याची सर्व शक्ति-बुद्धि वेचली जाईल. हे व्हायला फार काळ जाईल असेहि नाही. आजहि कित्येक ठिकाणी ते घडू लागलेले आहे आणि त्यातून लाकांना लाभ होत असलेला आढळून येत आहे. तो 'ग्रामदाना'चा विचार आहे.

भूदानातून नैसर्गिकपणे 'ग्रामदाना'चा विचार विकसित झाला. भूदानात गावच्या काही जमीनवाल्यानी गावातल्या भूमिहीनाना आपल्यासारखे करण्याकरिता आपल्यातल्या जमिनी काढून देणे याच्या पुढची पायरी म्हणजे सर्वांनी आपल्या जमिनी गावच्याच मालकीच्या करून टाकणे आणि सर्वांनी मिळून योजनापूर्वक ती जमीन कसून त्यातून गावाच्या गरजा भागविणें व गावाचे भांडवल वाढविणे हा सहज पुढें येणारा कार्यक्रम होतो. याहि विचाराचा प्रत्यक्ष प्रयोग भारतात ठिकठिकाणी झाला आहे, चालू आहे. जरी लोकमानस यातून होणारा अंतिम लाभ ग्रहण करण्याइतके अजून प्रगल्भ बनले नसले तरी ज्या जमातीत पूर्वापार जमीन जमातीची मानण्याची प्रथा आहे त्या जमातींनी हा विचार चट्‌कन् उचलून घेतलेला आढळून येतो. अर्थात जेथें कोठें हा प्रयोग प्रत्यक्षात अमलात येईल आणि त्याचे काही सुपरिणाम इतर समाजाच्या दृष्टोत्पत्तीस येतील तेथून तो इतरत्रहि मग पसरेल. तशी चिह्नेंहि अत्यंत अस्पष्ट स्वरूपात का होईना, दिसतात.

अशा रीतीनें उपलब्ध असलेली सर्व जमीन जर उत्तम रीतीनें कसणुकीखाली आली तर आजच्या लोकसंख्येला पुरेल इतका अन्नसाठा आणि कच्चा माल मिळू शकतो हे शास्त्रज्ञानी मान्य केले आहे.

"भारतात दर चौरस मैलास सरासरी २५० लोक राहतात. इंग्लंड, बेल्जियम, हॉलंड यासारख्या संपन्न देशात लोकसंख्येचे चौरस मैलाचे प्रमाण भारतापेक्षा जास्त आहे. युरोपमधील दाट लोकवस्तीच्या या देशाहून भारताच्या लोकसंख्येची एक विशेष भिन्नता आहे आणि ती म्हणजे लोकसंख्येचे ग्रामीण स्वरूप. येथें शे. ८० टक्के लोक लहान-लहान खेड्यात राहतात जवळ-जवळ ३३ कोटी एकर जमिनीत हे लोक शेती करतात. पण भारताच्या शेतकऱ्यानें जवळ-जवळ १५ कोटी एकर शेतीयोग्य असलेली जमीन अजून लागवडीखाली आणलेली नाही. म्हणजे जवळ-जवळ ⅓ जमिनीकडे कोणी अजून लक्षच दिलेले नाही. सगळी दाटी गंगेचे खोरे, बंगाल-बिहार तसेच ओरिसा आणि केरळ या भागात झाली आहे. भारतातील शेतीचे दर एकरी उत्पन्न फारच कमी आहे त्यामुळें येथें पिकणाऱ्या

अन्नातून माणशी वार्षिक ८ लक्ष कॅलरीज मिळतात, तर इटाली आणि जर्मनी या देशात हे प्रमाण अनुक्रमे १० व २० लक्ष कॅलरीज इतके आहे. भारतात जितक्या जमिनीत १४ क्विटल तांदूळ पिकतो तितक्याच जमिनीत इटालीत ५०, स्पेनमध्ये ४५, जपानात ३५, आणि इजिप्तमध्ये २४ क्विटल पिकतो जमिनीचा दर्जा निकृष्ट आहे म्हणून येथें पीक कमी येते असे नाही, तर त्याचे कारण शेतकीची पद्धति जुनाट आहे, अवजारे इत्यादि प्राथमिक अवस्थेतील आहेत येथील शेतीला मान्सूनच्या लहरी पावसावर अवलंबून राहावे लागते शिवाय बी-बियाणाची नीट निवड होत नाही आणि खताचा–प्रामुख्याने शेणखताचा–पुरेसा उपयोग केला जात नाही.

शेतीशिवाय भारतात खनिज द्रव्यांचा साठा फार मोठ्या प्रमाणावर आहे जगामध्ये तेलाचा पुरवठा करण्याची जी शक्ति आहे तिच्या शेकडा ३ टक्के पुरवठा भारतातून होण्यासारखा आहे असा अंदाज करण्यात आला आहे भारतातील संभाव्य जलशक्ति २ कोटी ७० लक्ष अश्वशक्ति इतकी असल्याचा हिशोब करण्यात आला आहे आणि हा आकडा चीन व कॅनडा यांच्या २ कोटी अश्वशक्तीहून जास्त होतो आणि अमेरिकेच्या केलेल्या अंदाजाशी समान आहे भारताच्या सुप्त साधन-शक्तीकडे पाहता त्याची लोकसंख्या वाजवीपेक्षा जास्त आहे असे म्हणता यावयाचे नाही"

("जॉग्रफी ऑफ हंगर"–जे डी. कॅस्ट्रो)

म्हणून गांधीजींचे पुढील उद्गार निव्वळ स्वप्नदर्शी माणसाचे उद्गार नाहीत ते म्हणाले —

"Not that there is not enough land to feed our 35 crores It is absurd to say that India is overpopulated and that the surplus population must die I am sure that if all the land that is available was properly utilised and made to yield upto its capacity, it would maintain the whole population"

(आमच्या ३५ कोटी लोकसंख्येला अन्न देण्याला पुरेशी जमीन आपल्या-कडे नाही असे नाही. भारतात लोकसंख्या भरमसाट वाढली आहे आणि

वाढलेली लोकसंख्या मेली पाहिजे असे म्हणणे मूर्खपणाचे आहे. उपलब्ध असलेली सर्व जमीन जर योग्य रीतीनें उपयोगात आणली गेली आणि तिच्यात असलेल्या जास्तीत-जास्त कुवतीइतके तिच्यातून पीक मिळेल असा प्रयत्न केला गेला तर साऱ्या लोकसंख्येला ती सहज जगवू शकेल)

जमीन उत्तम रीतीनें कसली जावयाची तर ती स्वत. कसणाऱ्याकडे राहिली पाहिजे; याचाच अर्थ गैरहजर मालकी नाहीशी झाली पाहिजे. त्याकरिता "कमाल क्षेत्र-धारणा" (ceiling) चे नव्हे तर "किमान क्षेत्रधारणे" (flooring) चे तत्त्व अमलात आणले पाहिजे. जमिनीच्या वेगवेगळ्या मगदुराप्रमाणे किमान क्षेत्राचे वेगवेगळें युनिट येले तरच उत्पादनवाढीच्या व भरपूर अन्न-पुरवठ्याच्या दृष्टीनें निश्चितपणा येऊ शकेल.

म्हणून उत्पादन-वाढीच्या दृष्टीनें जमिनीच्या फेरवाटपाचा नियोजनाशी संबध जडतो नियोजन-मंडळानें याचकरिता जमीन भूमिहीनांना उपलब्ध करून द्यावी असे राज्यसरकाराना आदेश दिले आहेत पण "कमाल क्षेत्रधारणा"-योजनेनें हा उद्देश साधणार नाहीं हे मागील पानातून दाखवून दिलेच आहे नियोजन-मंडळाला नियोजनाशी लोकांचा प्रत्यक्ष आणि सक्रिय संबध यायला हवा आहे तो जमिनीची कुटुंबागणिक वाटणी केल्यानेंच येऊ शकणार आहे, कारण शेतकरी सामूहिक प्रयत्नाला तयार होतांना आपसुकच गावाच्या आर्थिक नियोजनाचा विचार करू लागेल किंवा त्याला तसा विचार करावाच लागेल यातून गावचे नेतृत्व या कामी निर्माण होऊं लागेल पुरुषार्थाला प्रेरणा मिळाल्यामुळें नवीन रक्त गावच्या कारभारात येऊ लागेल नवे नेतृत्व आणि त्याचे नवे कर्तृत्व यांनी गावचा कारभार प्रगतिपर व्हायला मदत होईल. भारतात आजच्या काय किंवा उद्याच्या काय समाजव्यवस्थेचे याहून आदर्श उद्दिष्ट व्यावहारिक शक्यतेच्या दृष्टीने दुसरे असू शकत नाही असे वाटते.

आतापर्यंत जमीन-वाटपाचें जें निरीक्षण मी केले, जो अनुभव मला आला, त्यावरून वांटपाच्या कामाची जबाबदारी सरकारनें उचलली तरच ते

घाम होईल असे मात्र तरी मत बनले नाही. किंबहुना आज लोकांनी आपसात न्याय्य जमीन-वाटप करून घ्यावे या संबंधात सरकारानी जेवढी सर्वस्वी अनुकूल वृत्ति आणि भूमिका घेतली आहे, तेवढ्यावर जमिनीचे वाटप लोकांकरवी पुरते होऊ शकते, गावांत सर्वांना जमीन मिळते, इतकेच नव्हे तर या आर्थिक लाभाव्यतिरिक्त एका अपूर्व शक्तीचा प्रादुर्भाव लोकांत होतो. हीच ती 'लोकशक्ति' राज्यसत्तेला अधिष्ठान देणारी हीच ती शक्ति आहे. हा लाभ लोकांनी जमिनीच्या बाबतीत स्वयंप्रेरणेने केलेल्या न्याय-भावनायुक्त दानातून निर्माण होणार आहे. हे परिणाम सरकारकडून क्वचीच साध्य होऊ शकणार नाहीत याची सरकारलाहि जाणीव आहे.

यासंबंधात बिहारमधील 'बिघेमें-कट्ठा' चळवळीचा उल्लेख करावा लागेल. 'कट्ठा' म्हणजे १ बिघ्याचा २०/१ भाग. बिघ्यामागें १ कट्ठा जमीन प्रत्येकानें द्यावी अशी विनोबाजींनी बिहारी जनतेकडे बिहारच्या आपल्या दुसऱ्या पदयात्रेत मागणी केली आणि लोकांकडून या आंदोलनात हजारो एकर जमीन पुन्हा मिळू लागली आहे. ता. ३ डिसेंबर '६१ रोजी राष्ट्रपति श्री. राजेंद्रबाबूंना त्यांच्या ७८ व्या वाढदिवशी बिहार तर्फे ८००० एकर जमिनीचा जो पुरस्कार दिला गेला तो या 'बिघेमें-कट्ठा' आंदोलनातून मिळालेल्या जमिनीचा होता.

सरकारने अशा रीतीने भूदान-आंदोलनाला कायद्याची प्रत्यक्ष मदत केली आहे व तेवढी पुरेशी आहे.

लोकांना आपसांत हे काम उरकून टाकणे सहज शक्य आहे ही गोष्ट, मला वाटते, मागील पानें ज्यांनी वाचली असतील त्यांना सहज पटण्या-सारखी आहे. गेल्या दोनशे वर्षांत जमिनीची पिजून राहिलेली मालकी दहा वर्षांच्या भूदान-यज्ञाच्या प्रक्रियेनें वितळू लागली ही लहानसान गोष्ट नाही. म्हणून भूदान-यज्ञाला यशस्वी भविष्यकाळ आहे, असे वाटते. फक्त लोकांना समजावून देणाऱ्यांची गरज आहे. कायदा नको, सक्ती नको, शिक्षा नको, दहशत नको, द्वेष नको. विनोबाजींनी प्रत्यक्ष प्रयोग करून दाखविला, वेगवेगळ्या साधनांनी वेगवेगळ्या परिस्थितीत तो अजमावून पाहिला आणि तो यशस्वी होत असल्याचे अनुभवास आले म्हणून 'काळ अनुकूल आहे,

काळाची ही मागणी आहे' असे ते म्हणत असतात. आता या प्रयोगाची मोठ्या प्रमाणावर अमलबजावणी केली गेली पाहिजे. हे काम विनोबाजींचे, 'सर्वोदयवाल्यां' चे, 'भूदानवाल्यां' चेच आहे असे समजणें चुकीचे होईल. हा काही त्यांचा ठेका नव्हे, ती सर्वांची जबाबदारी आहे. ती जर आपण पार पाडली नाही तर दुर्दैव विनोबाजींचे नाही तर आपले—लोकांचे—आहे.

"It will be tragic if the idea suffers as a result of apathy on the part of those who are in a position to help but do nothing"

(मदत करण्याची शक्ति असून जे काहीच करीत नाहीत, त्यांच्या अनिच्छेमुळें जर या कल्पनेला धक्का पोहचला तर ती एक दुःखद घटना ठरेल) असे यासंबंधी लिहिताना खुद्द टाईम्सकारांनी उद्गार काढले आहेत

भारतीय शेती-अर्थशास्त्र संस्थेच्या कटक येथील वार्षिक परिषदेतील अध्यक्षीय भाषणात डॉ डी. जी कर्वे यांनी म्हटल्या प्रमाणे—

"भारतीय राज्य-घटना आणि पहिली पंचवार्षिक योजना यांत निर्देशिल्याप्रमाणे उत्पादन-वाढीसाठी भूमि स्वामित्वाच्या हक्कांची वाटणी करण्याच्या बाबतीत व्हावी तेवढी प्रगति झालेली नाही जनतेच्या व्यापक पाठिंब्यानें जर जमिनीच्या फेर वाटपाची चळवळ जोरात चालली नाही तर अशी भीति वाटते की समाजवादी राज्यव्यवस्थेला आधारभूत असलेल्या आपल्या शेतीप्रधान लोकशाहीचा पायाच दुबळा राहून जाईल."

१९६० च्या डिसेंबर महिन्यात भारत सरकारनें देशातील दुर्बल समाजाच्या कल्याणाच्या प्रश्नाची पाहणी करून सल्ला देण्याकरिता एक अभ्यास मंडळ (*Study group*) श्री. जयप्रकाश नारायण यांच्या नेतृत्वाखाली नेमले होते या मंडळानें निरीक्षण करून समाज विकास योजना आणि पंचायत राज्यसंस्था यांनी या दुर्बल समाजाचा आर्थिक विकास आणि सर्वांगीण कल्याण कसे करावे या संबंधीच्या सूचना भारत सरकारला करावयाच्या होत्या.

या मंडळानें नुकत्याच फार महत्त्वाच्या व दीर्घ परिणामकारी सूचना केल्या आहे। व त्या भारत सरकारनें मान्यहि केल्या आहेत. त्या सूचनांमध्यें पुढील एक सूचना संबधित विषयाला अनुलक्षून असल्यामुळें येथें देत आहे.

'असमर्थ' कुटुंबाची व्याख्या करताना मंडळाने म्हटलें आहे की १०००रु. वार्षिक उत्पन्नाहून कमी उत्पन्न असलेली ती असमर्थ कुटुंबें होत. ग्रामीण कुटुंबसंख्येशीं त्याचे प्रमाण ८० टक्के आहे ५०० रु. पेक्षा कमी वार्षिक उत्पन्न असलेली कुटुंबें दों. ५० टक्के आहेत आणि मदतीचा अग्रहक्क त्याना मिळाला पाहिजे वार्षिक २५० रु हून कमी उत्पन्न असलेली कुटुंबें 'उध्वस्त' (destitutes) या सदरात मंडळानें घातली आहेत

'या सामाजिक-आर्थिक रोगावर जबरदस्त उपाय करण्याची जरूर आहे आणि तो उपाय म्हणजे जमिनीची मालकी व वारमार ग्रामसमाजाच्या हाती सोपविणे हा आहे यामुळेंच सामाजिक न्याय होईल, शेतीचा विकास होईल व ग्रामीण औद्योगीकरणाकरिता अनुकूल परिस्थिति निर्माण होईल,' असें या मंडळाचे स्पष्ट मत आहे

एका देशातील अंतर्गत शांततेचा संबध जागतिक शांतीशी असतो हें भूमिसमस्येच्या द्वारा विनोबाजी वरचेवर दाखवून देत आहेत आणि जगातील मोठे विचारवंतमुद्धां याच विचाराचा जोरानें पुरस्कार करू लागले आहेत विनोबाजी म्हणाले—

"जगाचा सारा इतिहास संकल्परूप आहे, एकेक संकल्प साऱ्या जगात उठत असतो आज जगभर शांततेचा, समत्वाचा संकल्प उठला आहे भूदान, ग्रामदान हा या संकल्पाच्या लाटेंतला एक तरंग आहे ज्याला उठलेल्या लाटेचें भान आहे तो तरंगाच्या लांबीरुंदीवर त्याचे यश मोजणार च नाही त्याचे लक्ष संकल्पाच्या उठलेल्या प्रचंड लाटेकडे असेल."

इति शम्

परिशिष्ट क्र. १

भूदान-यज्ञ दानपत्र

आचार्य विनोबा भावे यांच्या भूदान-यज्ञाच्या आवाहनानुसार

मी /आम्ही··

··

पत्ता ··· ·····················मालकीची एकूण जमीन (अक्षरी) ··········
·············आहे. त्या जमिनीपैकी·············एकर················गुंठे
··············· गांव·················तालुका··············जिल्हा येथील

सर्व्हे नंबर	पोट-हिस्सा	क्षेत्र	प्रकार*	सारा	ठिकाणाचे गावठी नाव	चालू कब्जेदार

‡ विशेष माहिती—

ही जमीन / ह्या जमिनी / श्री. विनोबानी सुरू केलेल्या भूदान-यज्ञा-प्रीत्यर्थ विचारपूर्वक आपल्या राजीखुषीनें दान देत आहे / आहो. या दान दिलेल्या जमिनीवर यापुढें माझा / आमचा किंवा माझ्या / आमच्या

घराण्यातील किंवा वारसातील कोणाचाहि हक्क राहणार नाही. ही जमीन / ह्या जमिनी श्री. विनोबांनी गरीबांच्या हितासाठी स्वतःला योग्य वाटेल त्याप्रमाणे उपयोगात आणावी / आणाव्या.

मुक्काम.................तारीख.........

दात्याची सही वा सह्या

....

....

....

साक्षीदारांची नांवें व सह्या

१..............................

सही..............................

२..............................

सही..............................

स्वीकृत

....

---

* कोरडवाहू, बागाईत, जिराईत (भातपिकी), वरकस, खडकाळ, इ. असेल तें वर्णन लिहावे.

† जमिनीच्या चालू कब्जेदाराच्या हक्काचे स्वरूप, अन्य काहीं अडचणी इ. संबंधी येथें लिहावे.

परिशिष्ट क्र. २

जमीन-वांटणी-प्रमाणपत्र

श्री. यांना

आचार्य श्री. विनोबा भावे यांनी सुरू केलेल्या भूदान-यज्ञ-आंदोलनामध्यें दान मिळालेल्या जमिनीपैकी गांव तालुका जिल्हा येथील रि. स. नं. ची खालील चतु:सीमा असलेली कोरडवाहू /बागायती /भातपिकी / वरकस जमीन एकर गुंठे तुम्हांला आज रोजी देण्यांत येत आहे. या जमिनीचे आजपासून तुम्ही कबजेदार झाला आहां आणि म्हणून जमीन कसण्याचा, पीक काढण्याचा व पिकाचा उपभोग घेण्याचा सर्व हक्क-अधिकार तुमच्याकडे आला आहे. योग्य त्या कायद्यानें खालील शर्तींवर यापुढें तुमचें नांव जमिनीचा खातेदार म्हणून लागेल व ती जमीन वंशपरंपरा तुमच्याकडे चालेल. यासबंधीचें हें प्रमाणपत्र आचार्य विनोबा भावे यांच्यातर्फे महाराष्ट्र प्रदेश भूदान समितीकडून तुम्हांला देण्यांत येत आहे. तुम्ही ह्या जमिनीची उत्तम कसणूक करून जमीन चांगली राखाल आणि आपलें व आपल्या देशाचें उत्पन्न वाढवाल अशी आम्हांला उमेद आहे. ता.

कार्यवाह,
महाराष्ट्र प्रदेश भूदान समिति

साक्षीदार नाव

सही

साक्षीदार नाव

सही

जमिनीची चतु सीमा

शर्ती:—

१. सारी जमीन गावाची या तत्त्वानुसार भूदान-यज्ञांत मिळालेली सर्व जमीन गावाच्या मालकीची समजली जाते

२. जमीन ज्याला दिली त्याला ती विकतां येणार नाही; पडित किंवा गहाण टाकता येणार नाही, तिच्यावर कर्ज काढता येणार नाही; किंवा कसलाहि बोजा करता येणार नाही, किंवा दुसऱ्या कोणाला पोटकूळ म्हणून (Sub Lease) माड्यानें देता येणार नाही.

३ दिलेली जमीन दोन वर्षेपर्यंत पडित पडलेली आहे किंवा तिचा यथायोग्य वापर केला नाही असे म प्र भू. समितीच्या मतानें ठरलें तर ती काढून घेण्याचा अधिकार श्री. विनोबा भावे यांच्यातर्फे म प्र. भू. समितीला राहील.

४. जमीन दिल्या तारखेपासून तिचा सरकारी सारा व लोकल सेस भरण्याची जबाबदारी जमीन घेणारावर आहे.

५. या सर्व शर्ती जमीन घेणाराच्या वारसासहि लागू आहेत.

वरील शर्ती मला मान्य आहेत.

जमीन दिली त्याचे नाव ___ साक्षीदाराचे नाव ___

अंगठा /सही -- अंगठा /सही

परिशिष्ट क्र. ३

जमीन ज्यांना

(जिल्हावार

क्रमांक	जिल्हा	वाटलली जमीन एकर-गुठे	जमीन मिळालेली कुटुंबें	त्यांना मिळालेले सरासरी क्षेत्र	आदिवासी कुटुंबें	आदिवासी क्षेत्र ए. गुठे
१	पुणे	४२०-२४	१२८	३।	–	– –
२	अ. नगर	४४४-३५	८०	४॥	३	९-००
३	सोलापुर	८४०-३९	१६९	५	–	– –
४	सातारा	११८२-२०	४५३	४॥	–	– –
५	सांगली	९०५-३१	१६४	४	–	– –
६	कोल्हापुर	१०१४-०४॥.	१६८	६	–	– –
७	रत्नागिरी	३६८५-३७	१०००	३॥	–	– –
८	कुलाबा	२९६३-०२	९५०	३	६३०	१८००-००
९	ठाणे	५३३८-१२	१२०६	४।	११००	५०००-००
१०	नाशिक	२०१०-१९	३९९	५	१९९	९८७-००
११	धुळे	४२५१-०५॥	८४४	५	४१३	११४५-२१
१२	जळगांव	२६५०-०८	४४०	६	५५	३५७-००
		२६२०७-३७	६००१		२४००	१००९८-२१
					४०.०%	३८.०%

वांटली तो वर्ग

वाटप-तक्ता)

हरिजन		मागासलेल्या जमाती		इतर समाज	
कुटुंबें	क्षेत्र ए गुंठे	कुटुंबें	क्षेत्र ए गुंठे	कुटुंबें	क्षेत्र ए गुंठे
६०	१७३-३२	१७	४६-३०	५१	२००-०२
११	११९-००	१३	८०-००	४५	२१३-३५
६२	३५५-१९	१२	७२-००	९५	४१३-२०
१९५	८७३-२०	–	– –	२०८	११०९-००
७२	२९५-३१	–	– –	९२	३१०-००
६४	३१४-०४॥	–	– –	१०४	७००-००
४३७	१६००-००	४११	१४००-००	१५२	६८५-३७
२१५	८००-००	–	– –	१०५	३६३-२
–	– –	–	– –	१०६	३३८ १२
१११	६१३-००	–	– –	८९	४१०-१९
८५	४४१-३६	१०८	८४३-००	२३८	१२२०-१८॥
६५	४०४ ०८	१२०	७२४-००	२००	११६५-००
१३८५	५९९१-२७॥	६८१	२८७१-३०	१५३५	७२४,-२८॥
२३ ५	२३-०%	११ ५%	१२ ३%	२५ ०%	७७ ७%

परिशिष्ट क्र. ४

वांटप जमिनींचें

(जिल्हावार

क्र.	जिल्हा	वांटप जमिनीचे दाते	वांटप क्षेत्र	दात्याच्या स्वतःच्या ताब्यातील क्षेत्र		वाटलल्या-गैरहजर (यांच्या जमिनी
			एकर-गुंठे	दाते	एकर-गुंठे	दाते
१	पुणें	११६	४२०-२४	७१	२३१-१७	४५
२	अ. नगर	७३	४४४-३५	३४	१४०-१७	२३
३	सोलापुर	१५२	८४०-३९	५२	३५०-००	७२
४	सातारा	१०७	१९८२-२०	१२	१००-००	७०
५	सांगली	८५	६०५-३१	३५	३००-००	३४
६	कोल्हापुर	१९८	१०१४-०४॥	११०	१५०-००	१८
७	रत्नागिरी	६३१	३६८५-३७	३२	१८५-००	४६४
८	कुलाबा	२३२	२९६३-०२	१५	१६३-०२	१८५
९	ठाणे	३११	५३३८-१२	९०	१८३८-१२	२२१
१०	नाशिक	३५४	२०१०-१९	१२५	७१०-०९	१९४
११	धुळें	९७९	४२५१-०५॥	६३५	२६००-००	२१९
२१	जळगाव	३१५	२६५०-०८	१७१	१२००-००	९०
		३३८३	२६२०७-३७	१३८२	७९७५-१७	१६३५
				४१.%	३०.५%	४९.%

तक्ता)

—जमिनापैकी				जमिनीचा सरकारी सारा रुपये
मालक-दाते कुळानाच दिल्या)	रहजर मालक-दाते (यांच्या कुळानी ताबा सोडल्यामुळें जमिनी दुसऱ्याना दिल्या)			
एकर-गुंठे	हक्क सोडणारी कुळें	दाते	एकर-गुंठे	
१८९- ७	—	—	—	२९३
११७-२६	१४	१६	१७९-३२	२१७
३८१-३९	३०	२८	१०९-००	४७५
१४७०-२०	२६	२५	४१२-००	१६१५
२००-३१	१६	१६	१०५-००	५१४
८६४-०४॥	—	—	—	८१५
३१००-३७	३५	३५	२००-००	२५००
२४००-००	४१	३२	४००-००	२४४५
३५००-००	—	—	—	३८९०
११५०-१०	३९	३५	१ ५-००	१६६५
१२५१-५॥	१२०	१२५	४००-००	२६००
१०००-०८	५४	५४	४५०-००	२३००
१५८७६-२८	३७५	३६६	२४०५-३२	१९३२९ रु.
६०.५		१०.०%	९.०%	

परिशिष्ट क्र. ५ तुकडयांचे स्वरूप–

अ. क्र.	जिल्हा	दाते	क्षेत्र एकर-गुंठे	दात्याच्या हद्दीमें शेजारच्या तहान जमीनवाल्यास करावयाला दिलेले क्षेत्र	कायद्यामुळे दात्यांच्या मानावर ठेऊन भूमीहीनाला वसावयाला दिलेले क्षेत्र	दात्याला स्वत ला अगदीच कमी जमीन होती तेथे त्यालाच कसायला परत दिलो असे क्षेत्र
					ए गु	ए. गु.
१	पुणें	१४१	६२-२०	–	३-२६ ४	२-२४ ६
२	अ. नगर	१९	५५-०७	–	–	२-२२ ३
३	सोलापुर	१२६	१०५-०७	१*	–	४-३
४	सातारा	६५८	१८४-१३	६-१३ ११	१-५ २	१४३-७ ८८४
५	सागली	१०	९-२९	–	–	३-९ ४
६	कोल्हापुर	३०२	१६४-३२॥	४-१५ ३	–	१२० ३४३
७	रत्नागिरी	१७४	९४-२१	–	–	–
८	कुलाबा	२७४	७१-३०	–	–	६४-० ३४८
९	ठाणें	२२	३०-००	–	–	–
१०	नाशिक	१७६	१३४-१०	–	१-२३ २	४३-३१ ३०
११	धुळें	४२०	२६४-३९॥	–	–	–
१२	जळगाव	३११	५००-११	–	–	–
		२६३३	१६७७-२०	१२-२८ ३६	६-१४ ८	३८३-१६ ५१२२

* नोट–रेषेखालील आकडे दात्याची सख्या दाखवितात.

तुकडे जोड विलाववे जेथे जोडण्याचे काम चालू आहे तेथे नोंदी-साठी दिलेले क्षेत्र	दारयानी तुकडा वाट-ता येत नाही म्हणून तुकड धारकास उरफन धावयाचे ठरविलेले क्षेत्र	हरिजनांना घरासाठी मंदिरे, शाळा, ग्राम-पंचायती व इतर संस्थांना दिलेले क्षेत्र	दान-स्वीकाराच्या शर्तीला अनुसरून नसल्यामुळे परत केलेले क्षेत्र	निर्णय घ्यावयाचे शिल्लक असलेले क्षेत्र
ए. गु.	ए. गु.	ए. गु.	ए. गु.	ए. गु.
३२-२६ बउ	१२-१४ दद	-२० ब	१०-११ दद	-१९ अ
१-१९ द	४३-३६ दद	८-३० उ	—	—
—	४१-७ पट	१५-५ दप	१८-१२ दट	२०-२० दद
—	९-१६ उद	—	२४-१२	—
—	६-२० द	—	—	—
—	५-३८॥ ब	—	३४-२ ४ब	—
३४-२८ दब	—	१२-२२ दब	१७-३२॥. पद	२१-१८॥ उब
—	—	—	७-३० दद	—
—	—	—	—	३० दद
—	१३-१२ दद	—	७५-२४ दद	—
१८५-२७ दबढ	३९-७॥. दद	—	५-२५ दद	३४-२० पट
५००-११ उपप	—	—	—	—
७५०-३१ बढट	१७९-३१ दबद	३६-३७ दब	१८९-२८॥. उउट	११४-३७॥ पबद

खराब जमिनीचें क्षेत्र आणि

अ. क्र.	जिल्हा	दाते	क्षेत्र	ग्रामपंचायती किंवा अन्य सार्वजनिक संस्थांना गावच्या कामासाठी (ग्रामराज, वृक्षसंवर्धन इ.) दिलेले क्षेत्र	हरिजनांना घरासाठी दिलेले क्षेत्र
			एकर गुंठे	एकर गुंठे	ए.-गुंठ
१	पुणे	३३	६५–२०	१०–२०	१० १
२	अहमदनगर	१९	३२–१६	१०–०* १	—
३	सोलापुर	२९	१२४–१०	३६–६ १४	—
४	सातारा	३८	२३८–२१	—	—
५	सांगली	१६	५०–००	—	—
६	कोल्हापुर	१६	२६–२३	—	—
७	रत्नागिरी	८०	१२६७–००	२१८–५ ६६	२९–२ २
८	कुलाबा	७	१०२–३५	—	—
९	ठाणे	१३८	१४११–२१	४००–० २	—
१०	नाशिक	६०	३०३–२५	—	९ ३
११	धुळें	४४	१२१३–२३	१०७३–३० १०	६ ४
१२	जळगाव	—	—	—	—
		४८०	४८३५–२७	१७४८–२१ ८७	५४–२ १६

* रेषेखालील आंकडे दात्यांची संख्या दाखवितात.

दाव्यानी स्वतःकडे जमीन ठेवून उत्पन्न देण्याचे कबूल केले असे क्षेत्र	डोंगराचे व धरणाखाली जाणारे क्षेत्र नोदीसाठी (मोबदला मिळेल असे क्षेत्र)	शाळा व मंदिरे याकरिता दिलेले क्षेत्र	कसलाच निर्णय (उपयोग) होऊ शकत नाही अशी दाव्याना परत	खार जमीन सरकारकडे जमा क्षेत्र	निर्णय घ्यायचे शिल्लक असलेले क्षेत्र
ए. गुंठे	ए. गुंठे	ए. गुंठे	ए. गुंठे	ए. गुंठे	ए. गुंठे
१५–१६/३	–	–	२१–२४/५८	–	–
७–३६/३	–	–	१४–२०/५६	–	–
१०/३	–	१०/३	५०/८	–	१९–४/३
–	–	–	२३८–२१/३८	–	–
–	–	–	–	–	५०/५६
–	–	–	२६–२३/५६	–	–
–	९५५–३/२०	३–१०/३	६१–२०/२८	–	–
–	–	–	१५–२७/८	८७–८/३	–
–	–	३०/३	९८१–२१/१३३	–	–
१३–११/३	९७/३	–	१८४–१४/५०	–	–
३०–६/७	–	–	७०–३८/५५	–	३२–२३/८
–	–	–	–	–	–
७५–१९/२८	१०५२–३/५१	४३–१०/७	१६७३–०८/३११	८७–८/३	१०१–२७/३०

क्रमांक	जिल्ह्याचे नाव आणि तालुक्याची संख्या (कंसात)	दान मिळालेले तालुके	दानाची गावे	दाते	दानातील क्षेत्र ॲकर–गुंठे	वाटप किती गावातून झाले	वाटप झालेले दाते
१	२	३	४	५	६	७	८
१	पुणे (१३)	१२	१२३	३१०	५८४–१०	५३	११६
२	अहमदनगर (१३)	१३	११५	१८१	८१७–३५	५१	७३
३	सोलापूर (११)	११	१४२	३५२	१२११–१०	१०	११२
४	उ. सातारा (११)	११	११२	८५८	३१६४–११	७१	१०७
५	द सातारा (८)	८	६६	१३२	११७१–३१	४४	८१
६	कोल्हापूर (१२)	११	१४२	४५५	१२६४–३७	५५	१२८
७	रत्नागिरी (१५)	१५	३९०	९२१	५५११– ७	२२०	९३१
८	कुलाबा (१४)	१३	२४८	५३२	३७३८–१२	१५४	३३२
९	ठाणे (१३)	१२	३००	५०७	६८८७–३३	१९१	३११
१०	नाशिक (१३)	१३	२७०	७०२	३५८०–२४	१७५	३५४
११	प खानदेश (१०)	९	३९३	१९४३	८७२१–३६	२१३	९३१
१२	पू खानदेश (१३)	१३	४४४	११०९	४४०५–०८	२१५	३१५
	(१४६) वाटप तालुके –१३७	१४१	२८२५	८००१	४११६३–१४	१५४०	३३८३

(१)–रेषेखालील आकडा हा दात्याच्या संख्येचा आहे

र यज्ञ मंडळ, विदर्भ विभाग, (महाराष्ट्र राज्य) गांजा खे

प्राप्ति-वितरणाचा तपशील

भूदानात मिळालेली जमीन		दानपत्र संख्या	वितरण झालेली जमीन		भूमिधारी संख्या	सरका नुसा झाले
एकर	डेसि		एकर	डेसि		एकर
३		४	५		६	
८४०१	७८	—	४८५१	०५	. —	७८
५१३२	०८	२३४६	३३२८	१७	११२०	२०
१२७६८	०५	३७२६	८४६२	१२	२२५४	१२२
५१२६	४७	१६४७	२५११	८१	८११	७६
५५०३	०३	१४३२	३५८३	३५	६६६	५४
५३७८	४३	७०१	२६४२	५८	५५८	१३६
३३५२	३२	४०३	२२३८	३४	४५१	११२
६१२७०	५४	६४२२	३४१८०	६१	४१६३	३६४
शिवाय सरकारा ३०,०००						—